АТАНАС ПОПОВ
КРЕПОСТИ И УКРЕПИТЕЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ
В КРЫНСКОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ОБЛАСТИ
ИЗДАТЕЛЬСТВО БОЛГАРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК . СОФИЯ . 1982

На Окръжната библиотека във
Велико Търново малък дар
Ат. Попов
22.IV.1982 г.
В. Търново

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ПО АРХЕОЛОГИЯ С МУЗЕЙ

АТАНАС ПОПОВ

КРЕПОСТИ И УКРЕПИТЕЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ В КРЪНСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ОБЛАСТ

СОФИЯ . 1982
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

930.26Б + 711.55Б

131013

П 930
П76

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР

ДОЦ. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ

5 001000 917256

5112 / 1982

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
гр. В. ТЪРНОВО

© Атанас Иванов Попов
1982
c/o Jusautor, Sofia

ПРЕДГОВОР

Българското военноукрепително дело е изучавано твърде неравномерно. Повечето автори са засягали в своите изследвания периода на ранното Средновековие (VII—XI в.). Тези, които са разработвали проблеми на военноукрепителното дело през развития феодализъм (XII—XIV в.), предимно са насочвали своето внимание към столицата Търново или към някои важни укрепени градове — Червен, Цепина, Видин, Ловеч, Перник и др. Въпросът за специално изградените отбранителни линии и системи, които са съставени от стратегически постройки с осъществени между тях взаимовръзки, е сравнително малко проучен. В общи съчинения само са отбелязвани крепостните системи по Стара планина и Средна гора, Родопите, Странджа и Сакар планина.

Крепостите и укрепителните съоръжения по двете успоредно разположени планински вериги — Стара планина и Средна гора — са проучвани от редица автори в различна степен и през различно време. В своите пътувания по България и събиране на сведения за старините ни К. Иречек отбелязва голям брой крепости.[1] По-голямо внимание на този вид исторически паметници е отделил К. Шкорпил, като е изследвал крепостите по Източна Стара планина.[2] Той е установил вида и характера на отбранителните постройки. Обърнал е внимание на връзката между крепостите. Изтъкнал е тяхното място като части на една сложна система. Не са разкрити обаче значението и характерните особености на цялата система. Погрешно К. Шкорпил смята, че крепостната система в централната част на Стара планина „е била по-проста поради по-мъчното преминаване на главните по-високи гребени в тези части на Балкана“. В същност той проследява цялостната система. Не е изтъкната еднаквостта на укрепителните съоръжения по вид, което бе установено в някои изследвания.[3] Освен това съвсем кратки и недостатъчни са общите изводи. Описаните прегради и крепости не са свързани с историята на българското Средновековие. По този начин те са исторически откъснати и неопределени като паметници. Крепостите на северните склонове на Еленския и Сливенския Балкан са проучвани от Д. Цончев;[4] укрепителните съоръжения в южните склонове на Стара планина и Средна гора по долините на Стряма и Тополница — от П. Мутафчиев,[5] а в Панагюрска Средна гора — от Д. Цончев[6]. Всички тези изследвания безспорно са принос в изучаването на военноотбранителното дело по нашите земи. Те обаче откъсват крепостите и ги разглеждат сами за себе си. Не е подирена функционална и историческа връзка между тях. Не са разкрити като система. В най-голяма степен те са направени с цел да се състави археологическа карта на съответния район или общо на страната.

Ако крепостите в Източна Стара планина, Еленския и Сливенския Балкан, в Панагюрска Средна гора и по долините на Стряма и Тополница в една или друга степен са били обект на изучаване и са документирани значителен брой отбранителни съоръжения, участъците на Стара планина и Средна гора в границите на средновековната Крънска област са съвсем малко или почти неизследвани.[7]

Тъкмо този район на двете планински вериги обхваща един много богат с исторически събития край в нашата средновековна история. В него има голям брой останки от укрепителни съоръжения, някои от които се датират преди идването на славяни и прабългари, а други са свързани с важната в нашата история Крънска област.

В продължение на редица години бяха проучени укрепителните съоръжения в тази област. Издирени бяха сведения за крепостите в литературата, събрани бяха данни от населението в близките селища и отбелязаните крепости в летописните книги на училищата в района. Проучени бяха монографии и статии, в които по един или друг повод се споменават крепости в района на Крънската област. Преглеждани бяха писмените извори, в които има конкретни данни или общи сведения за укрепените места в Централна Стара планина и Сърнена Средна гора. Използувана беше картата на Старозагорски окръг, изработена от Хр. Милев, на която наред с други старини са нанесени и някои крепости.[8] Извършени са теренни наблюдения и изследвания на крепостите и укрепителните съоръжения. Направено е описание на установеното в местността и интерпретация на археологическия материал. Останките от крепостни стени, зидове на сгради и други съоръжения са заснети с точно измерване и ориентиране по компас. Една част от крепостите, които са по-значителни по размери и са играли важна роля в системата и историята на областта, установено по писмени сведения, са заснети с теодолит — Твърдица, Мъглиж (Горненският град), Чилечито (с. Енина), крънските крепости (Калето и Градовете), Калето край с. Манолово и с. Осетеново. На тях са направени поточни тахиметрични скици, а на останалите са точни само плановете, докато релефът е предаден с идейни окомерни топографски скици.

С разрешение на Археологическия институт и музей при БАН въз основа на направено искане от Катедрата по история на България при Софийския университет „Климент Охридски“ бяха направени сондажи в четири по-големи крепости (Твърдица, Мъглиж, Крън и Калето близо до с. Манолово и с. Осетеново).

От приложените методи на работа се получиха следните общи резултати: бяха открити и проучени 45 крепости и укрепителни съоръжения, разположени по южния склон на Стара планина от Твърдица до Калофер и по двата склона на Сърнена Средна гора от с. Съдиево, Сливенски окръг, до Николския проход. Събраха се материали от разнообразен характер — данни от топонимията, исторически предания, легенди, археологически материали — останки от архитектура, керамика, монети и др. От топографското проучване се получиха тахиметрични и окомерни скици, фотоси и карти-схеми.

У нас са осъществявани съвсем малко изследвания на отделни средновековни области. В това отношение интересни са монографиите и студиите на П. Мутафчиев за владетелите на Просек, за деспотството на Добротица,[9] на П. Ников за Видинското княжество и др. Тези трудове разглеждат предимно политическата история на посочените области. В такава светлина са и изследванията на П. Ников за Подбалканската област[10] и за Крън[11], както и краткото изложение на Ал. Бурмов за Крънската хора[12]. Задачата на настоящия труд е да се направи проучване на укрепителните съоръжения в Крънската област в тясна връзка с политическата история на областта съобразно с изискванията на съвременната историческа и археологическа наука.[13] Някои нови изследвания върху градове, крепости и области от Крайдунавската и Черноморската област,[14] в които е привлечен изобилен нов писмен материал, в известни отношения послужиха като образец за изследване и като подтик за подобряване на настоящия труд. Твърде полезни за автора бяха и някои новоизлезли библиографски трудове по археология и краезнание.[15]

---

[1] К. Иречек. Българските градове у Мануил Фил. Притурка към Християнският елемент в топографическата номенклатура на Балканските земи. — ПСп., XI, 1898, кн. 55/56, с. 253—268; Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини. — ПСп., 1884, кн. 8, с. 1—45; кн. 9, с. 1—51; кн. 10, с. 1—51; кн. 11, с. 1—33; Пътувания по България. С., 1974, с. 970.

[2] К. Шкорпил. Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. — BSL, III, 1930, с. 197—230; III, 1931, с. 2—32.

[3] Ат. Попов. Старопланинската укрепителна система за защитата на средновековния Търновград. — ИОИМВТ, V, 1972, с. 115—120; Ролята на военноукрепителната система в източната и централната част на Стара планина през време на българската средновековна държава. — В: ВИСб, 1968, кн. 4, с. 61—72.

[4] Д. Цончев. Старините по северните склонове на Еленския и Сливенския Балкан. — ГНАМ, Пловдив, 1948, кн. I, с. 124—147.

[5] П. Мутафчиев. Стари градища и друмове по долините на Стряма и Тополница. С., 1915, с. 92; Серсем кале и Мория. — ИИД, VII/VIII, 1928, с. 165—172.

[6] Д. Цончев. Археологически паметници по южните склонове на Панагюрска Средна гора. С., 1963, с. 106.

[7] Споменават се различни археологически паметници и между тях крепости и отбранителни съоръжения от К. Иречек, К. Шкорпил, Г. П. Руссески, Кр. Миятев, И. Манджуров.

[8] Хр. Милев. Карта на Старозагорски окръг (М=1:200 000). Картата е принос за запазване сведения относно локализацията на крепости, пътища, стари селища и други старини в Старозагорски окръг. По южния склон на Стара планина са нанесени крепостите Твърдица, Хисаря край с. Николаево, Крън при с. Ясеново, Копсис при с. Манолово и с. Осетеново. Допуснати са обаче неточности и непълноти. Местонахождението на крепостта край с. Конаре е определено неправилно. Тя е поставена вън от ъгъла, образуван от сливането на р. Козарска Улищица и р. Конарска Улищица. При проучването се установи, че в същност крепостта е тъкмо в този ъгъл. Крепостта край с. Николаево е поставена източно от р. Радова, а тя е западно от същата. Освен това твърде малко крепости от този район на Стара планина са били известни на автора и са нанесени на картата. Не са отразени дори такива известни и споменавани в изворите и литературата крепости като Мъглиж, Чилечито край с. Енина, Градището, край с. Скобелево, край с. Тъжа и др.

[9] П. Мутафчиев. Владетелите на Просек. Страници из историята на българите в края на XII и началото на XIII в. — В: Сб БАН, I, 1913, с. 1—85. Добротич — Добротица и Добруджа. — В: Сб. Добруджа, IV, 1947, с. 247—263.

[10] П. Ников. — История на Видинското княжество до 1323 г. — ГСУ ИФФ, VIII, 1922, с. 124; История на Подбалканската област. — Родина, 1938, кн. 1, с. 24—43.

[11] P. Nikov. Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in den byzantinisch-bulgarischen Beziehungen, Studi bizantinì e neoelinici; Roma, V, 1936, 229—238.

[12] Ал. Бурмов. Към историята на Крънската област. — ГББИ, I,1948, с. 168—171.

[13] В. Гюзелев. Проучването на поселищната история на средновековна България (историография, съвременно състояние и задачи). — Археология, XIX, 1977, с. 1—5.

[14] Ал. Кузев. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. I. Тутракан и Русе. — ИНМВ, II (XVII), 1966, с. 23—47; II. Пиргос, Новград, Свищов и Никопол. — Пак там, III (XVIII), 1967, с. 41—68; III. Гиген, Оряхово, Лом, Видин и Флорентин. — Пак там, IV (XIX), 1968, с. 27—52; IV. Силистра и Хърсово. — Пак там, V (XX), 1969, с. 137—155; В. Гюзелев. Очерк върху историята на град Нессбър в периода 1352—1453 год.-ГСУ ФИФ, 1970, 3, с. 57—97; Средновековната крепост Калиакра през XIII — средата на XV в. — ИНМВ, IX (XXIV), 1973, с. 123—137; ChroniconMesembrial (Бележки върху историята на Българското Черноморие в периода 1366—1448 г.). — ГСУ ИФ, LXVI, 1975, 3, с. 147—192; Die mittelalterliche Stadt Mesembria (Nesebár) im 6. — 15. yh. — BHR, VI, 1, 1978, s. 50—59.

[15] С. Георгиева и В. Велков. Библиография на българската археология (1879—1966). С., 1974;П. Чолов. Българско краезнание (1944—1973). Историческа библиография, С., 1974.

I Глава

КРЪНСКАТА ОБЛАСТ

Крънската област се намира в Подбалканската котловина, която се простира между южните склонове на Стара планина и северните и южните склонове на Средна гора. Тя има неспокойно и бурно историческо минало.

Тази област е обитавана от дълбока древност. Благоприятните климатични условия и плодородните земи по течението на р. Тунджа и нейните малки притоци в днешните Казанлъшко, Сливенско и Карловско поле са привличали заселници от много старо време. Естествената защитеност на тази област от Стара планина и Средна гора е играла важна роля в живота на обитателите, заселили се тук.

През периода на българската средновековна държава областта се намирала в непосредствена близост с българско-византийската граница. Много често нейните земи са били боен театър във военните конфликти между България и Византия.

Военноотбранителните възможности на планинските вериги на Стара планина и Средна гора били умело използувани. В проходите били изградени много крепости. Това превърнало областта в силно укрепен район с голямо значение в историята на България през XIII—XIV в.

През Крънската област преминавали важни пътища в посока изток — запад, свързващи Черноморието със Средец, и север— юг през Стара планина и Средна гора, свързващи Беломорието с Дунава. Всичко това определило значителната роля на тези земи в българското и византийското Средновековие.

През XIII—XIV в. земите на Крънската област се обособили в независимо феодално владение. Преди това те са били една от главните административни области на държавата с център гр. Крън.

Крънската област е привличала вниманието на учените. По отделни страни на нейната история са публикувани различни материали.[1] Освен това в по-общи изследвания или в конкретни други проучвания върху Средновековието от XIII—XIV в. са били засягани до голяма степен едни или други проблеми от нейното минало.[2]

1. КРЪНСКАТА ОБЛАСТ — АДМИНИСТРАТИВНА ЕДИНИЦА В БЪЛГАРСКАТА ФЕОДАЛНА ДЪРЖАВА ПРЕЗ XIII В.

През XIII—XIV в. територията на българската държава се деляла на отделни административни единици, означавани с термина „хора“, който произхожда от гръцката дума *χώρα* — земя, област. Във всяка хора имало главен град, център на областта, на чието име най-често била назовавана и областта. Управлението на хората било предоставено на областен управител, пряко подчинен на царя.[3]

Земите на днешната Розова долина (Карловско, Казанлъшко и Сливенско поле), разположена в плодородното поречие на р. Тунджа между Стара планина и Средна гора, били включени в една административна област. В Дубровнишката грамота на българския цар Иван Асен II (1218—1241) от 1230 г.[4] наред с областите (хорите) Белградска, Браничевска, Търновска, Карвунска, Боруйска, Скопска, Деволска и Прилепска е посочено, че дубровнишките търговци свободно могат да търгуват и в Крънската хора (кръстѣн хѡрѣ).[5] Както всички отбелязани области, така и Крънската хора носи името на главния град на областта — Крън. Най-ранното сведение за името на града намираме у арабския географ Идриси (1153) в съчинението му „Книга за развлеченията на копнеещия да преброди страните“. В тази творба на средновековния географ, в четвърта секция, шести климат, са дадени кратки, но ценни данни за гр. Крън.[6] Нека най-напред да видим какво е наименованието на града, записано в съчинението на Идриси. В началото на своето описание при определяне съдържанието на четвърта секция, шести климат авторът съобщава области, които ще описва в географските параметри, изразени с понятията „секция“ и „климат“,[7] като се посочват имената Македония и Тракия (Румания).[8] Във втората област са изброени по израза на Идриси „селища — забележителни центрове и градове“, между които е и Акранус (Крън). Така е написано името и на още две места в същия текст.[9] Името на града според Идриси е Акранус. Тук безспорно е налице транскрибиране на старобългарското име крънъ не пряко, а чрез византийското произношение и транскрипция. Получило се е модифициране, характерно за особеностите на фонетиката на арабския език. Двата струпани съгласни звука в началото на думата крънъ не могат да се произнесат, без да се прибави гласният звук пред тях. Така византийският вариант *κρόνης* в арабска транскрипция се е превърнал в Акранус (AKRNUS).[10] В този случай играят роля особеностите на арабското писмо — употребата на диакритични знаци и липсата на гласни букви.

Идриси не е посетил лично Крън, а го описва, както много други градове и области, по събрани материали от пътешественици търговци, а вероятно и от неизвестни за нас по-ранни описания. Макар сведенията за Крън да са кратки, в тях са изтъкнати съществени данни.

След като Идриси набелязва само „прочутите градове“ на областите Тракия и Македония, той преминава към конкретно описание на „състоянието им и пределите на техните пътища“.[11] В текста, както се забелязва, има сведения на две места. Ето тяхното съдържание:

„А от гр. Истубуни (Ихтиман) до гр. Акранус (Крън) има шест прехода. Акранус е великолепен град, (разположен) върху една висока планина.

От Акранус до Фаруи (Стара Загора) има 40 мили“.[12]

„Луфиса (Ловеч) се намира североизточно от Бануи. Паралелно на него в южна посока лежи гр. Акранус (Крън). Между тях има 4 прехода.“[13]

Какво съдържат тези сведения за гр. Крън?

Първо, направено е описание на местоположението на града. Макар и кратко, то съдържа достатъчно определени данни. Те уточняват къде най-непосредствено е разположен градът и какво е положението му спрямо другите градове. В това отношение научаваме, че Крън се намира на висока планина. Тя не е назована, но съобразно с другите географски места безспорно става дума за Хемус (Стара планина). За планината е казано само, че тя е висока. Освен че се намира на планина, Крън е определен по местоположение и спрямо три други града. Идриси, описвайки населените места от запад на изток,[14] определя местоположението на Крън между Стара Загора (Фаруи) и Ихтиман. Спрямо Ловеч това е направено и с определяне посоката — южно от Ловеч.[15] Въпреки своята краткост сведенията на Идриси в значителна степен са многостранни и ценни за определяне местоположението на Крън и идентифицирането му. Второ, описанието на Идриси съдържа сведения за пътищата и разстоянието между Крън и посочените три града. Разстоянията, които посочва Идриси—с приблизителност за Крън — Стара Загора и с по-голяма точност за другите отсечки (Крън — Ловеч и Крън — Ихтиман), ни дават възможност за правилното локализиране на Крън близо до крепостите Градовете и Калето между днешните села Енина, Крън и Шипка по течението на р. Дереазлъ.[16] Трето, макар и лаконично, Идриси характеризира града като населен пункт. В съчинението си арабският географ с кратки изрази е характеризирал много градове, които описва. Например за едни пише: „той е цветущ град“, „градът е голям“, а за други „градът е пристанище“, „добре населен и с много пъдари“ и пр. За Крън е казано: „Акранус е великолепен град.“ Дали с този израз е искал да покаже удобното и красиво местоположение на града сред хубави гори в подножието на планината, както красотата на природата в околностите на Крън, Енина и Шипка е направила впечатление на по-късните пътешественици — Молтке, Каниц, Барт, Иречек.[17] Смятаме, че Идриси е вложил не само това в краткия си израз. За околностите той отбелязва: „Разположен е на висока планина.“ Великолепието, сиреч голямата красота, се отнася вече за самия град. Действително градът със своите крепости от север, издигащи каменна снага над старопланинските скали, с кули и бойници, в красивия южен склон на Стара планина, с прекрасна гледка към Тунджанската долина, чак до Средна гора, е представлявал нещо великолепно.

В историческата литература са се водили продължителни спорове за определяне местоположението на гр. Крън.[18] След прилагането на комплексни проучвания — данните на писмените извори, теренните изследвания, археологически и топонимически материали — можем да смятаме, че въпросът за локализацията и идентификацията на средновековния гр. Крън е решен. Този град се е намирал в южните склонове на Стара планина, както бе отбелязано по-горе, до планинската р. Дереазлъ, на мястото на културните останки от старо селище в близост до крепостите Градовете и Калето, в местността, означавана с топоними, в които са включени словосъчетания, производни на Крън — Кърни, Кърни бряг и Кърнишки лозя.[19] Археологическите материали допълниха писмените източници. Намери се битова керамика от V—VI в. и в по-голямо количество от XII—XIV в. Тези датировки се подкрепиха и от нумизматичен материал — монети от Анастасий (491—518), Юстиниан (527—565), Алексей Комнин (1081—1118), Мануил Комнин (1143—1180) и Константин Асен (1257—1277).[20]

Името на гр. Крън се среща в писмените извори в различни форми в зависимост от езика, на който или от който е направена транскрипцията. Нека проследим това хронологически. У Идриси (1153) името на Крън се среща в следните варианти: Aqranūs, Aqrinūs, Aqrandus, Afrinūs, Aqritus.[21] Византийският историк Никита Хониат (1190) и бележитият византийски хронист, митрополит на Кизик, Теодор Скутариот (XIII в.) посочват името в една и съща форма — *κρηνός*.[22] В друга форма съобщава името на Крън византийският поет Мануил Фил (1275—1345) — *κρινός*.[23] Хронистът Георги Пахимер, историк и дипломат (1300—1306), изписва името с дифтонг — *κρουνός*.[24] В писмото на папа

Бенедикт XII от 15.VII.1337 г. името на Крън е употребено за означаване определение към титлата дукеса, за назоваване майката на Иван Александър — дукеса Крънска (Karnonen-(sis))[25], което се образувало вероятно от Carni. В XVI в. полският географ Йоаким Лелевел в карти посочва името на Крън като Cornus, Corinus.[26] Унгарският пътешественик Феликс Каниц подобно на папа Бенедикт XII посочва името Karni. Всички тези варианти на графично и фонетично предаване името на гр. Крън заслужават специално внимание, но ние ще се спрем бегло на тях. Арабските варианти и форми на транскрипция, реализирани сигурно чрез гръцки език, се дължат на особеностите на арабската писмена система и фонетични закони, а в някои случаи на неточности в преписите на съчинението на Идриси. Въпреки това основната част, коренът на думата — „кран", „крин" — се е запазила. Само в два случая е изопачена и придобила вида „фрин" и „крит". В арабската транскрипция ясно личат колебания между „а" и „и" в съответния сегмент на думата. Това показва, че и в източника, от който се осъществява това предаване, има колебания, някакво езиково фонетично затруднение. В тази транскрипция има варианти, които допускат възможността за директно старобългарско влияние. Например формата Акранус.

Във византийските източници името приема три форми на графично предаване — *ϰϱηνός*, *ϰϱινός*, *ϰϱουνός* — и две форми на фонетично предаване, а именно „кринус" и „крунос". В тези форми от корена на думата са запазени „крин" и „крун". И тук съединителната гласна е колеблива, един път тя е „и", а друг път „у". Тези дублетни форми са резултат на това, че наименованието не е от гръцки произход. Топонимът „Крън" е от славянски произход. Някои автори, какъвто е В. Аврамов, смятат името за гръцко и го репродуцират от думата *ϰϱουνία* — поток. В полза на своята теза той привежда успоредица с името на Балчик, който се наричал *Κϱουνοί* заради близките водни извори. Други автори обясняват и извеждат названието „Крън" от славянската ономастика.[27]

Между гръцко-византийското и българското име има връзка, която обяснява и формите у арабския средновековен автор Идриси. Тройната гръцка транскрипция, едната от които е почти необяснима и необикновена—*ϰϱηνός*,[28] а другите две с различна семантика,[29] се обяснява с негръцкия произход на името и наличието на затруднения в транскрибирането му на гръцки език. Този старобългарски топоним е бил мъчен за византийската транскрипция с полугласната „ъ" (големия ер), който е предаден дублетно — като „*ι, η*" (и), като „*ου*" (у),[30] защото за него в гръцко-византийския език няма нито звук, нито буквен знак. И така от византийските форми е извършена транкрипция на арабски. Пак от тях е осъществена и латинската — Corni, Cornus, Corinus.[31] Какво е семантичното значение на името?

Името на гр. Крън е старобългарска дума, прилагателно, което означава отсечен.[32] Това прилагателно име се среща във всички славянски езици. В руски език има производни словосъчетания от тази дума — корноухій, корнокрылый, корнохвостый, корнорукій и др.,[33] изразяващи смисъл — с отрязани уши, с отрязани криле, ниско отрязана опашка. В чешки език krni означава обрязан. В словенски език krn означава осакатен, а съществителното krn ж. род означава връх, морска скала. На сърбохърватски има такова словосъчетание krnjoroga в смисъл на коза със счупени рога, krnij — човек с отрязано ухо, krn, krna, krnj — разбита на парчета, krniaga — откъснато парче.[34] В български език се е зпазила думата кърн, кърна, кърно, с която се назовава някой с осакатен (изрязан) нос. Например в български народни песни се среща

със значението отрязан. Диалектно (във Врачанско) се употребяват изразите „крън вол", т. е. с отрязани рога, а на много места съществува изразът „кърнене на лозите" в смисъл чупене, кършене на върховете им, „кърнозъбци" в народна песен от Варненско — в смисъл на начупени зъби.[35] Тази дума се среща в селата Мартиново, Долна Вереница и Кошарник, Михайловградски окръг, във вариантите „открънвам, откърнвам", „крънимʻ" със смисъл отчупвам. В Чипровци казват „круним, да окруним, крунимо ореси" — обелвам орехи, след като се обрулят.

Този град, за който археологическите материали свидетелствуват, че е съществувал като населено място още от V—VI в., и за който в XII в. се казва, че е „великолепен град", в средата на XIII в. е станал главен град на значителна област.

Нека се върнем към сведенията на Дубровнишката грамота и видим какво ни известява за Крън. От нея научаваме някои важни неща за града и областта. Първо, гр. Крън е център на административна област в царството. Това показва, че в своето развитие Крън се издига като най-важен и най-голям град на Подбалканската тунджанска долина. Превръща се в средище на цялата Средногорска област. Великолепният град според думите на Идриси станал вече административен център, което от своя страна означава, че в него е съсредоточена административна, военна и икономическа мощ. Като седалище на дук или севаст и главен град на областта, включваща голям брой отбранителни съоръжения и проходни крепости по Стара планина и Средна гора, превърнали се в могъща укрепителна система, Крън е бил значителен военен център. Второ, грамотата ни дава ориентири за границите и териториалния обхват на областта. Посочени са две съседни административни области — **Бѡрѹнска хѡра, Трънѡвъ**, т. е. Старозагорската област, и земята на столичния град.[36] Въз основа на това сведение със сигурност можем да твърдим, че границата от юг между Крънската и Боруйската (Старозагорската) хора е преминавала по вододела на Средна гора, а северната граница с Търново — по билото на Стара планина. На изток не е определено докъде се простира областта, но от грамотата не личи споменаваният от византийските автори, а и от Идриси,голям подбалкански град Сливен да е бил център на административна област. Ако този град е бил такъв център, от царската канцелария биха го вписали заедно с другите хори. Той сигурно е бил включен в Крънската хора и затова не е споменат. Без пълна категоричност можем да приемем, че източните предели на Крънската област са обхващали и Сливенското поле. В западна посока е още по-трудно да се определят земите на областта. Трето, рангът на Крън като областен град е обусловил той да бъде поставен в грамотата наред с такива големи градове като Солун (**Солѹнъ**), Белград (**Бѣлградъ**), Одрин (**ѡдр҃н**), столицата Търново (**Трънѡвъ**) и старата столица Преслав (**прѣславъ**).[37] Четвърто, в Крънската област е имало тържища (**форосн**)[38], в които дубровнишките търговци са извършвали оживена за времето търговия.

Царската грамота, която покровителствува търговската дейност на Дубровник, пряко свидетелствува, че в посочените области на царството са налице стоково-паричните отношения, намерили израз в търговска реализация.[39]

Крънската област се отличавала преди всичко със своето военноотбранително значение поради особеното си разположение между Стара планина и Средна гора. В нейната територия са били включени голяма част от старопланинските и средногорските крепости и укрепителни съоръжения. От укрепените селища в този район, както показват писмените и веществените исторически данни, гр. Крън получил голямо развитие и се издигнал като център на областта. Като имаме пред вид големия брой укрепителни съоръжения в тази област и това, че тя лежи на важни пътища за Търново, можем да изтъкнем, че Крънската област е имала много важно военноотбранително значение. В нея безспорно е била съсредоточена значителна за времето военна мощ, нужна за гарнизоните в крепостите — градове и охрана в укрепленията.

Писмените исторически източници и особено веществените материали от проучванията на Крънската област категорично показват, че по това време са били поддържани само по южния склон на Стара планина повече от 12 крепости, от които 9 са били населени места — Крън, Копсис, Мъглиж, Твърдица, Улинград, Потука, Трън, Енина, Паунов камък (край с. Тъжа, Старозагорско). Към старопланинските крепости трябва да прибавим и Оряховица, Колина, Тунджа и др., построени по средногорските склонове. В сравнение с населените, крепостите с чисто военноотбранително предназначение са много повече. Всички тези данни дават основание да се направи заключението, че плодородната средногорска област, обособена като административна единица през XIII в., е била гъсто населена.[40]

2. ЗЕМИТЕ НА КРЪНСКАТА ОБЛАСТ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIII В.

През втората половина на XIII в. в България съзряват важни социални процеси. В резултат на засилилото се едро земевладение и попадане на голяма част от селячеството във феодална зависимост още повече се изострили класовите противоречия. „Феодалната опозиция“, която дотогава се изразявала във формата на ереси и различни начини на неподчинение на господарите и бягство от земите на феодалите, сега прераснала във въоръжено селско въстание.

Въстанието под ръководството на селския вожд Ивайло предизвикало класовата солидарност на българските боляри с византийските феодали. Организирана била византийска въоръжена намеса във вътрешния социалнокласов конфликт в България. Срещу войските на въсталите селяни и техния ръководител, който седнал на българския престол, били изпратени неколкократно византийски армии. Техните действия засегнали земите на Крънската област. Крепостите и укрепителните съоръжения по старопланинските и средногорските проходи в източния край, та дори до централната част на областта се превърнали в арена на разорителни военни походи и краткотрайни набези.

Срещу България бил изпратен пълководеца Михаил Глава Тарханиот, който действувал по старопланинските проходи.[41] Начело на друга войска застанал претендентът за престола Иван Асен III (1279—1280), който бързал за Търново. Започват да се срещат имена на крепости, споменавани от византийски историци и хронисти във връзка с тези събития.

Византийските войски се спирали и заплитали в трудни бойни действия с бойците от средногорската и старопланинската система от крепости. С прискърбие византийският историк Георги Пахимер пише за неуспехите и страха на византийците да влязат в сражение с въстаниците: „След това работите се протакаха и не можеше да се очаква друго избавление от варварина“[42], т. е., Ивайло. Византийските войски, спрени от въстаниците в старопланинските проходи, създали твърде големи грижи на императора. Наложило се сам той да дойде от Цариград в Одрин, за да може отблизо да следи военните действия срещу България.[43] Занизали се дни и месеци на бойни сблъсъци, обсаждания и обхождания на крепости, описани с приповдигнат тон в прославата на пълководеца Михаил Глава от поета Мануил Фил.[44] При опита си да преминат през Стара планина към Търново византийците били силно затруднени. Започнали „нескончаеми“ обсаждания на една, две, три, та достигнали до двадесет и три крепости.[45] Военните действия се разпрострели на голяма територия (от Средна до Източна Стара планина) и в дълбочина — голям обхват от склоновете на Стара планина и Средна гора. Тези действия продължили почти цяла година. Това бавене и трудните бойни действия нямат нищо общо с триумфалното победно шествие към Търново, както представя нещата Мануил Филовата поема. Хвалебствието в нея е риторична възхвала, която противоречи на действителния ход на продължителните боеве в планинските проходи и особено на тежките поражения, които понесли византийските войски.

Срещу тези походи на византийците голямо значение имали крепостите Крън, Мъглиж, Твърдица и други близки до тях, построени на старопланинските проходи, охраняващи съобщителните линии за столицата Търново.[46] Тяхното преодоляване откривало вратите на три най-преки прохода за Търново — Крънския, Мъглижкия и Твърдишкия.

Крепостите в Крънската област определят военноотбранителната сила на цялата област. Въпреки обсадата им и категоричните сведения на Мануил Фил за разрушаването на повече от отбелязаните двадесет и три крепости все пак византийците не са успели да преминат през Стара планина. Както установяват изследванията, ударът срещу Търново е нанесен откъм Варна.[47] Това именно създава съмнение в голямата достоверност на сведенията в Мануил Филовата поема за лекото превземане и разрушаване на Крън, Мъглиж, Твърдица и други крепости. Съмнението се подсилва и от онова, което пише за тези бойни действия друг византийски автор — Георги Пахимер: „А той (Ивайло), макар и да бил варварин, знаел, че този, който не воюва, когато може, ще бъде заставен да воюва тогава, когато не желае. Поради това предприеманите от него смели действия излизали твърде успешни. Враговете му не могли да се противопоставят на безредните му нападения и запазилата силата си наша войска се страхувала от среща с него, тъй като нищо хубаво не очаквало онзи, който бивал заловен жив.“[48]

Успехите на византийските походи се дължели до известна степен на болярското предателство и феодалната класова солидарност на болярите с византийците. Болярите ненавиждали Ивайло и неговата селска войска. Те се съюзили с господствуващата византийска феодална класа в борбата за смазване на народното въстание. Уплашени от селското въстание, някои боляри избягали във Византия. А византийският император Михаил VIII Палеолог наред с военните действия умело плетял ходовете на хитра дипломация.[49] На болярите и всички, които се опълчвали срещу Ивайло и въсталите български селяни, щедро били давани подаръци и титли.

Освен посочените крепости Крън, Мъглиж, Твърдица, разположени по южния склон на Стара планина, в поемата на Мануил Фил са възпети военните подвизи на Михаил Глава и при превземането на редица средногорски крепости (Ряховица, Верея, Колина, Венец, Тунджа град). Най-сетне друга група крепости се споменава в най-източната част на Крънската област и някои дори вън от нея, намиращи се в днешния Котленски Балкан.[50]

След възцаряването на Иван Асен III в Търново (февруари 1279 г.) с византийска помощ Ивайло започнал обсада на столицата. За да помогне на обсадените, византийският император изпратил две твърде големи и силни за времето си армии. Най-напред една десетхилядна армия, ръководена от протовестиария Мурин, се насочила към Стара планина. С малобройна войска Ивайло нападнал установената на лагер при крепостта Диавена (Котленския проход)[51] голяма византийска войска и я разбил (17 юли 1280 г.). Скоро след това, на 15 август 1280 г., той нападнал около Хемус друга, петхилядна войска, командувана от протовестиария Априн, която също победил.[52] Изпращането на все нови и нови войски от Византия е достатъчно доказателство за упоритата отбрана на въстаниците в Стара планина, на която се натъкнали византийските пълководци в земите на Крънската област.

На византийците помагали и татарски войски. Характерна е запазената легенда за падането на крепостта Твърдица. В нея е отразено историческото сведение за татарска обсада, която успяла вледствие предателство.[53] Това сведение се свързва с данните у Георги Пахимер за удостояването на татарския пълководец Касим бег от императора с длъжността протостатор на българите, понеже бил благосклонен към Иван Асен III.[54]

Независимо от татарската обсада на Дръстър и други действия на татари в североизточната част на България[55] напълно е допустимо някакъв татарски отряд да е участвувал с византийските войски при обсадата на старопланинските крепости, в случая крепостта Твърдица.

3. ЗЕМИТЕ НА КРЪНСКАТА ОБЛАСТ — ВЛАДЕНИЕ НА БОЛЯРИНА СМИЛЕЦ И НЕГОВИТЕ БРАТЯ РАДОСЛАВ И ВОЙСИЛ

В края на XIII и началото на XIV в. процесът на феодалното разпокъсване и обособяване се задълбочил. Централната власт продължавала да отслабва. Започнали една след друга да се обособяват като политически самостоятелни земите на по-силните боляри.

Настъпил период, изпълнен с много вътрешни борби между отделните едри феодали. В стремежа за откъсване от централната власт противоречията между отделните боляри и царя се изострили още повече. Византия се опитвала да използува тези борби и засилващия се сепаратизъм и предприемала многократно походи срещу България. Голяма част от тези нашествия били извършени в днешната Казанлъшка долина и Сливенското поле.

Още през първите години от управлението на Георги Тертер I (1280—1292) се обособила като самостоятелна Браничевската област начело с двамата братя Дърман и Куделин.[56] На изток от техните земи, по течението на р. Тимок, друг феодален владетел — болярината Шишман — образувал княжество с главен град Видин.[57]

По същото време от централната власт се откъснали и земите в Средногорието по горното течение на р. Марица до Сливен. В това владение управлявал болярината Смилец с братята си Войсил и Радослав.[58]

Болярината Смилец поддържал добри връзки с Византия. Като богат феодал, който владеел важна област, в която влизали укрепените проходи на Стара планина и Средна гора, той е бил обект на външни политически влияния. От друга страна, като голям земевладелец и управител на значима и богата област на царството той се стремял към самостоятелност и търсел политическа опора навън от Търново. В същност феодалното владение на Смилец било центробежна политическа сила. Освен че поддържал добри отношения с Византия, Смилец бил известен и с подкрепата, която имал от страна на татарския хан Ногай. Осигурен от две страни — от Цариград и от татарите, — Смилец застанал начело на враждебните на централната власт боляри. Опирайки се на вътрешната помощ на част от болярството и, разбира се, на своите собствени сили като господар на област с многобройни крепости, големи поземлени владения и богатство,[59] Смилец излязъл на открита борба срещу царя — Георги Тертер I. Поради интригите на болярите още с появата на татарските орди, дошли на страната на Смилец, Георги Тертер I, без да организира и окаже съпротива, напуснал престола. Татарите поставили в Търново за цар Смилец (1292—1298). Така крънският феодал, владетелят на Средногорската област, успял да заеме царската власт в България.

Крънската област е била родово имение на Смилецовия род. За това свидетелствува византийският писател и император Йоан Кантакузин.[60] Кой е Смилец и какъв е неговият род? Византийският историк Георги Пахимер ни дава много ценни данни в това отношение. Смилец и неговите братя били според сведенията на Пахимер от най-първия род в България (*γένευς ὢν τοῦ πρωτίστου παρὰ βουλγάροις*).[61] Смилец, както пише същият историк, бил женен за внучката на византийския император Андроник II, дъщеря на втория му син, севастократор Константин.[62] Той се оженил за царската внучка още преди да стане цар.[63] За да се ожени за византийската принцеса, Смилец действително е бил от виден български род. Защото родовото потекло във византийската практика, при сключване на бракове в средите на аристокрацията било много важно и му обръщали особено внимание. Този факт по косвен начин изразява значението на Смилецовия род в българското феодално общество.

Съобщенията на Пахимер и Кантакузин[64] дават възможност за определяне в най-обща форма границите на Смилецовите родови владения. Въз основа на историко-археологически проучвания може да се установи, че земите на Смилец на запад са достигали до горното течение на р. Марица близо до днешното с. Ветрен, Пазарджишко. Не са определени по писмени сведения северната и южната граница, но те вероятно са били по естествените прегради Стара планина и Средна гора. На изток владенията на Смилец достигали до Сливен. За периода на царуването на Смилец нямаме никакви сведения в писмените източници с изключение на едно намекване у Мануил Фил, че „и на Смилец, владетеля на българите, бил познат казаният славен пълководец", т. е. Михаил Глава Тарханиот.[65] Няма никакви податки за конфликти с Византия по времето на Смилец. Тъкмо обратното, неприязненото отношение на Византия към Тертеровци е заменено с подчертано благоразположение. Византийският император изразил пълна подкрепа на братята на Смилец, Радослав и Войсил. Царуването на Смилец е било свързано с византийско приятелство. Между България и Византия имало мирни приятелски връзки, резултат на съглашения, за което става дума в писмото на Теодор Метохит.[66]

5112/1982

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
гр. В. ТЪРНОВО ДП

4. КРЪНСКОТО ФЕОДАЛНО КНЯЖЕСТВО

Земите на предишната Крънска административна област и владения след това на болярина Смилец в края на XIII и началото на XIV в. се обособили в едно независимо феодално княжество. След завръщането на Тертеровци на престола и прокуждането на Смилец и братята му във Византия Подбалканската област между Хемус и Средна гора била дадена на болярина Елтимир, брат на Георги Тертер I. Византийският хронист Георги Пахимер пише, че скоро след качването на българския престол на цар Тодор Светослав (1300—1322), син на Георги Тертер I, с него се свързал чичо му Елтимир.[67] Обсебването на Средногорската област по Стряма и Тополница от Елтимир очевидно е станало със съгласието и разрешението на Тодор Светослав.[68]

Крънското княжество на деспот Елтимир играело особено важна роля в българско-византийските отношения.[69] Значението му се определяло от разположението между Византия и България и по този начин представлявало нещо като буфер в техните взаимоотношения. Освен това в неговите територии се намирали важни проходи през Стара планина и Средна гора и крепости по тях. Те били част от големите отбранителни системи по Стара планина и Средна гора, лежащи пред столицата Търново. Всичко това издигало значението на Крънското княжество в борбите между Византия и България по времето на Тодор Светослав. Ето защо както византийският император Андроник II, така и българският цар Тодор Светослав са се стремели да имат на своя страна крънския деспот Елтимир. Той пък използувал тези обстоятелства, за да разшири територията на владенията си и да стане напълно самостоятелен.

След като сложил край на татарското господство в България, Тодор Светослав постепенно се утвърдил на българския престол, отбивайки опитите на византийския император да се възползува от събитията в България за политическа намеса.[70] В този момент значителна роля за укрепването на Светослав на българския престол изиграл владетелят на Крънската област.

Византийският император направил опит да се намеси в българските работи, като подкрепил претендента за престола Михаил, син на Константин и Мария, но не успял. Втори опит бил направен през 1301 г.[71], когато все още положението на Тодор Светослав не било затвърдено.[72] Андроник използувал за своите политически цели Смилецовия брат Радослав, както и привържениците му, избягали във Византия след възкачването на Тодор Светослав на престола.[73]

Радослав бил удостоен със севастократорска титла. Към него се присъединили българи-отцепници, противници на Тодор Светослав, а също така и византийски първенци. От Солун те били изпратени срещу българите с войска, дадена им от императора. Ударът на комбинираните усилия на византийците и българите, сподвижници на Радослав, бил насочен срещу крънския владетел Елтимир. Тактическият замисъл на действията бил да се обезвреди Елтимир и да се предотврати съюзът между него и племеника му, за да се създаде възможност за свободни действия срещу Търново. Овладяването на тази проходна област, силна със своите многобройни крепости, било много добре оценено от византийците. Очакването, че може би Елтимир ще премине на византийска страна при появяването на войските им или че военната му мощ ще бъде лесно сломена, не се сбъднало. Крънският владетел бил достатъчно силен във военно отношение и се оказал лоялен към търновския цар. Той разбил нахлулите в земите му вражески войски. Радослав и още 13 знатни византийци били пленени. Радослав бил ослепен по заповед на Елтимир, а византийците били предадени на българския цар Тодор Светослав, който чрез тях освободил баща си. Ослепеният Радослав бил изпроводен за Солун.

Предприетият през 1301 г.[74] поход срещу крънското владение на Елтимир завършил с неуспех. През 1304 г. външнополитическото положение на Византия се влошило. Турците завладели цяла Мала Азия. Заселили се като войнишко население в пределите на империята, аланите създавали допълнителни затруднения на страната. Били приети на служба каталански наемници, но и те създали нови трудности на правителството и скоро се отдали на грабежи.[75] В този тежък за византийската империя момент от север се появява българският цар Тодор Светослав, който нападнал старопланинските крепости. Една част от тях завзел със сила. Други се предали доброволно.[76]

Във време на първия поход на Светослав към Източна Тракия в началото на 1301 г. с цел да разшири пределите на страната и да ликвидира отцепнишките стремежи в България вероятно били завладени крепостите, посочени у византийския поет Мануил Фил — Ичера, Сотир, Камена, Пиргицион, Мокрен.[77] Тогава били завзети Лардея и Ямбол.[78]

През 1304 г. цар Тодор Светослав извършил втори поход срещу Византия. Тогава действувал като негов съюзник и Елтимир.[79] Второто нападение на Тодор Светослав станало, когато набезите на турците в Мала Азия били последвани от опустошенията от страна на каталанските наемници.[80] Отначало българските войски завладели крепости в подножието на Стара планина. Превзети били Ктения и Русокастро.[81] Застрашени били и навярно били превзети крепостите по Черноморието — Анхиало, Месемврия, Созопол, Агатопол.[82]

Императорът Андроник II, загрижен от надвисналата над Византия опасност, за да се предпази от по-дълбоко проникване на българските войски в пределите на държавата изпратил против тях сина си Михаил IX. С него бил и известният стар пълководец Михаил Глава Тарханиот. Изходният пункт на византийските войски бил гр. Виза. Към тях бил присъединен и другият брат на Смилец, Войсил. Георги Пахимер със съжаление отбелязва, че западните византийски войски не били достатъчно силни за да противостоят на сражението. Когато българската войска приближила Созопол и околностите му, срещу тях бил изпратен Войсил с византийци. Станало страшно въоръжено сблъскване при р. Скафида. Когато преминавали моста, той се съборил и една част от войниците загинали във водата, а друга от меч. В тази битка византийците претърпели голямо поражение.[83] Объркването у неприятеля подтикнало българите да нахлуят в околностите на Одрин,[84] но те не продължили по-нататък военните действия. Възползувайки се от тази военна грешка на българите след големия византийски неуспех при Скафида, престолонаследникът Михаил IX Палеолог набрал нова войска и се отправили към Одрин. На 23 август 1304 г. той нападнал областта отсам Средногорието, която според Георги Пахимер се наричала Романия, и оплячкосвал всичко от Ряхово до Сливен и чак до Копсис. Елтимир се затворил в една крепост. По този начин значителна част от земите на Светославовия съюзник били опустошени.

След успешния поход срещу Елтимир Михаил IX Палеолог се върнал в Цариград. Войските му останали в Одрин. Наскоро българските войски на цар Тодор Светослав и деспот Елтимир, като действували поотделно, се появили в Одринската област. Отново обстановката станала критична за Византия. Опасността от българското военно навлизане принудило Андроник II Палеолог (1282—1321) да предприеме крайно решение. Въпреки опасността от турците на наемниците каталани, които воювали в Мала Азия, било заповядано да се явят бързо на помощ срещу Тодор Светослав и деспот Елтимир. Те трябвало да тръгнат към Хемус, където младият император Михаил IX Палеолог, разположен на стан при Одрин, пречел на Елтимир, а, от друга страна, отблъсквал нападението на Светослав в ромейските предели.[85]

Прехвърлянето на жадните за плячка каталани в Галиполския полуостров се оказало още по-опасно. Наемниците създали неприятности на империята. Изнасяли житото и ечемика, избивали животните и завземали домовете на населението, вършели изстъпления с жените.[86] Опустошенията и безчинствата на каталаните се отразили върху бойния дух на византийската войска, която действувала срещу българската войска. Загрижени за съдбата на близките, домовете и имота си, оставени на произвола на наемниците, те намалили устрема си.[87] Своеволията на каталаните продължили и тогава, когато предводителят им Роже де Флор успял да издействува от императора известна сума за заплати. Постигнало се споразумение да се върнат в Мала Азия. Андроник II Палеолог водил безкрайни преговори с предводителите им до края на 1304 г. Но те нито се отправяли на помощ на Михаил IX Палеолог, нито се връщали в Мала Азия. Преговорите продължили и през първите месеци на 1305 г.[88] Най-сетне през март 1305 г. Роже де Флор обещал да замине незабавно с войските си в Мала Азия.[89] В Цариград очаквали по този начин Тракия да се освободи от безредиците на похитителите, които фактически действували в тила на византийците в момента, когато от запад с тях воювали българите. Неочаквано Роже де Флор бил убит в стана на Михаил IX Палеолог при Одрин.[90] При вестта за смъртта на своя предводител каталаните подложили на унищожение цялото византийско население в Галиполи.[91] При това страшно отмъщение Михаил IX Палеолог бил принуден да прекрати неуспешните си бойни действия срещу българите и да сключи примирие.[92]

Изгодният ход на събитията не бил използуван от българите. Те сами се съгласили на това примирие. Примиренческото поведение на Светослав при благоприятните възможности за признаване на завоюваните византийски територии намира своето обяснение в настъпилото охлаждане в отношенията между племенника цар Теодор Светослав и чичото деспот Елтимир.[93] Виждайки, че не може да разчита повече на Елтимировата помощ, Светослав, вместо да действува сам, предпочел да се примири с византийската империя. Примирието вероятно е било прието след убийството на Роже де Флор, тъй като преди него примирието с българите би помогнало на византийците да усмирят разбунтуваните каталани.[94]

Защо между Елтимир и Светослав настъпил разрив? Прехвърлянето на каталаните на Балканския полуостров за действия срещу България породило известни колебания в лоялността на Елтимир към племенника му. Той се уплашил. Замислил да се отдръпне от борбата с византийците и дори да се помири и съюзи с тях.[95] През юни 1305 г. борбата срещу каталаните се водила с големи трудности и тежки военни неуспехи. Голямо поражение претърпели войските на младия император Михаил IX Палеолог при Апр. По това време Смилецовата съпруга и Елтимирова тъща се намирала в Цариград. А известно е, че при нея с царски подаръци от императора в Крън е идвал брат ѝ Михаил IX Палеолог. Георги Пахимер отбелязва един много важен факт, че трябвало да бъде уведомена за надеждите, които император Андроник II възлагал на нея за привличането на крънския деспот на страната на византийците.[97] Разбира се, това посещение при нея е било по-рано. Но сигурно императорът не е престанал да прави опити за привличане на Елтимир.

За пребиваването на съпругата на Смилец в Цариград узнали в Търново. Светослав все повече губел доверие в чичо си. Пахимер отбелязва, че съмненията на Светослав за преминаването на крънския господар към императора се основавали и на това, „че е бил зет на Смилецовата съпруга и внучка на императора“.[98] Каталанският историк Мунтанер дава сведение, че в Цариград имало български пратеници. Вероятно тук става дума не за Светославови пратеници, а на Елтимир. Може би той пише за посещението на Елтимировата тъща.[99]

Преди лятото на 1305 г. отношенията между Светослав и Елтимир станали толкова враждебни, че търновският цар отнел двете крепости Ямбол и Лардея, които по-рано бил подарил на чичо си.[100] Отнетите крепости били укрепени от царската власт. Според Георги Пахимер Светослав се готвел да нападне дори и други крепости на крънското владение. През есента „по повод обвинението срещу Елтимир заради преминаването към императора (Светослав) опустошил всички крепости подвластни нему,без да щади и ромейските“.[101]

Настъпил период на усилена дипломатическа дейност на Светослав за подписване на мир с Византия, който трябвало да бъде скрепен с брак. Българският цар настоявал да се ожени за дъщерята на Михаил IX Палеолог. Тези дипломатически ходове се съпътствували с изпращане на българско жито за гладуващото население на византийската столица, опити за съюзяване с каталаните на Рокафорт, тактически ходове за задържане на превзетите черноморски крепости и тези в Тракия.[102] През 1308 г. с Византия бил подписан мир. Този мир решил съдбата на Крънското независимо княжество. То престанало да съществува като самостоятелна политическа единица, а неговият господар Елтимир изгубил положението си на независим владетел.[103] Светослав, като се осигурил откъм Византия, отнел Крънската област от Елтимир и я присъединил към своите владения. Българско-византийските мирни отношения довели Елтимир до загубване подкрепата на императора. Вероятно, страхувайки се от отмъщението на племенника си, той напуснал областта.[104] Така завършила противоречивата роля на Крънското княжество и неговия владетел в българско-византийските отношения.

Георги Пахимер ни е оставил ясни сведения за политико-правното положение на крънския деспот. Той изтъква, че Елтимир е бил „един независим княз, който самостоятелно управлявал своята област и се считал за автономен“.[105] Краткото просъществуване на това княжество показва, че в периода на развития и процъфтяващ феодализъм в България откъсналите се феодални области имали напълно независими владетели.Такъв е бил и Елтимир в областта Крън.Това се изразявало в главните сфери на упражняване на феодално-политически правомощия. На първо място е изявена независима външна политика. Елтимир е участвувал равноправно със Светослав във войните срещу Византия. Той се явява не като пълководец във войската, а като равноправен съюзник и сам определя своята политическа позиция. В първия поход на Светослав срещу Византия Елтимир се държи резервирано, не взема страна в конфликта. Неговите земи, войска и всякакви материални и други ресурси не са подчинени на Търново. По-късно той участвува в борбите срещу империята, но действува отделно, както изрично отбелязва Георги Пахимер. При промяна на обстановката във Византия Елтимир се самоопределя, ръководейки се от своите териториални и политически интереси. Във външната политика на Елтимир се очертават два етапа. Отначало той е съюзник на цар Тодор Светослав, участвува непосредствено с войски срещу Византия. За тази си политика и лоялност е получил териториални придобивки — Ямбол и Лардея. Нанася поражение на Радослав и Войсил и т. н. След похода на Михаил IX Палеолог и идването на каталаните в Тракия започва втори период — тогава Елтимир преминава на страната на императора.[106]

Самостоятелността на Елтимир имала реална основа. Независимостта на крънския господар се определяла от значителния контингент жива сила, от икономическа мощ и силни стратегически съоръжения — големия брой крепости по Стара планина и Средна гора, както и укрепените градове в Средногорието. Тази действителна сила му позволявала да заема толкова крайни и противоположни политически и военни становища — ту съюзник на Светослав, ту на страната на византийския император Андроник II.

Значението на Елтимировата военна сила е изтъкнато от Георги Пахимер; „На запад (византийците) непрестанно губеха мощта си и понасяха щетите, които Светослав им причиняваше, след като Елтимир бе преминал на негова страна.“[107] За числеността на войските на Крънското княжество нямаме преки данни. Йоан Кантакузин отбелязва, че войската на Войсил достигала до 3000 души. Приемаме, че Елтимировата не ще да е била по-малка от неговата.[108] Като имаме пред вид, че в периода на феодална раздробеност войската на централната власт е достигала максимум 10 000—15 000 души, се убеждаваме, че Елтимир е имал значителна военна сила.

По времето на Георги Тертер II (1321—1322) и особено на Михаил Шишман (1323—1330), земите между Стара планина и Средна гора се превърнали в арена на непрестанни сражения между българи и византийци. Крепостите по южния склон на Балкана и Средна гора наново били вплетени в бойни действия. През този период болярите засилили борбата си за по-голяма самостоятелност. С византийска помощ братът на Смилец, Войсил, се обособил през 1323 г. като васал на Андроник II в земите между Сливен и Копсис.[109] Той се възползувал от размириците и подчинил крепостите между посочените градове, които считал за свои родови. Кантакузин отбелязва, че те му били дадени „заради родови връзки“ (*διὰ τὴν οἰκιότητα τοῦ γένους*).[110] Същият автор дава сведения, че Войсил владеел освен Копсис и други четири крепости. Византийският историк не съобщава имената им.

Имайки пред вид, че границите на Войсиловите земи достигали на изток чак до Сливен, К. Иречек смята, че тези четири крепости трябва да се търсят не само в Гьопса (района на днешно Карловско), но и на изток — в Казанлъшко и Сливенско.[111] П. Ников приема, че някои от тях са били Крън, Боруй, Ряховица,[112] Ал. Бурмов предполага, че в четирите крепости на Войсил са влизали някои от следните крепости: Крън, Мъглиж, Стениск, Тунджа, Колина, Венец, Ряховица, Качово.[113]

При толкова гъсто разположени укрепителни съоръжения в района на Твърдица до Осетеново по Стара планина и Сърнена гора не може да се смята, че Кантакузин пише изобщо за укрепени места. Той при всички случаи е имал пред вид по-солидни крепости, крепости-градове. Въз основа на проучването на укрепените места в този район предполагаме, че тези крепости е възможно да са били Крън, Боруй, Мъглиж и Твърдица. Те са населени места с по-значима роля. В тези и други крепости Войсил е можел да разположи войските си, които достигали до 3000 души.

Войската и крепостите на Войсил, който приел византийско върховенство, представлявали сериозна опасност за централната българска власт. Силният феодал на Средногорието участвувал в продължителната обсада на Пловдив заедно с Андроник III.[114]

Първата задача на новия цар Михаил Шишман е била да отвоюва присъединените от Византия през време на междуцарствието области. По стратегически съображения[115] Михаил не се отправил за Пловдив, а се насочил през пролетта на 1323 г. да освободи най-напред подбалканските градове, преминали след смъртта на Георги Тертер II към Византия. Планинското разположение на тези градове и крепости предполагало закрила и улеснение за съюзниците угровласи (молдавци), които били стрелци и непригодни за бой гърди в гърди с една пехотна войска.[116]

Андроник III бил принуден да изостави обсадата на Пловдив и да тръгне срещу Михаил Шишман. Той се споразумял с Войсил за общ поход. Войсил трябвало да премине през Сърнена гора от Пловдив в Копсис, да се приготви в главния си град за похода и на третия ден да пристигне в Потука.[117] Оттам неговата войска заедно с византийската щели да нападнат българите, които били на лагер на един ден път от градеца Потука. Походът не бил осъществен. Андроник пристигнал на определеното място, но Войсил не дошъл.[118] Императорът бил с малко войска, понеже отделил една част начело с Георги Вриений за охраната на Станимака (дн. Асеновград) и Цепина. Войската била отслабена от продължителната обсада на Пловдив. При това положение Андроник не се решил на рисковани действия в планината и планинските долини, укрепени със силни крепости, и заминал за Одрин. Ето какво пише Кантакузин по този повод: „Тогава императорът взел решение да не влиза в битка с Михаил, тъй като в дадения момент византийската войска не била равностойна на неприятелите по бойна сила на първо място поради обстоятелството, че те са били разположени на стан в планински места, владеели дълбоки долове и имали на разположение голям брой стрелци, които можели да нанесат големи щети в непристъпните местности.“[119]

Михаил Шишман обаче не се забавил и след оттеглянето на Андрониковата войска нападнал Войсил, обиколил Копсис и другите крепости. Съпротивата му продължила от пролетта до есента на 1323 г.[120] Не помогнала всестранната подкрепа на Византия с парични средства, войска и коне. Завладени били стратегическите места и цялата област била опустошена.

Обсаден в крепостите и лишен от хранителни припаси, изолиран от привържениците си, които започнали да се отмятат от него, Войсил тайно избягал във Византия. Още при вестта за бягството му крепостите се предали на Михаил през есента на 1323 г.

Старопланинските и Средногорските крепости и градове от Сливен до Копсис отново били присъединени към България. Те станали изходни позиции на българите, особено по времето на цар Иван Александър (1331—1371). След като осигурил държавната граница и отбраната, Михаил Шишман нахлул в Тракия. В продължение на 12 дни той опустошавал византийските владения по брега на Бяло море.

След 1323 г. Михаил Шишман дал владенията в Подбалканската област на болярина Срацимир, баща на бъдещия цар Иван Александър.[121] Възможно е владението на деспот Срацимир в Крънската област да е достигнало на изток до Сливен, без да го включва в своите земи. Сливенската област е била част от владенията на епикерний Срацимир, братовчед на деспот Срацимир.[122] Двамата братовчеди — деспот Срацимир и епикерний Срацимир — са били феодали на съседни области: единият — на Крънската област, а другият — на изток в земите на Сливенското поле.

Осем години след присъединяването на старопланинските и следногорските крепости към централната власт през 1331 г. когато Иван Александър бил провъзгласен за цар, България била нападната от византийците. Те нахлули с цел да си възвърнат отнетите крепости. Сведенията на византийския историк Никифор Григора, макар и твърде общи, изглежда, се отнасят за района на Средна Стара планина и особено Сърнена гора. Той пише за сблъскването между българска и византийска войска и за спора относно правото над старопланинските крепости: „Като се насочил срещу крепостите, заплашвайки ги с обграждане и обсада, той (Андроник III Палеолог) склонил някои да му се предадат доброволно. Намиращите се в тях защитници, поставени според договора с Александър, се оттеглили. Научавайки тези неща, Александър, твърде огорчен, изпратил посолство до императора за мир, казвайки, че не е достойно за християните да се нападат помежду си. . . Императорът обаче заявил, че е правилно, възобновените някога от ромеите крепости да принадлежат на тях, и отпратил пратениците, без да постигнат нещо. Неговият дядо, император Андроник, бил изградил из основи или пък възобновил с помощта на тогавашния управител на Тракия, Глава, повече от 15 крепости по височините и склоновете на Хемус, за да служат като препятствие и преграда срещу непрестанните преминавания на скитите (татарите).“[123]

След като научили за поражението на византийците при Русокастро (18 юли 1331 г.), в крепостите започнали да изгонват византийските войски и да преминават на страната на Иван Александър. Избивали техните войници. Така направили и „всички крепости около Хемус“, отбелязва Никифор Григора. Вероятно в това сведение византийският хронист е имал пред вид освен крепостите в района на Черно море и тези в поречието на р. Тунджа — край Сърнена гора и Стара планина.

Следователно крепостите по южния склон на Стара планина и Сърнена гора в края на XIII и началото на XIV в. са най-тясно свързани с българско-византийските отношения и владенията на Смилецовци, Тертеровци и Шишмановци — феодални родове, които са поставили началото на български династии през Средновековието. Съдбата на Крънската област е била и съдба на важна част от българските земи през периода на Второто българско царство. По-късно тези крепости дали отпор на османските завоеватели.[124]

БЕЛЕЖКИ

[1] F. Kanitz. Donau-Bulgarien und der Balkan. I. Leipzig, 1882, p. 235, 236, 242, 245, 249; II, 1882, p. 132; III, 1880, p. 14—15; Вл. и К. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания на Тракия. Пловдив, 1885, с. 103; С. Табаков. Бележки за Югоизточна България през епохата на Тертеровци. —ПСп., 1908, кн. 69, с. 620—639; К. Иречек. Пътувания по България. С., 1974, с. 258—273; К. Миятев. Принос към средновековната археология на българските земи. — ГНМ 1921 г. С., с. 264—277; П. Ников. Из историята на Подбалканската област. — Родина, I (1938) кн. 1, с. 24—43; Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in der byzantinisch-bulgarischen Beziehungen, Roma, 1936, p. 229; Ал. Бурмов. История на България през времето на Шишмановци.—ГСУ ИФФ, т. 43, 1947, с. 1—56; Към историята на Крънската област. — ГББИ, I, С 1948, с. 168—171; Д. Ангелов. Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външнополитическите отношения между България и Византия през XII—XIV в. — ИБИД, т. XXII—XXIII, 1948; с. 214—248. Б. Цветкова. Българо-византийските отношения през царуването на Тодор Светослав. — ИС ИФФ, III, 1948, отделен отпечатък, с. 1—32; П. Петров. Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил „За военните подвизи на известния чутовен протостратор“.— ИИИ, т. 6, 1956, отделен отпечатък, с. 54—576; Ат. Попов. Средновековният Крън. — ИБИД, т. XXV, 1967, с. 233—251; Ролята на военноукрепителната система; Средновековните крепости Твърдица и Мъглиж. — ИБИД, т. XXVII, 1969, с. 267—279; Старопланинската укрепителна система за защита на средновековния Търновград. — ИОИМВТ, т. V, 1972, с. 65—120; Средновековни крепости по Русалийския проход в Стара планина. — ИБИД, т. XXIX, 1974, с. 337—353;

[2] В. Аврамов. Войната на България с Византия в 1190 г. и погромът на император Исак Ангел при гр. Трявна. С., 1929, с. 33—40; В. Гюзелев. Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава. — История на град Ямбол. С., 1976, с. 51—60.

[3] М. Андреев и Д. Ангелов. История на българската държава и право. С., 1972, с. 151—152 и сл.; М. Андреев. Българската държава през средновековието. С., 1974, с. 144—145.

[4] В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия по история на България. I. С., 1978, с. 205.

[5] И. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, с. 578.

[6] Б. Недков. България и съседните ѝ страни през XI век според Идриси. С., 1960, с. 31, 69, 73, 75.

[7] Б. Недков. Цит. съч., с. 16: климат — ивица, успоредна на екватора и съответствуваща на географска ширина, а секция е ивица земя, разпределяща всеки климат на десет части от запад на изток, съответно на географска дължина.

[8] Пак там, с. 69.

[9] Пак там, с. 69, 73, 75. Интересен в това отношение е вариантът Акранус, предаден от Б. Недков в уводните бележки, с. 6.

[10] Подобни случаи с имената на гр. Сливен във византийската транскрибция *Στίλβνος*, у Идриси се транскрибира в Истилифунос, а крепостта Стѣньскъ (Стениск) от *Στενόν Στεανίσκος* се превърнала в Истинус; град Стобони (Ихтиман) — в Истубуни и пр.

[11] Б. Недков. Цит. съч., с. 75.

[12] Пак там, с. 73.

[13] Пак там, с. 75.

[14] Идриси описва Ниш, Пирот, София, Ихтиман и спазва последователност в направление запад — изток; Б. Недков. Цит. съч., с. 72—73.

[15] Ат. Попов. Средновековният Крън, с. 241.

[16] Пак там, с. 242.

[17] Пак там, с. 233—234; 240—242.

[18] Пак там, с. 233 и сл.

[19] ИРАИК, X, 1905, с. 563, бел. 2; Вл. и К. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания на Тракия, с. 39.

[20] Ат. Попов. Старопланинската укрепителна система. . . ,с. 99—100, обр. 57. Някои автори смятат името на Крън за гръцко и го репродуцират от *ὁ κρουνός* —поток (В. Аврамов. Цит. съч., с. 36—37).

[21] Б. Недков. Цит. съч., с. 69, 73, 75, 129.

[22] Nicetas Choniates. Historia. Bonnae, 1835, p. 562, 852; ГИБИ, VIII, 1971, с. 252 (по-нататък съкратено Nic. Chon.).

[23] Хр. Лопарев. Византийский поэт М. Фил.—К истории Болгарии в XIII—XIV веке. Спб., 1891 с. 52.

[24] Georgius Pachymeres. De Michaele et Andronico Palaeologis Libri XIII. I. Bonnae, 1835, p. 266—267 (по-нататък съкратено само Pachymeres).

[25] Ив. Дуйчев. Писмо на папа Бенедикт X от 15 юли 1337 г. — ИИД, кн. XIV—XV, 1937, с. 205—210.

[26] J. Lelevel. Geographie du Moyenâge. III, IV, p. 115.

[27] В. Миков. Произход и значение на имената на нашите градове, села и реки, планини, места. С., 1943, с. 365; Ат. Илиев. Ромънска топонимия от славяно-български произход. — В: Сб БАН, XVII, 1920, с. 20; Й. Заимов. Заселване на българските славяни

на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия. С. 1967, с. 145; P. Nikov. Ibid., p. 232—234.

[28] Би трябвало да бъде *ἡ κρήνη*—чешма, или *ἡ κρηνί, -ίδος* кладенче. Срв. P. Nikov. Ibid., p. 232—233.

[29] *Τό κρίνον, τό κρίνος* — лилия, *ὁ κρουνός* — извор, поток; P. Nikov. Ibid., p. 233.

[30] P. Nikov. Ibid., p. 233.

[31] J. Lelewel, p. 115.

[32] E. Berheker. Slavisches etimologisches Wörterbuch, I. Heidelberg, 1908—1913, p. 669; F. Miclosich. Lexicon Linguae slovenice veteri dialecti. Vindobonae, 1850, p. 316; Н. Геров. Речникъ на българскый языкъ. Ч. V. Пловдив, 1904. F. Kanitz. Donau Bulgarien und der Balkan. Leipzig, 1882, I, p. 236: das auf der Höle des nahen Karni-oder Oseceno breg die Ruinen eines römischen Castrum stehen sollen; P. Nikov, p. 233; В. Миков. Цит. съч., с. 265; Ат. Илиев. Цит. съч., с. 20; Й. Заимов. Цит. съч., с. 145; Б. Цонев. Езикови взаимности между българи и румъни. — ГСУ ИФФ, I, 1921, с. 12, 90.

[33] Вл. Даль. Толковый словарь. Т. II. М., 1965, с. 165—166.

[34] А. Игов. Сърбохърватско-български речник. С., 1959, с. 173.

[35] Народна песен във фолклорната сбирка в гр. Дългопол, Варненски окръг:

У горѝца бес къшлѝца
ѝди, ѝди Гòспот самсѝ дòбър вèчер,
òфци му съ разягнѝли,
чи съ стàвали сè йовнèта,
сè йовнèта вѝтороги.
У горѝца бес къшлѝца
свѝни му съ распрасѝли,
сè шопàрца кърнозъ̀бца. . .

Песента се пее на хорото. Записана през 1967 г. от Неделчо Янев, 50 годишен.

[36] Й. Иванов. Цит. съч., с. 578.

[37] Пак там.

[38] В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия, I, с. 205.

[39] Стр. Лишев. За стоковото производство във феодална България. С., 1957, с. 86, 103; Българският средновековен град. С., 1970, с. 113, 119.

[40] К. Иречек. Псп., кн. IX, с. 32.

[41] В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. III. С., 1940, с. 563, 603; П. Петров. Българо-византийските отношения през втората половина на XIIIв., отразени в поемата на Мануил Фил „За военните подвизи на известния чутовен протостратор“, с. 564—572.

[42] В. Гюзелеви П. Петров. Христоматия. . . II, с. 346—347.

[43] Pachymeres, I, p. 430—431.

[44] В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . . II, с. 356—357.

[45] Ат. Попов. Ролята на военноукрепителната система. . ., с. 67.

[46] Ат. Попов. Старопланинската укрепителна система. . ., с. 67—68, 89—90, 99—100.

[47] П. Петров. Цит. съч., с. 569.

[48] Pachymeres, I, p. 445—446.

[49] П. Ников. Из историята на Подбалканската област. с. 27.

[50] Хр. Лопарев. Цит. съч., с. 52 и сл.; К. Иречек. Българските градове у Мануил Фил. — ПСп, 1898, кн. 55—56, с. 253; Ал. Бурмов. История на България. . ., с. 228; В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . ., II, с. 356—359.

[51] Pachymeres, 466_{4-6}; В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . ., II, с. 353.

[52] В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . ., II, с. 353—354.

[53] Основното съдържание на легендата е следното: Татарите дълго време обсаждали без успех крепостта. Жажда измъчвала обсадените. Те всеки ден слушали увещанията да се предадат.Една девойка, за да спаси себе си и другите от глад и жажда, се приближила до южната стена срещу Сечената скала и се провикнала:„Татари-патари, гащи не се връзват само отпред, ами и отзад!“ Татарският командир се досетил, че това е предателство и преминал на обратната страна, откъдето лесно влезли в крепостта. Тази легенда има и друга версия, че девойката се била влюбила в татарския командир. Той се явявал по няколко пъти на ден пред стените на кон и тя най-сетне му посочила слабото място на крепостта.

[54] Pachymeres. I. 466_{6-8}; В. Гюзелев. Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава, с. 53.

[55] П. Петров. Цит. съч., с. 571.

[56] П. Ников. История на Видинското княжество до 1323 г. — ГСУ ИФФ, XIII, 1922, с. 40; История на България. I, с. 216.

[57] История на България. I, с. 216.

[58] П. Ников. Българи и татари в средните векове. — БИБ, II, 1929, кн. 3, с. 128; История на Подбалканската област, с. 31; История на Видинското княжество, с. 67; К. Иречек. Бележки за Средна гора и Родопските планини. — ПСп, IX, 1884, с. 38 и сл.; История на българите. С., 1978, с. 329; История на България. I, с. 217.

Крепостите и земите на феодала Смилец са изследвани историко-археологически от П. Мутафчиев, Стари градища и друмове, с. 68—69 и сл.; Ст. Захариев. Географско-историческо-статистическо описание на Татарпазарджишката кааза, Виена, 1870, с. 70сл.

[59] П. Ников. Татаро-български отношения, с. 24; Ал. Бурмов. История на България. . ., с. 227

[60] Ioannes Cantacuzenus. Historiarum libri IV, I. Bonnae, 1828, p. 172; Ал. Бурмов. Към историята на Крънската област, с. 217. Основателна е критиката по адрес на П. Ников, че Крънската област е родово имение на Тертеровци.

[61] Pachymeres. II, 266_{8-9}; Ал. Бурмов. История на България. . . ., с. 226.

[62] Pachymeres. II, 407_{5-6}, 508_{7}; П. Ников. Татаро-българските отношения, с. 24.

[63] П. Ников. Татаро-български отношения, с. 24, бел. 3.

[64] Pachymeres. II, 266_{6}—267_{7}; Cantacuzenus. I, 17216; Ал. Бурмов История на България. . ., с. 227; Ст. Захариев. Цит. съч., с. 76—77; К. Иречек. История на българите, с. 217; Пътни бележки.-ПСп., с. 39; П. Мутафчиев. Стари градища. . . ., с. 68—69; П. Ников. Из историята на Подбалканската област, с. 30—31.

[65] Хр. Лопарев. Византийский поэт Мануил Фил, с. 52; срв. П. Ников. Татаро-български отношения, с. 28.

[66] П. Ников. Татаро-български отношения, с. 92—93; L. Mavromatis, La fondation de l'Empire serbe le kraly Milutin. Thessalonique. 1978, p. 89 sq. ; В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . ., II, с. 129—131.

[67] Pachymeres. II. 266—267.

[68] P. Nikov. Die Stadt. . ., c. 236

[69] Ibidem.

[70] Б. А. Цветкова. Българо-византийските отношения. . ., с. 1 и сл.

[71] Pachymeres. II, 406; В. Гюзелев и П. Петров, Христоматия. . ., II, с. 124.

[72] Pachymeres. II, 265.

[73] В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . . II, с. 124—125.

[74] Относно датировката на похода вж. Pachymeres. II, 266_{5}; Annot;. Poss. ad Pachym., p 848; E. Muralt. Essai sur chronographie byzantine. St. Pétersburg, 1871, II, c. 472; Сп. Н. Палаузов. Избрани трудове.I,с. 328; Б. Цветкова. Цит. съч., с. 2—3.

[75] Nicephorus Gregoras. Historia byzantina. I. Bonnae, 1829, p. 204, 219—220 (по-нататък съкратено само Gregoras).

[76] Pachymeres. II, 406_{4}—406_{13}; Б. Цветкова. Цит. съч., с. 7.

[77] В. Аврамов. Юбилеен сборник Плиска — Преслав. I, с. 106.

[78] Б. Цветкова. Цит. съч., с. 9.

[79] Pachymeres, II, 445, Б. Цветкова. Цит. съч., 9, 10.

[80] Pachymeres, 410_{18}—417_{2}.

[81] Pachyneres. 445_{7-9}.

[82] Pachymeres. II, 481_{2-4}.

[83] Pachymeres, II, 445_{19}—446_{6}; В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . . II, с. 126—127; П. Мутафчиев. История на българския народ. С., 1943, II, с. 206; Б. Цветкова. Цит. съч., с. 10.

[84] Pachymeres. II, 446.

[85] Pachymeres. II, 480_{11}—481_{4}; П. Ников. Рецензия върху статията на С, Табаков. Бележки за Югоизточна България през епохата на Тертеровци-Псп., LXX. 1909, с. 563—588; За похода на Михаил от Одрин към Оряховица вж. Сп. Н. Палаузов. Цит. съч., с. 330; В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . ., II, с. 127.

[86] Pachymeres. II, 482_{13-17}; Б. Цветкова. Цит. съч., с. 15—16.

[87] Pachymeres. II, 482_{19}—483_{3}.

[88] Pachymeres. II, $496_{8}500_{14}$, 504_{2}—505_{5}, 505_{5-8}, 510_{8}—513_{4}; Gregoras. I, 220_{14}.

[89] Pachymeres. II, 522_{7-9}.

[90] Pachymeres. II, 525_2—526; Cregoras. I, 224_3.

[91] Pachymeres. II, 527_{11-14}; Cregoras, I, 227_4 с.

[92] Pachymeres, II, 528_{3-4}.

[93] Б. Цветкова. Цит. съч., с. 17.

[94] Пак там.

[95] П. Ников. Рецензия върху статията на С. Табаков, с. 580; Б. Цветкова. Цит. съч., с. 17.

[96] Pachymeres. II, 544_{12-13}, 549_3—553_6.

[97] Pachymeres. II 407_{3-9}.

[98] Ibidem. 558_7—559_3.

[99] П. Ников. Рецензия. . ., с. 580 — изказано е мнение, че каталанският хронист има пред вид мисията на изпратената от Елтимир при императора византийка, съпруга на Смилец. Вж. Б. Цветкова. Цит. съч., с. 20 и сл.; Сп. Н. Палаузов. Цит. съч., с. 331.

[100] Pachymeres. II, 559_{4-5}; В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . . II, с. 127—128.

[101] Ibidem, 561_{13}—562_{13}.

[102] Ibidem, 628_{11}—629_6.

[103] Б. Цветкова. Цит. съч., с. 23—25.

[104] Пак там, с. 26.

[105] Pachymeres. II, 267_2; P. Nikov. Die Stadt. . ., с. 236—237; Сп. Н. Палаузов. Цит. съч., с. 329; Б. Цветкова. Цит. съч., с. 26.

[106] Б. Цветкова. Цит. съч., с. 26.

[107] Pachymeres. II, 445_{4-5}.

[108] Cantacuzenus. I, 176_{25} с.

[109] К. Иречек. История на българите, с. 338; История на България. I, с. 224.

[110] Cantacuzenus. I, 179; К. Иречек. — ПСп., IX, с. 39; С. Табаков. Бележки. . ., с. 632 сл.

[111] К. Иречек. — Псп., IX, с. 40.

[112] П. Ников. История на Подбалканската област. с. 31.

[113] Ал. Бурмов. История на България. . ., с. 12.

[114] Cantacuzenus. I, 172_7—175_9; П. Ников. История на Подбалканската област. с. 41—43.

[115] Cantacuzenus. I, 175; Ал. Бурмов. История на България. . ., с. 17, В. Гюзелев. Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава, с. 55 сл.

[116] Cantacuzenus. I, 175, В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . ., II, с. 139 сл.

[117] Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393), hrsg. von E. Kaluthiacki, Wien, 1901, S. 170—180.

[118] Cantacuzenus, I, 175_{10}—177_{23}; В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . ., с. 140.

[119] Пак там.

[120] К. Иречек. — Псп., кн. IX, с. 42—43.

[121] Ал. Бурмов. Избрани произведения. I, с. 216—219.

[122] Ал. Кузев. Великият епикерний Срацимир — виден български сановник през XIV век. — Векове, 1975, кн. 4, с. 14—17.

[123] Cregoras. I, 483_{21}—488_9.

[124] В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . ., II, с. 192—194.

II Глава

СТАРОПЛАНИНСКАТА КРЕПОСТНА СИСТЕМА В КРЪНСКАТА ОБЛАСТ

Заселването на славяни и прабългари на Балканския полуостров и образуването на българската държава довели до дълбоки изменения в живота на балканските народи. Настъпили промени и в стратегическите направления на военно-политическите събития, а също така и във военноукрепителната дейност. С трайното си установяване славяни и прабългари наред с по-примитивните си начини на укрепяване започнали да използуват и заварените съоръжения.

По-нататък в своето историческо развитие българите са възприели основните принципи на римско-византийското изкуство във военното строителство. Едновременно с това особеностите на българското военно изкуство са се отразили върху старобългарското укрепително дело. Крепостите и съоръженията, останали от римляни и византийци, били използувани и допълнени с нови укрепени пунктове и укрепителни постройки от различен вид. Българските майстори съобразно с изискванията на военните нужди, традициите и възможностите на строителната техника творчески са приложили римско-византийското наследство и създали нови елементи.[1] Постепенно се оформили няколко укрепителни системи с различни военноотбранителни възможности и предназначение.

За защита от опустошителните нашествия на племена от север, които продължавали и след славяни и прабългари, била използувана естествена преграда — Дунав. По южния бряг на реката подобно на римляни и византийци българите създали укрепителна система, която обхващала крепостите Преславец, Дръстър, Червен, Нове, Бдин, Белград и др. По своята функция и стратегическо предназначение тя не се отличавала от римската и византийската отбранителна система.

Много често в продължителните войни с България Византия е извършвала десанти и е стоварвала бързо и ненадейно своите войски на Черноморския бряг и устието на р. Дунав. За да се противодействува на това, била построена втора стратегически укрепена система по Черноморското крайбрежие. В състава на тази система влизали крепостите Варна, Месемврия (дн. Несебър), Анхиало (дн. Поморие) и др.

По Рило-Родопския масив друга крепостна система преграждала направленията от Егейско море на север. Крепостите от тая система, разположени по северните склонове на Родопите, заплашвали фланга и тила на войските, които прониквали от юг по течението на р. Марица. Тези крепости са били Стенимахос (до дн. Асеновград), Цепина (до дн. с. Дорково, Пазаджишко), Баткун, Перперакион (до дн. с. Перперек, Кърджалийско) и др.

Долините на Струма и Вардар, по които можели да се придвижват и действуват големи войскови единици в Македония, били преградени също от укрепена система, включваща важните крепости Мелник и Просек.

С преместването на политическия център в края на X и началото на XI в. в Македония се създала здрава укрепена система в района на Охридското и Преспанското езеро и Битолското и Прилепското поле.[2]

От всички тези отбранителни системи най-голямо значение имала старопланинската. Тя се издигала по южния склон на планината и в дълбочината на проходите и била гръбнак на отбраната срещу противника от юг. Нейното предназначение не било само да прегражда пътя на настъпващите неприятелски войски, а и да прикрива подготовката за активни действия на българската войска. Във взаимодействие с тази система са били включени крепости далеч на юг пред Стара планина и дълбоко зад нея в непосредствена близост с политическите средища Плиска, Преслав и Търново.

Стара планина както в Античността, така и в Средновековието е играла голяма роля в живота на народите, населявали нашите земи.[3]

Всички народи, живели на Балканския полуостров, които са строили укрепителни съоръжения, в една или друга степен са се стремили да владеят планината и да я използуват като естествена защита. И римляни, и византийци са укрепявали Балкана, но нито римляните, нито византийците са успели да създадат своите политически средища тъй близко и свързано с него, както българите. Стара планина още с образуването на славянобългарската държава започнала да играе важна роля в защитата на политическия център Плиска, а по-късно Преслав. Голяма част от военните действия през този период са се развили в направления, свързани с оперативните и съобщителните линии през Източна Стара планина.[4]

С прехвърляне границите на българската държава на юг от Стара планина нейните склонове престанали да имат военноотбранително значение за Византия. За България обаче тя се превръщала в сигурен, укрепен дълбок тил, тъй като значителна част от бойните действия в продължителните българско-византийски войни са се развивали в областта Загора. Известно е, че в тези войни византийските пълководци много предпазливо са се насочвали към днешна Северна България. Те избягвали старопланинските проходи. Много по-често са се транспортирали войски по Черно море и Дунава.[5] Нещо повече, с катастрофа са завършвали византийските походи в дълбочината на планината — във Върбишкия проход през 811 г., в Тревненския проход през 1190 г. и др. След падането на България под византийско иго старопланинската верига и крепостите по нея не загубили своето значение и за Византия. Това станало ясно, когато от север започнали да нахлуват печенеги, узи и кумани.[6]

През първите десетилетия на византийското робство (1048—1053) през Дунав нахлуват печенегите и достигали с набезите си до Босфора. Разположили своя стан около Преслав и Шумен, те започнали да опустошават земите на юг от Балкана чак до Одрин.[7] По-късно няколко пъти те предприемали нашествия в областта на Дунав около Дръстър (1072). Заедно с куманите през 1087 г. проникнали в Тракия по устието на Марица и за последен път нахлули на юг от Стара планина през 1122 г., но били разбити около Вероя.[8] Голям брой узи през 1064 г. преминали Дунава, сломили съпротивата на местното население в днешна Северна България и продължили през Тракия за Гърция. Срещу тези страшни нашествия византийската власт организирала контрадействия, в които голяма роля се предоставяла на крепостите. Централната част на Стара планина, от Сливен до Карлово, обхваща най-високия и труднопроходим дял на планината. През Средновековието този дял от нея придобива извънредно голямо значение. С преместването на политическото средище на България от Преслав в Търново през време на втората българска държава проходите западно от Сливен започват да играят главна роля в отбраната. Техният брой е повече от 10.

Сливенският проход, наречен от българите Вратника, а от турците Демиркапу (Железни врата), позволява да се установи връзка с Търново, Елена, Сливен и оттам Ямбол, Одрин, Цариград, т. е. напречната операционна линия, която е свързана с всички крепости по южния склон на Балкана чрез надлъжна комуникация Черно море—София.[9] В проходите към Тракия Сливенският проход осигурявал посочената операционно-съобщителна линия.

Пò на запад от Сливенския се намира Твърдишкият проход. Той прорязва един от най-малко достъпните райони на Стара планина. От посочения път Търново — Елена се отделя клон през Твърдишкия проход, по който се осъществява връзката Търново — Твърдица — Нова Загора — Цариград.[10]

Важна съобщителна линия минавала по посока Търново, долината на р. Белица, Гурково, Нова Загора, през Хаинбоаз (Прохода на Републиката).[11] Тоя проход е свързан и с надлъжната линия.

Друга врата за преминаване през Стара планина е Дъбовският проход. Той пресича планинския хребет между Трявна, Кръстец, Борущица, Дъбово. По него преминава съобщителната линия Търново, Дряново, Трявна, Кръстец, Борущица, Дъбово.

По пътя Търново, долината на р. Белица, Трявна се отклонява път от Кръстец през с. Селци и Мъглиж. Този път преминава през Мъглижкия проход,[12] изрязан в южния склон на планината до водите на Стара река. Едно разклонение на пътя от Трявна покрай Плачковци, вр. Българка, Атово падало, Енина преминава през Енинския проход.

От Плачковци покрай вр. Мъхченица, вр. Бедек западно от Атово падало, покрай местността Крачоля източно от вр. Сиврия, Крън преминава път през Стара планина, който в равнината се свързва с надлъжната линия. Тази оперативно-съобщителна линия преминава през Крънския проход.

На запад от Крънския проход е Габровският, който свързва Нове на Дунава, Габрово, горното течение на р. Янтра, Етър, вр. Градешница и надлъжната линия Черно море — София, а през Туловското поле и Средна гора с Вероя.

От Габрово се отклонява Шипченският проход,[13] който преминава край вр. Шипка, Столетов, с. Шипка и в равнината се слива с пътя от Габровския и Крънския проход.

По Ясенския (Химитлийския) проход преминава пътека, съедняваща с. Топлит и с. Ясеново.[14]

Марагидишкият (Русалийски според Ф. Каниц) проход служи за съобщение на с. Тъжа и с. Острец. По него преминавала линия, която свързвала Казанлъшкото поле с Ловеч.[15]

Троянският проход осигурява връзката между днешна Северна България със земите южно от Стара планина. През него преминавал път от Дунава, Ловеч, Троян, Кърнаре, Пловдив, който пресича надлъжната линия, посочена по-горе. От Дунав за Пловдив този път е бил най-късият.

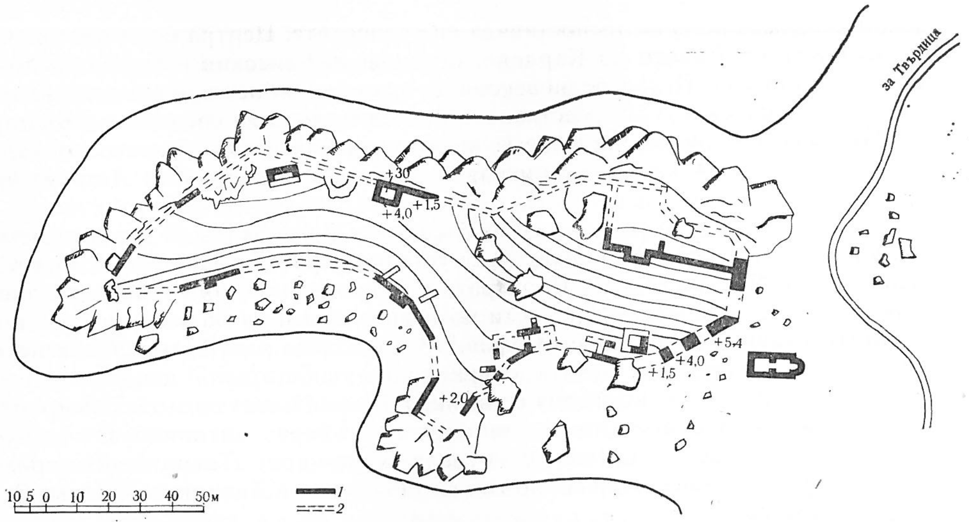

Обр. 1. План на крепостта Твърдица

1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

Тези 12 прохода, които прорязват Стара планина, са били непрекъснато използувани през различните исторически епохи. Някои от тях са били поддържани и охранявани още от трако-римско време, а други от ранновизантийско.[16]

Сравнени с проходите по Източна Стара планина, тези проходи са били по-труднопроходими и с по-големи възможности за относително пълно преграждане. Проходите през източната част на планината, въпреки че са по-ниски, имали други отбранителни предимства — преминават през три паралелни планински вериги, и са с по-голяма дължина, поради което улеснявали засадите и укрепяването в дълбочина.

Проходите и комуникациите в района на Стара планина между Сливен и Карлово са изиграли изключително голяма роля срещу главните бази и лагери на византийците, създадени в укрепените градове Пловдив и Вероя,[17] а по-късно Пловдив и Одрин.

По южния склон на Средна Стара планина има повече от 30 крепости, чиито останки малко или повече са запазени. Те са разположени по една ивица от 300 до 1000 м. надморска височина. С малки изключения тези крепости не са населени пунктове — градове и села, а специални укрепителни съоръжения. Много умело са използувани особеностите на местността. Всички са построени на недостъпни места, покрай долини, големи оврази и реки. Използуван е местен строителен материал. В повечето от тях не са употребявани в голямо количество тухли, а някъде дори е зидано без тухли. Като спойка е употребяван най-често хоросан, но има и такива съоръжения, чиито стени са направени от суха зидария.

Нека видим за всяка крепост и съоръжение поотделно топографското разположение и особености, плана, отбранителните съоръжения, техните размери и съвременни останки, вида на конструкциите им, употребените материали и строителни особености. Ще се опитаме да идентифицираме онези от тях, които са били населени пунктове, доколкото е възможно; да определим времето

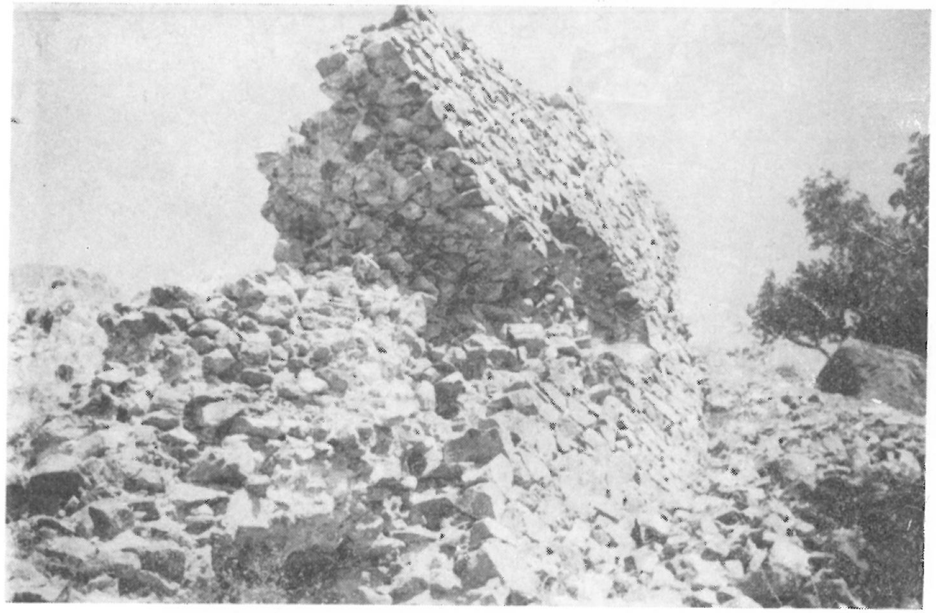

Обр. 2. Част от източната стена. Поглед от изток

Обр. 3. Зид от южната стена с контрафорс. Поглед от юг

Обр. 4. Част от южния зид на отвесните скали. Поглед от юг

Обр. 5. Руини от стълбата, водеща до бойната платформа

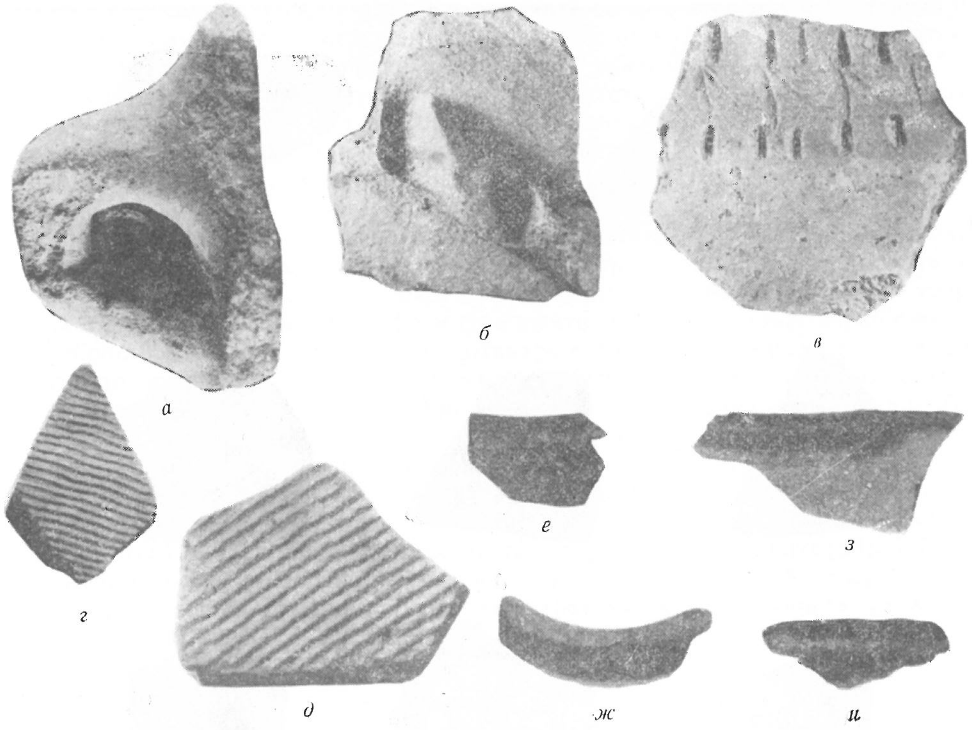

Обр. 6. Фрагменти от тракийска и ранновизантийска керамика

а — в — тракийска; *г — и* — ранновизантийска (V—VI в.)

на тяхното функциониране и ги свържем с определени исторически събития според сведенията за тях.

Крепостта Твърдица се намира на 1,5 км северно от днешния гр. Твърдица. Разположена е на височина, заобиколена от север, запад и юг от р. Твърдишка, вр. Кутра от изток, местността Калугера от запад и североизток и Сечената скала от югозапад (обр. 1). Площадката на тази височина се издига на 400 м над морското ниво и е наклонена на юг. От север и юг към реката се спускат стръмни скали, които правят брега почти отвесен и недостъпен. Единствена възможност за сравнително лесен достъп има откъм източната страна по склона на Кутра.

Стената, която е опасвала това естествено защитено място, е разрушена на някои места до основи, а в по-голямата част има запазени надземни зидове. Формата на крепостната стена е в зависимост от конфигурацията на терена (обр. 1). Отвесните стени са използувани много умело. По-значителни останки от зидове има от югоизток. В протежение на 27 м те стърчат 4—5 м над земята. От вътрешната страна на тази част от стената личат ясно останки от стълбище (обр. 2 и 5). Тази стълба е водила до бойната платформа.[18]

Южната стена е твърде начупена и на места подсилена с контрафорси, чиито размери са 1,5 м дължина и 0,5 м в повече от дебелината на стената. Общо тази част на зида с контрафорсите е запазена над земята до 2 м. Към източния контрафорс се виждат напречни зидове. Те са останки от по-голямо

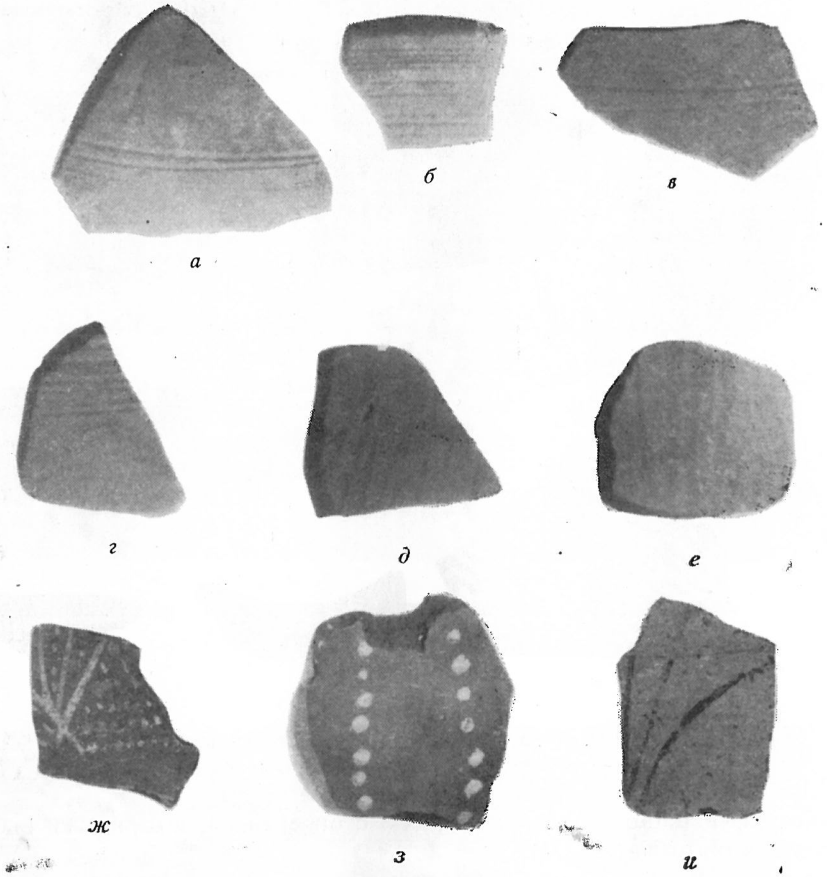

Обр. 7. Фрагменти от средновековна българска керамика
а — в — керамика от XI—XII в.; *г — и* — керамика от XIII—XVI в.

укрепително съоръжение, вероятно кула. Покрай южната стена има руини от сгради. Запазени останки от надземни зидове има и в югоизточната част на крепостта на няколко места (обр. 1, 3, 4), които достигат до 2 м височина. Значителни надземни части от зидове на крепостната стена има и в югозападния участък (обр. 8). Северната част на зида е по-разрушена. Брегът на реката е по-висок, отколкото в южната страна. Добре са очертани основите на две правоъгълни сгради покрай стената с размери 10 м дължина и 5 м ширина (обр. 1). На най-високата част на терасата се виждат основи на по-големи сгради — дължина 20 м и ширина 5 м. Тук е била централната част на крепостта, в която са построени и помещения за живеене. Общата площ на крепостта е 24—25 дка.

Зидарията е от ломен камък, споен с бял хоросан (opus incertum). На някои места хоросанът е смесен със сравнително едри парчета керемида. При градежа е подбиран едър камък с оформена лицева част за външно и вътрешно зидане. Между двете лица пълнежът е от безредно нахвърляни дребни камъни в хоросанова маса (обр. 2). Крепостната стена е дебела 3 м, а стените на другите съоръжения и вътрешни сгради са дебели 1—1,20 м. Много умело са направени връзките на стената със скалните образувания (обр. 4).

Този голям укрепен пункт включвал система от наблюдателни места, които своевременно предпазват от всякакви изненади на придвижващ се противник от изток, запад или юг. В осигуряващата система са били наблюдателните точки в дола Вайло, на височината Кутра и Калугера от изток и Дъсченица от запад.

В крепостта се намират изключително много фрагменти от керамика. При сондажите се откриха фрагменти от тракийска керамика, изработена на ръка без грънчарско колело; глината е сиво-черна, недобре пречистена от кварцови зърна (обр. $6^{\text{а}}$); жълто-кафяви фрагменти от стена на съд, изработен от недобре пречистена глина при лом, отвътре е сиво-черна, с орнамент от хоризонтално прищипнат шнур (обр. $6^{\text{б}}$); жълто-кафяви фрагменти от стени на съд, украсен с паралелни хоризонтални врязани бразди, насечени с напречни вдълбавания (обр. $6^{\text{в}}$).[19] В по-горния културен пласт се намират керамични фрагменти от съдове с жълто-червен цвят и гребеновиден орнамент (обр. $6^{\text{г,д}}$) и със сиво-черен цвят и тънки стени (обр. $6^{\text{е,ж,з,и}}$), датиращи се през V—VI в.[20] Значително е количеството на фрагменти от XI—XII в. с червен цвят, тънки стени и украса от хоризонтални линии, разположени по шийката или плещите (обр. $7^{\text{а,б,в}}$)[21]. На повърхността преобладават късове от кухненски съдове с украса от лъскави плоски ивици и трапезна сграфито керамика, които датираме от XIII—XIV в.[22] (обр. $7^{\text{г,д,е}}$, $8^{\text{а—к}}$, $9^{\text{а—е}}$, 10). При украсата преобладават геометричните

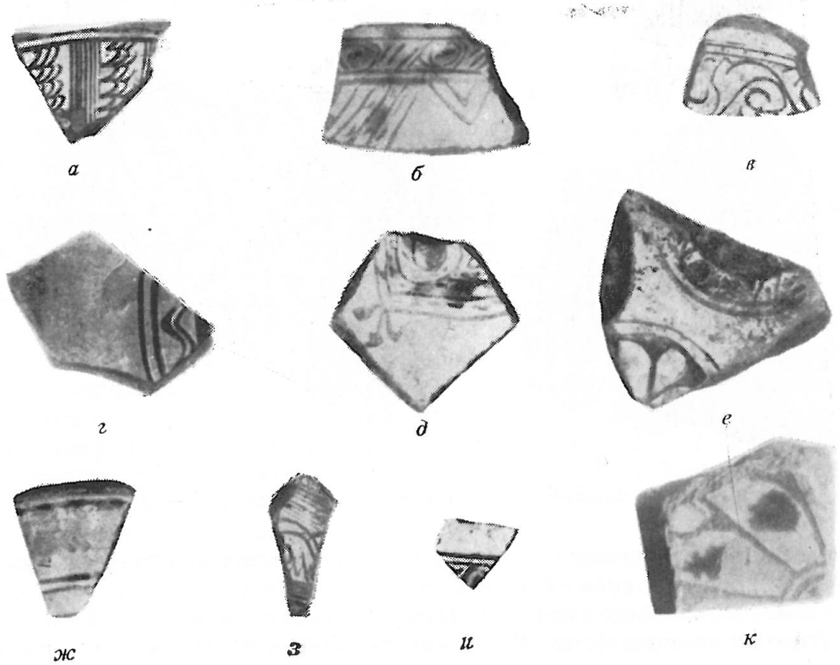

Обр. 8. Фрагменти от сграфито керамика (XIII—XIV в.)

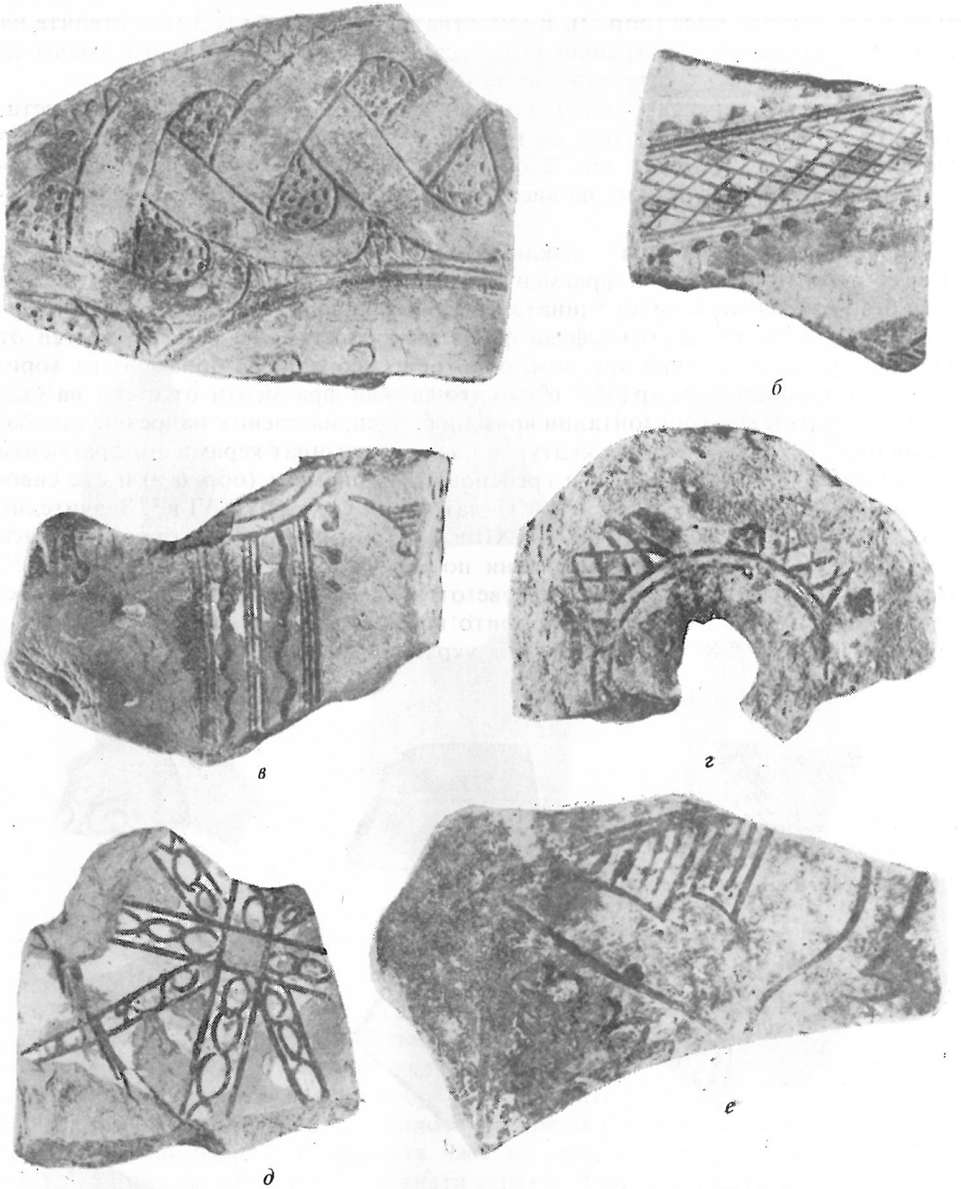

Обр. 9. Фрагменти от сграфито керамика (XIII—XIV в.)

орнаменти. В оцветяването са използувани няколко цвята — жълто, зелено (в нюанси), кафяво, синьо и черно.

По-характерни орнаменти от сграфито керамиката:

Дъно от паница (обр. $8^{е}$) — отвътре на фон от бяла ангоба са врязани[23] две концентрични окръжности с диаметър 4,5 и 4,2 см. В по-малката окръжност е вписана розетка, представляваща стилизация на маргаритка със заоблени

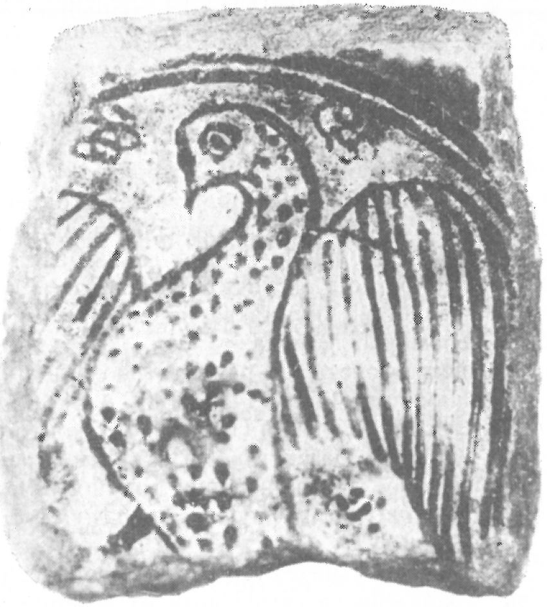

Обр. 10. Дъно от паница — сграфито керамика

в краищата листа. Линиите са оцветени в кафяво — глазура. Фрагмент от чиния (обр. $8^{г}$) — оцветен отвътре с тъмножълта ангоба, върху която с дълбоко врязани две успоредни линии е очертана лента, а на нея са нанесени две вълнообразни линии околовръст. Линиите са в кафяво. Фрагмент от дълбока паница (обр. $8^{д}$) — върху бяла ангоба е врязан орнамент, представляващ част от четириъгълник. От върха му излизат три черти, които завършват с кръгчета. В него е вписан друг, по-малък четириъгълник, в който са очертани не много точно две концентрични окръжности с диаметър 10 и 13 мм. Линиите са сравнително дебели и са оцветени кафяво. По целия съд е имало поставени кафяви и зелени петна. Оцветената част е глазирана. Фрагмент от чиния, на който на бял фон са нанесени 7 гъсти успоредни линии,разположени радиално. Между тези линии е поставен орнамент от три реда зигзаг (във формата на запетаи). Напречно на тях две успоредни линии опасвали цялата чиния. Всички елементи от украсата са оцветени в кафяво (обр. $8^{а}$). Фрагмент от разлата чиния, украсена с плетеница, вследствие на пожар е придобила сиво-черен цвят и се е разрушила глазурата (обр.$9^{а}$). Няколко парчета от стени на чинии имат характерна украса — стилизирана палмета (обр. $9^{е}$); бордюр от диагонално пресечени врязани черти, образуващи ромбоиди, оцветени в тревно-зелено, матовобяло и кремаво (обр. $9^{б}$).

Дъната са със столчета и са украсени също с геометрични орнаменти — радиално разположени ивици с очертани ромбоидчета (обр. $9^{г}$), ивици със снопчета от успоредни прави, а между тях вълнообразни линии, разположени радиално (обр. $9^{в}$), четири ивици, образувани от линии, между които са врязани елипсовидни фигурки, се пресичат в центъра на дъното и образуват осмораменен пресечник (обр. $9^{д}$). Дъното на паницата е украсено с изрисуван орел, разперил криле в тържествена поза. Оцветяването е зеленикавожълто. Рисунката е оградена с две концентрични, дебело прорязани окръжности (вж. обр. 10).

Макар само от отделни фрагменти сграфито керамиката показва значително разнообразие както в богата гама от багри, така и в орнаментиката. Покрай безредно разхвърляните петна се срещат красиви геометрични орнаменти — ромбоидчета, образувани от тънко прокарани с острие линии, квадрати, успоредни прави и вълнообразни линии,зигзаги,концентрични окръжности, плетеници,подобни на тези,с които са украсени книгите от същото време, стилизирани цветя, растения и птици. Всичко това е израз на тънък вкус и високо художествено майсторство в рисунките и украсата. Глината на фрагментите е много добре пречистена, няма кварцови зърна. Изработката демонстрира много добра керамична техника.

Намерени са византийски монети от ранната епоха (VI в.), колективна находка в глинен съд от Мануил Комнин (1143—1180), Алексей III (1195—1203), и две златни монети от Алексей I Комнин (1081—1118), които са предадени в Окръжен народен музей Сливен.[24] Освен това са открити стрели и други метални предмети.[25] Големият брой каменни бойни топки с различна големина от 8 до 12 см диаметър) показват, че крепостта Твърдица е обсаждана и обстрелвана със стенобойни машини.

В източната част, вън от крепостните стени, на разстояние 20 м се намират развалините на църква.[26] Запазени са само части от северната, източната и западната стена на височина до 1,5 м. Те са градени от ломени и дялани камъни. Горната част вароятно е строена от бигор, тъй като при разчистването се намериха доста парчета по-добре издялан бигор със следи от мазилка. По останките напълно се установява планът на основите на църквата. Стените са дебели 0,90 м (обр. 1). От стенописите има съвсем малки парчета от сивокафяв, светлосин и черен цвят. На едно парче от мазилка добре се чете буквата „С". По намерените материали църквата е датирана в XI—XII в.,[27] което считаме за приемливо, но проучванията не са били свързани с историята и функционирането на крепостта. Зидовете от ломени камъни и хоросан в крепостта показват, че тя е била гъсто застроена. Големият брой парчета от битова керамика потвърждава също, че крепостта не е само стратегическа постройка, но и населен пункт, укрепено селище.

На местното население тя е известна с името Градището. Като имаме пред вид, че в близост няма друга крепост, че керамиката и нумизматичният материал съвпадат по време, смятаме, че тя е идентична със споменатата от Мануил Фил крепост *Βεϱδίτζα*:

Καὶ Τζεϱβεσισθα μαϱτυϱεῖ τὴν Βεϱδίτζαν
ὡς ἂν ὁ παϱῶν ἀκϱιβέστεϱον μάθοι.
(И Червезища е свидетел за Твърдица,
та всеки очевидец да узнае това).[28]

Наименованието на крепостта произхожда от старобългарската дума **тврьдина** — крепост, транскрибирана във *Βεϱδίτζα*.

Думата **тврьдинꙗ** означава крепост, укрепление.[29] Тя се е запазила в руския език твердыня и в сърбохърватския **тврдинꙗ, тврђа, тврђава, тврђавица**.[30] Доброто разположение е превърнало крепостта в труднодостъпно, укрепено място. Естесвената защитеност от високите скални брегове, водната преграда, макар малка, най-сетне дебелата каменна стена с фортове и кули са подсказали името ѝ Твърдица[31] .Суфиксът „ица" (твърд-ица) е славянски. Той е характерен елемент за славянското словообразуване и е общ за всички славянски езици. Смисловото значение на тази частица изразява принадлежност, умалително название или отношение на ласкавост.[32] В нашия случай вероятно е осмислено, има умалително значение и изразява отношение на ласкавост, тъй като зад стените на крепостта жителите на близките селища неведнъж са намирали сигурност за своя живот.

Както показват културните наслоявания, мястото е обитавано още от траките, след това през ранновизантийската епоха — от византийците и от българите. Имала ли е тогава крепостта наименование и какво е било то, не е известно. До нас е достигнало славянското ѝ име, което е неоспоримо. У Мануил Фил то било възприето с несъществени промени, отпаднало е „Т" и се е превърнало във *Βεϱδίτζα*.

В близост до крепостта се намират останки от старото селище. Името на селището срещаме в турски документи от XV в. В един от тях то се нарича Фердич, (Фрдич, т. е. Твърдец),[33] а в друг документ от 1472 г.—с. Вердидж и Кюберан (Wрдйџhбран), т. е. гяурски (български) Твърдец.[34] Очевидни са опитите и в двата документа да се транскрибира на турски език българското име, в което се запазва основата на името твърд (ферд, верд).

По-късно името на селището се споменава от Феликс Каниц,като е предадена също така потурчената форма Ferdiš köi. В тази форма „ТВ" от славянското наименование са преминали в „F", а останалата основна част се е запазила.[35]

Преки писмени сведения, както бе отбелязано, дава Мануил Фил в поемата си „За военните подвизи на известния чутовен протостратор", които са свързани с борбите на Ивайло с византийците. От този източник научаваме, че крепостта Твърдица е обсаждана и превземана от византийски войски. Данните на Мануил Фил не са потвърдени от други византийски автори. Като имаме пред вид ярко проявеното пристрастие и съзнателното преувеличаване и изопачаване на някои събития, трябва да се отнасяме критично към съобщенията на Мануил Фил.[36]

Независимо че преките писмени сведения са оскъдни, по косвен път се установява, че тази крепост е играла известна роля като укрепен пункт и по време на освободителните борби на българския народ под ръководството на Асен и Петър. Основания за това ни дават известията на Никита Хониат, който пише, че след въстанието на българите византийският император, като потеглил срещу тях, заварил крепостите по Хемус подновени и подсилени. За да защитят центъра на въстанието Търново и да закрепят своята власт, Петър и Асен обърнали голямо внимание на крепостите, лежащи на проходите на Стара планина. Кои от тях били подновени и подсилени, не е точно казано. Но като имаме пред вид, че след завръщането си от куманите братята се условили да се срещнат с техни дружини и през прохода Железни врата да нападнат Византия съвместно,те не биха пропуснали да се погрижат и за съседните крепости, в това число и близката до прохода Железни врата крепост Твърдица.[37]

Земите на крънския деспот Елтимир, които се простирали на изток до Сливен, безспорно са включвали и крепостта Твърдица. Общото сведение на Георги Пахимер за опустошаването на Елтимировите земи от византийците в района на Копсис до Сливен,[38] макар да не споменава името Твърдица, със сигурност засяга и тази крепост.

Археологическите материали — градежите, керамиката, монетите, писмените източници и ономастичният анализ — показват, че освен тракийска и

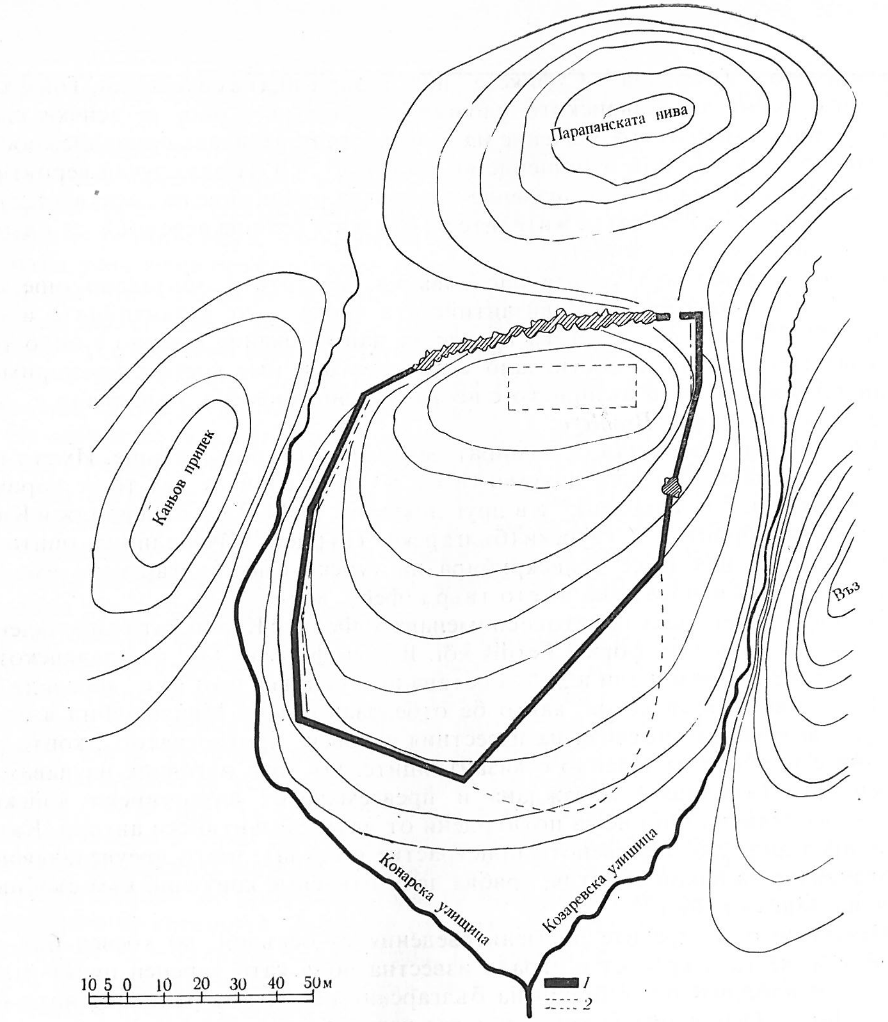

Обр. 11. План на градището при с. Конаре, Старозагорско
1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

късноантична, Твърдица е важна средновековна българска крепост. Тя е свързана с главните съобщителни и военноотбранителни линии — надлъжната, от Черноморието до Средец, и напречната, от Одрин за Търново и Дунава. Тази крепост е охранявала южния вход на Твърдишкия проход, била е в състава на българската старопланинска укрепителна система в един от най-труднопроходимите участъци на планината.

Крепостта Градището край с. Конаре отстои на 3,5 км североизточно от селото. Построена е на височина, издигаща се 750 м над морското ниво, между местността Парапанската нива от север, височината Въз от изток и Каньов припек от запад. От изток и запад текат водите на планинските рекички Конарска Улищица и Козарска Улищица (обр. 11). Бреговете на реките са скалисти и стръмни, а коритата им са вдълбани като улеи, поради което са наречени с името Улищица.

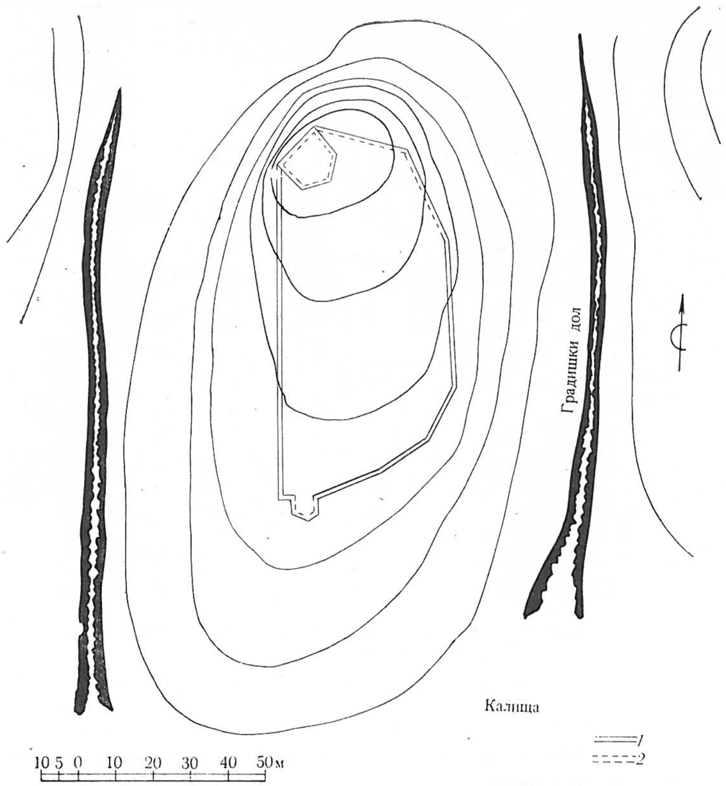

Обр. 12. План на крепостта Градишката могила при с. Конаре
1 —зид над земята; *2* —следи от разсипани камъни

Терасата, на която е построена крепостта, е наклонена на юг. От нея се открива широк хоризонт до Средна гора.

От север крепостта няма останки от зидове. Там скалите са високи 50 м и са недостъпни. От източната страна личат твърде ясно основите на стената, макар и на нивото на земята. Сравнително по-добре са запазени надземните зидове от юг и запад. На някои места стената е свързана много здраво със скалите и тъкмо тези части са най-добре запазени. Дебелината на зидовете е 2 м. Зидарията е от ломен камък, споен с бял хоросан, в който има парчета от керемида.

На най-високата част има следи от вътрешна сграда, която е много разрушена. Формата на крепостната стена е неправилен многоъгълник. Тя е зидана съобразно с особеностите на височината, на която е построена.

Покрай стените и в района на крепостта се намират много парчета от битова и строителна керамика, сгурия и шлак от обработка на метал. Жители на с. Конаре са намирали стрели и копия.[39]

Запазено е историческо предание, че от крепостта е имало редовно наблюдение на юг и при опасност се вдигали големи бели платна, които сигнализирали на населението от близкия Улинград да се прикрие в нея.[40]

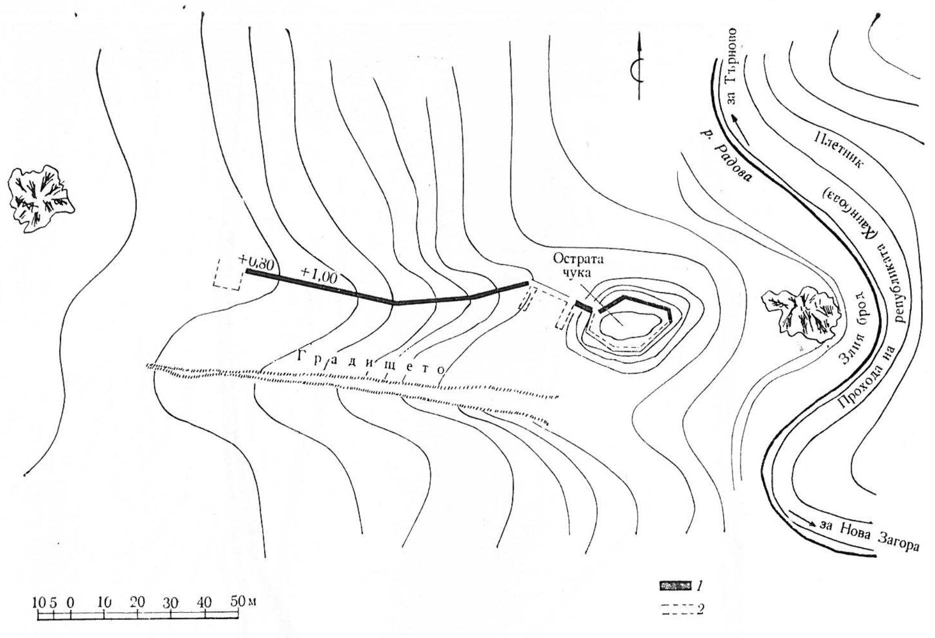

Обр. 13. План на укрепителното съоръжение Дуварът и Градището на Остра чука край с. Димовци, Старозагорско

1— зид над земята; *2*— следи от разсипани камъни

На 200 м източно от р. Улищица, северно от днешното шосе Конаре — Твърдица, се намират развалините на града, който обхваща 500 м в диаметър. В това селище има останки от основи на сгради, иззидани от камък и хоросан, някои от които достигат до 1 м дебелина. Улиците му били прави, покрити с каменна настилка. Една от тях е широка без тротоарите 5 м. Този град съществувал до идването на османците, които го разрушили.[41] Вероятно той е бил свързан с укрепителното съоръжение в склона на планината.

Крепостта Градишка могила се намира 2 км северно от с. Конаре по склона на Стара планина. Тя е построена на едноименна височина, 600 м надморско равнище, отделена от планината с малка седловина. От запад я прорязва един овраг, а от изток я прави непристъпна Градишкият дол. Само от юг достъпът до крепостта е по-лесен.

Крепостта е построена съобразно с формата на височината. Разположена е по дължина с посока север — юг. Западната стена е права и се простира точно по посока север — юг (обр. 12). В югозападната част има зидове от основите на кула с дължина на стените всяка по 5 м. На най-високото място в северозападната част на укреплението има запазени основи на петоъгълна кула с дължина на стената 9 м.

Зидарията е от ломен камък, споен с бял хоросан. Крепостните стени са много разрушени. Останала е само субструкцията и съвсем малко надземни градежи.

Намира се много малко, силно фрагментирана строителна и битова керамика.

Общата площ на крепостта е 4 дка. По размери тя е малка. Вероятно е изпълнявала наблюдателна функция, понеже има добър обзор на юг до Средна гора и осигурява връзка с другите крепости по планината — от изток с Конарското градище и от запад с Хисаря край с. Николаево.

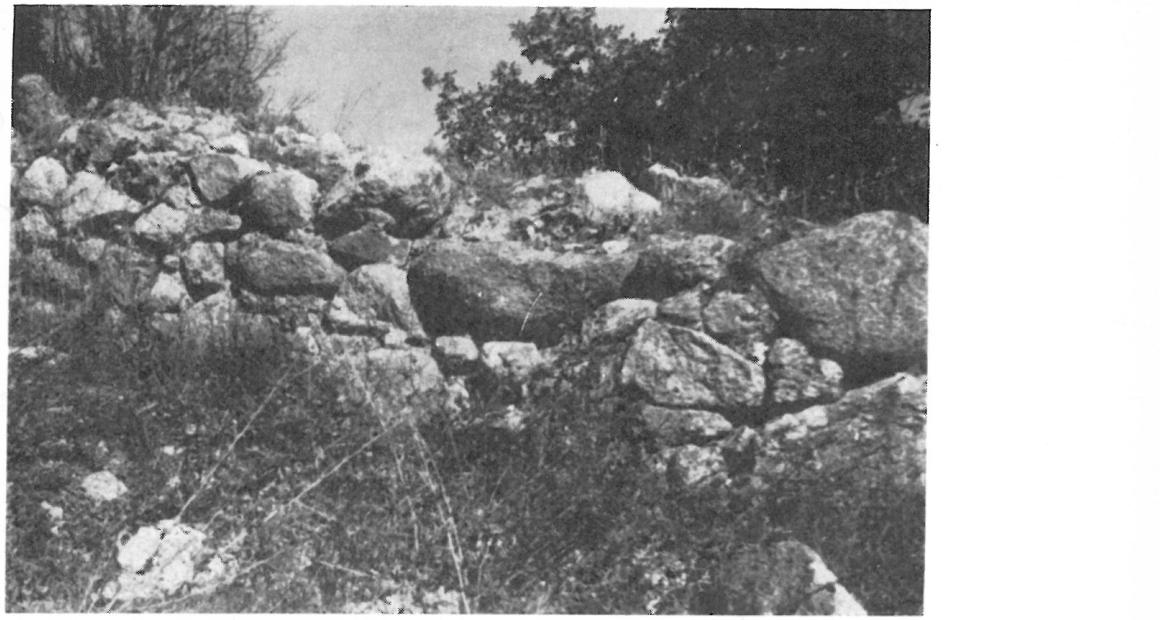

О бр. 14. Част от преградната стена в Прохода на републиката — Хаинбоаз

Намерена е монета от император Галиен (218—268).

Градището край с. Димовци се намира на 4 км североизточно от селото в Прохода на републиката (Хаинбоаз), отдалечено на 6 км от с. Гурково по шосето за В. Търново между р. Радова и местността Плетника и Злия брод. Построена е на височината Остра чука. Местното население нарича това място Градището. Формата на крепостта е неправилен шестоъгълник (обр. 13) с дебелина на стената 1,20 м. Крепостта е разрушена и стените са почти изравнени със земята, била е свързана с преградна стена (дема), с която образувала едно общо укрепително съоръжение.

Преградата край с. Димовци е наречена от местното население Дуварът. Тя представлява права стена, дълга 87 м и с дебелина 2 м. В двата ѝ края, от изток и от запад, има кули. Източно тя се свързва с Градището на Остра чука (обр. 13). Между стената и Остра чука има една седловина, на която са запазени основите на зидовете („В“ в плана, обр. 13), които оформят портал. През тази седловина, широка 14 м, е минавал старият път на Хаинбоазкия проход.[42] Зидарията на стената е направена от ломен камък, споен с бял хоросан. Прави впечатление, че лицевата страна е зидана от по-големи камъни, достигащи до 80—100 кг, а пълнежът —с дребни камъни, нахвърляни в хоросанова маса. Най-добре е запазен зидът в западната част на стената, където достига 0,80—1 м над земята.

Преградната стена затваряла прохода. От Остра чука и западната кула се открива добър обзор на север и юг.

Тази стена представлява преграда (дема), за каквито намираме сведения у византийските историци. Георги Кедрин пише за една преграда с ровове при

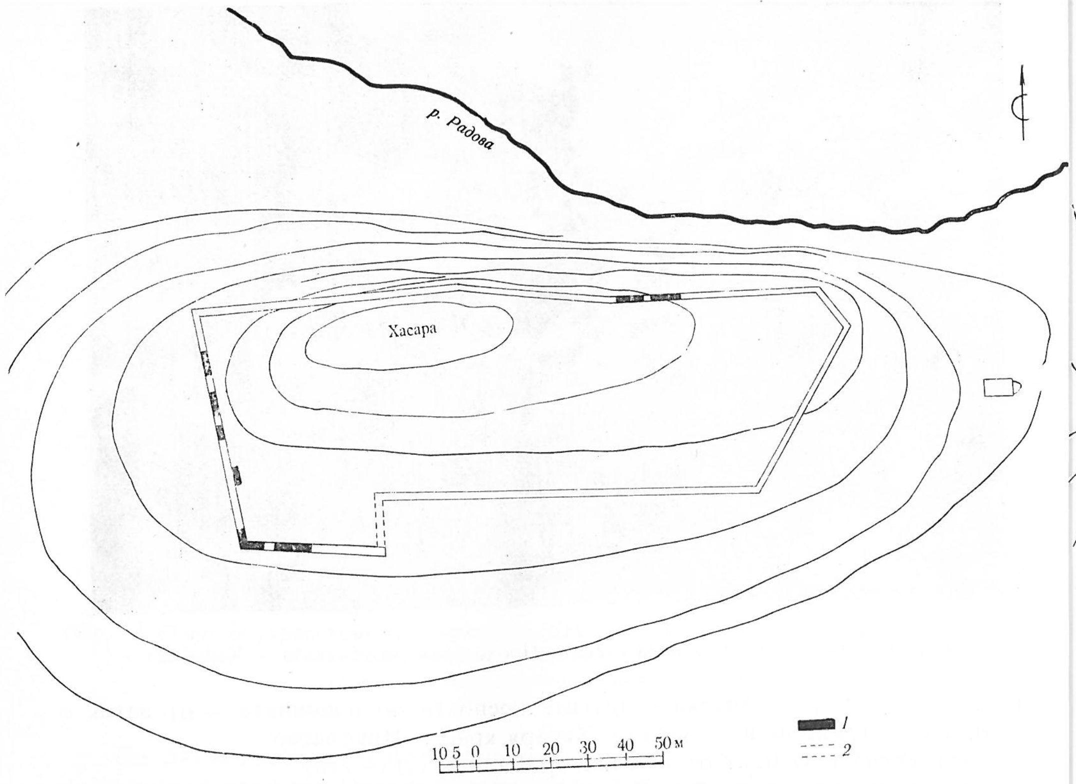

Обр. 15. План на крепостта Хисаря край с. Николаево, Старозагорско
1 —зид над земята; *2* —следи от разсипани камъни

Ключката клисура в Беласица, направена от Самуил срещу проникването на византийците.[43] Същият автор съобщава, че Мануил Ивац издигнал дървена дема при Прилеп, за да пречи на по-нататъшното напредване на императорската войска и за да държи във властта си вътрешността.[44] Зонара също дава сведения за построената от Самуил преграда, отбелязвайки,че на стръмнините издигнал укрепления с охрана.[45] За укрепването и затварянето на Рупелското дефиле с дема Георги Акрополит пише: „На тези места именно българите били приготвили врати, укрепени с напречни лостове и ключалки"[46]. Като имаме пред вид традицията за построяване на преградни стени и функционално-конструктивната връзка на преградата в Хаинбоаз и Градището на Остра чука, установяваме, че тя е елемент от единна укрепителна система по южния склон на Стара планина.

У населението има запазени исторически предания, свързани с Градището и стената. Никола Петков Недялков, роден през 1904 г., разказва, че е слушал от дядо си, че на стената в седловината е имало желязна врата, която затваряла пътя през прохода. Учителят-пенсионер Рашко П. Раев, жител на с. Димовци, е слушал преданието, че близо до стената, на 2 км южно от нея, е станала срещата между Иван Шишман и турския владетел Мурад. Там била уговорена женитбата на сестра му Мара със султана. Решено било на север от

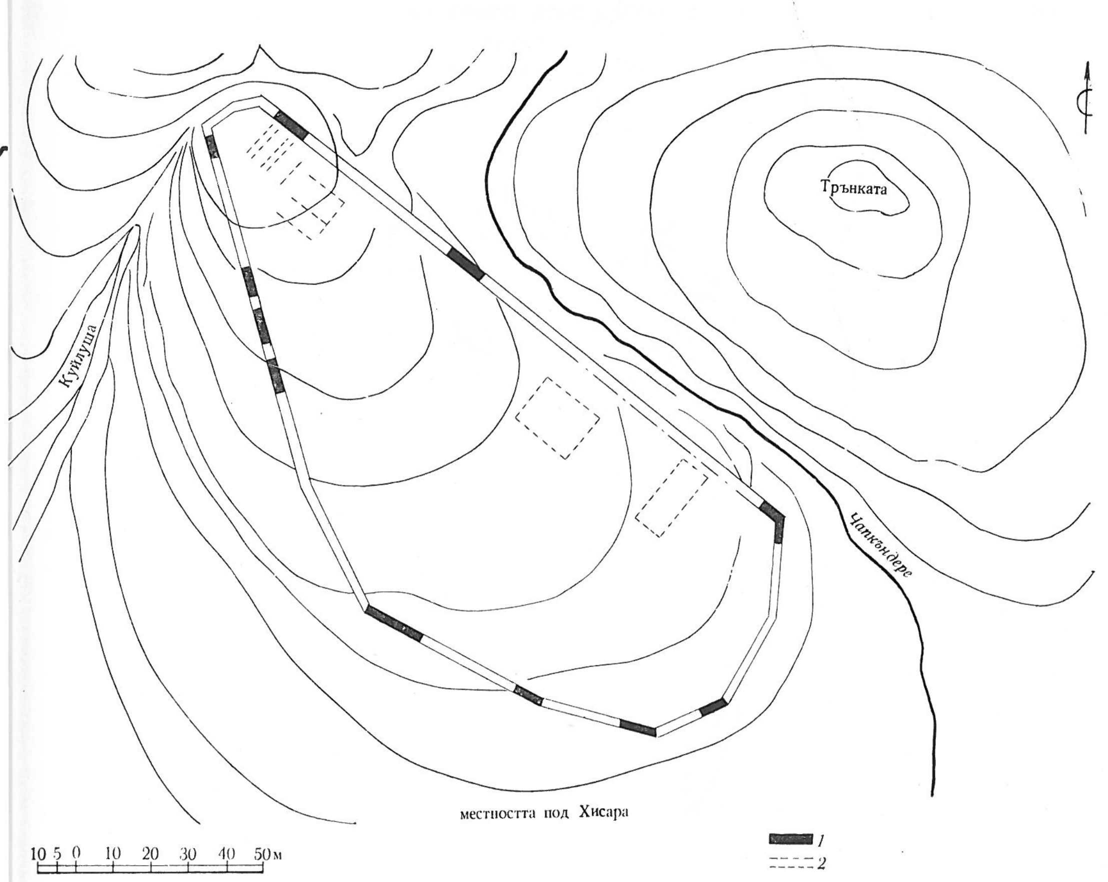

Обр. 16. План на крепостта Калето край с. Ветрен, Старозагорско
1 —зид над земята; *2* —следи от разсипани камъни

тази стена турците да не преминават към Търново. Във връзка с тази стена има и други предания и легенди.[47]

На изток, срещуположно на Преградата, от другата страна на шосето, през Прохода на републиката се намира местността Плетника. Там преградата продължавала с дървена конструкция, откъдето идва и името на местността. Освен в топонимията от тази част на демата не са останали никакви други следи.

Крепостта Хисаря (Асаря) до с. Николаево е разположена 500 м североизточно от града и 3 км южно от Хаинбоаз. Тя заема много удобно местоположение. Построена е на елипсовидна височина, издънка на старопланинското разклонение Дебелец. Темето на височината се издига над околната местност 100—120 м (350 м над морското ниво) и склоновете ѝ се спускат стръмно на юг.

Крепостната стена е запазена с градеж над земята от запад на 4 места (обр. 15), при югозападния ъгъл 1 м над земята и от юг на протежение 8 м с височина 0,5 м. Дебелината на стените е 1 м. Лицевата страна на стената е разрушена и се вижда блокажът (емплектонът). Зидарията е от ломен камък, споен с бял хоросан. Тази крепост е имала важно значение за наблюдението

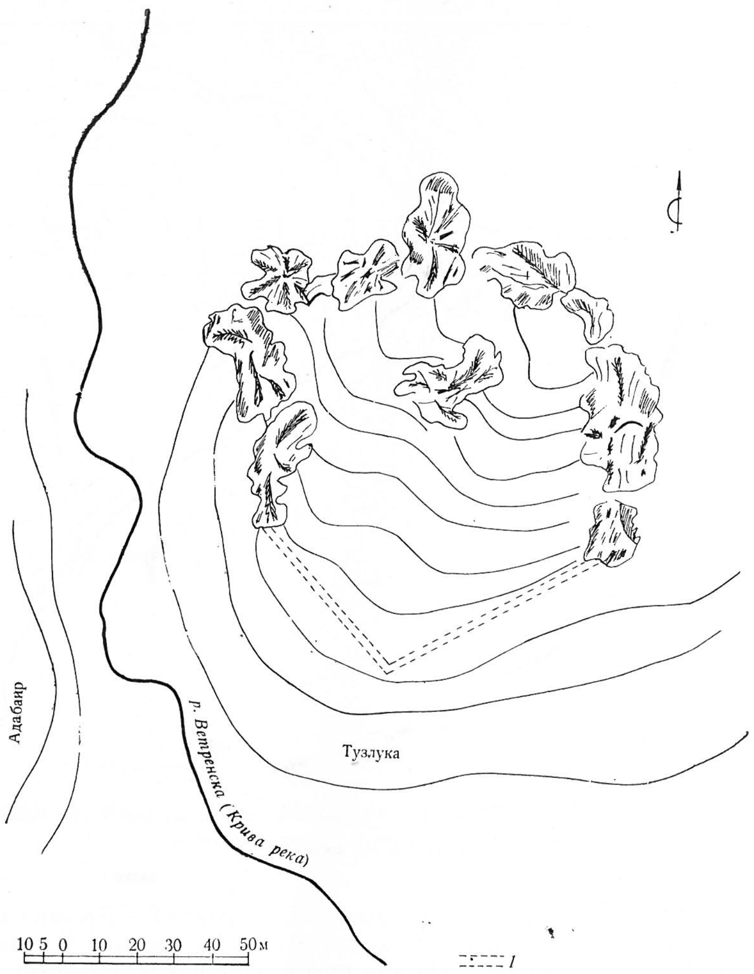

Обр. 17. План на крепостта в м. Орелските скали край с. Ветрен
1 — зид над земята

и охраната на Хаинбоазкия проход. Намирайки се на южния изход на прохода от дясната страна на р. Радова, крепостта е била като врата за преминаване през планината, свързана с Градището при Острата чука и преградата.

В крепостта са открити много дребни парчета от битова керамика — ранновизантийска и българска. Намерени са златни монети от Юстиниан[48], върхове за копия, парчета цветно стъкло, пласт горяла почва и сгурия.

Успоредно на крепостния зид околовръст е имало ров. Той се спускал на юг по хълма и слизал на изток до десния бряг на р. Радова.

На 50 м източно от крепостта по склона на хълма са открити зидове на малка черквица, разкопана от иманяри.

Според намерените материали крепостта е построена през време на усилената военноукрепителна дейност на византийските императори от VI в.

и по-късно. Българите са я използували като укрепителен пункт, осигуряващ Хаинбоазкия проход, през който византийските войски можели да проникнат към Преслав и Търново. Тя се явява като част от укрепителния комплекс на прохода, който заедно с Градището и преградата при с. Димовци са влизали в състава на старопланинската крепостна система.

Калето край с. Ветрен се намира северно от селото на 2 км разстояние в Стара планина на едноименна височина.[49] Тази височина е обградена от изток от Чапкъндере, от североизток — с височината Трънката, от север — с местността Синилника, от северозапад — с местността Аврамова нива и от запад — Римското кладенче с оврага Куйлуша. От юг височината е открита и има видимост към Туловското поле до Средна гора. Тя се издига 500 м над морското ниво.

Формата на крепостната стена е много добре очертана от останките от зидове (обр. 16). Най-високо 2 м над земята, е запазен градеж от западната стена. Там зидът е запазен в протежение на 5 м с някои от лицевите камъни, които са по-едри. Строежът е от ломени камъни, споени с хоросан, в който има малко примеси от счукана керемида. От юг на доста места има съхранен зид, който се издига малко над земята. Такива части от крепостната стена има и от североизток. Покрай стената в крепостта са намерени три питоса. В единия се съдържа овъглено жито, а в другия — кости.

В подножието на височината на югозапад се виждат зидове от малка църквица. При разкопаване е намерена мазилка, боядисана със синя и червена боя.

В съседство с Калето се намират културни пластове от стари селища. Едното е в лозята западно от височината Калето, а другото — 2 км източно от днешното шосе.

Крепостта в местността Орелските скали край с. Ветрен се намира 5 км северозападно от селото на левия бряг на р. Ветренска (Крива река), между местностите Кечикая и Тузлука, на най-високата част на скалите, наречени Орелските скали. От север, запад и изток крепостта е естествено защитена от стръмно спускащите се покрай реката скали (обр. 17). Малка част от юг е укрепена от зидана стена. Запазени останки над земята от нея почти няма. Останали са само образувалите се от разрушените стени насипи, по които може да се установи формата на крепостната стена. Тя представлява един ъгъл, чиито рамена се свързват здраво в скалите от изток и запад (обр. 17). Сред руините се намират фрагменти от строителна и битова керамика. Последната датираме от V—VI и XII—XIII в. (обр. 18).

Крепостта заема много удобно място за наблюдение и охрана на пролома, издълбан от реката, по който минава път — Иванкова пътека.[50]

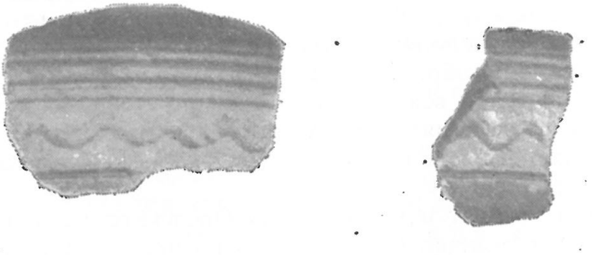

Обр. 18. Фрагменти от средновековна керамика

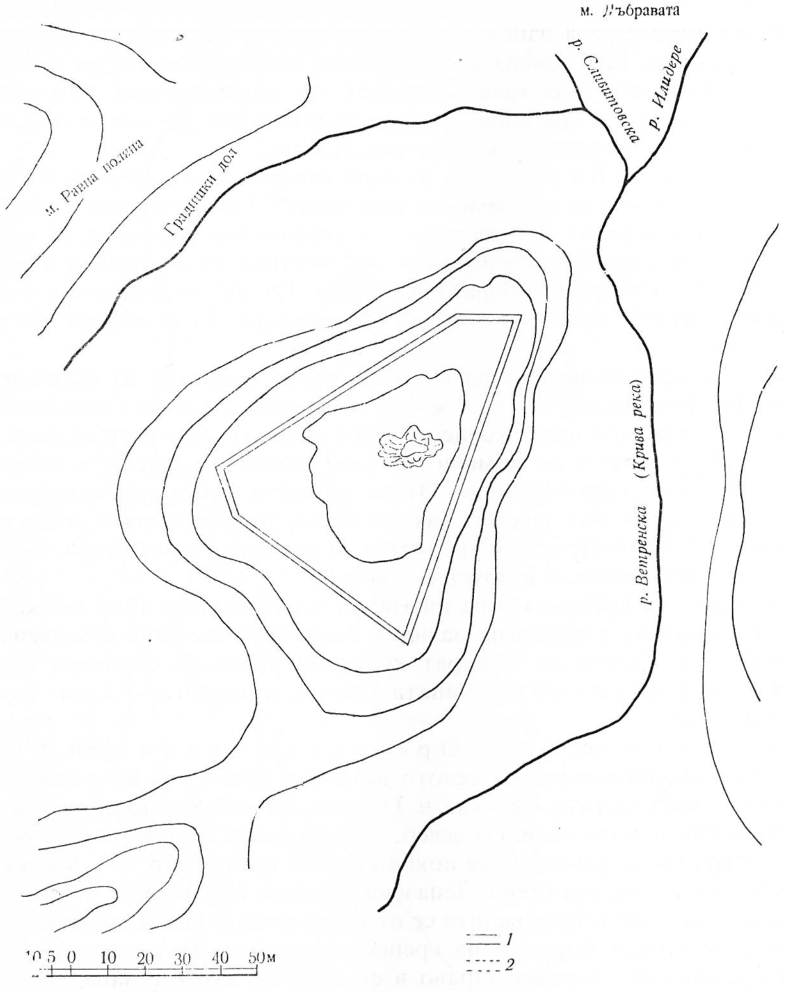
м. Дъбравата
р. Сливитовска
р. Илидере
м. Равна поляна
Градишки дол
р. Ветренска (Крива река)
10 5 0 10 20 30 40 50м
1
2

Обр. 19. План на крепостта в м. Адабаир край с. Ветрен

1— зид над земята; *2*— следи от разсипани камъни

Градището в местността Адабаир се намира на 7 км северозападно от с. Ветрен, между р. Ветренска от изток, р. Сливитовска, Градишкия дол и местността Равна поляна от север и запад. Височината е почти окръжена от водно препятствие (обр. 19). Крепостната стена е във формата на неправилен многоъгълник. От всички страни е имало стени, но зидовете им са разрушени до нивото на земята. От руините на крепостната стена се вижда, че е била направена от ломени камъни, споени с хоросан, примесен с едри парчета счукана керемида.

Между тази крепост и крепостта на Орелските скали има очна връзка. От нея се открива отлично наблюдение и по прохода към Иванкова пътека, с която е свързана.

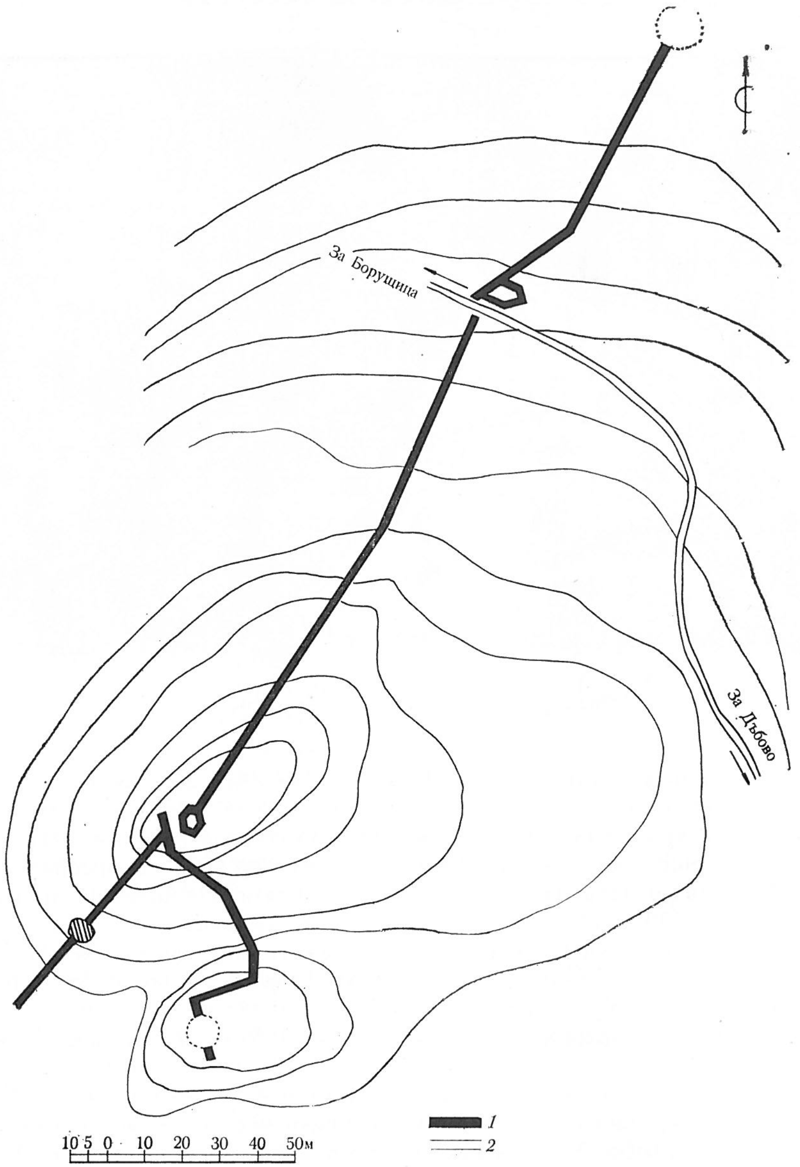
За Борущица
За Дъбово
10 5 0 10 20 30 40 50м
1
2

Обр. 20. План на Преградата край Царска могила близо до с. Борущица, Старозагорско

1— зид над земята; *2*— следи от разсипани камъни

На повърхността на земята се намират съвсем малко дребни фрагменти от керамика, от които не могат да се направят определени изводи. Според орнаментите някои от тях вероятно са от XI—XII в.

Преградата при Царска могила край с. Борущица се намира на 4 км югоизточно от селото и на югозапад от с. Бънзари. Тя е построена в направление североизток — югозапад. Югозападният край за-

Обр. 21. Руини от преградната стена

вършва до стръмните скали, високи 40—50 м. На главната височина личат основи на петоъгълна кула (обр. 20). От тази кула след няколко извивки стената се свързва с кръгло помещение на друга, по-голяма височина. От петоъгълната кула стената се спуска надолу в североизточна посока, пресича пътя, свързан с Иванкова пътека. Непосредствено по пътя има основи на друга петоъгълна кула. На 30 м североизточно от стената започва друго разклонение на зид, което се загубва в източна посока. Стената завършва с разсипани в кръг камъни, вероятно останки от друга кула. Поради пълното разрушение формата ѝ не може да се установи (обр. 21).

Основната част на преградната стена е дълга 305 м. Тя е зидана с ломен камък без спойка.[51]

Преградата в местността Калоянка (Калаянка) се намира между с. Борущица и с. Селци в северната част на една голяма високопланинска поляна (обр. 22). През нея е преминавал път, успореден на Иванкова пътека. Преградната стена е построена напречно на пътя. От изток и запад стената завършва със стръмни планински склонове. От зида на оградата има запазени основи и надземни останки. Строежът е суха зидария.

Крепостта Градът (Горненският град) се намира 6 км северно от днешния гр. Мъглиж в Стара планина.[52] Тя е построена на голяма височина със заоблено било — 700 м над морското равнище. От запад Стара река е отрязала скалите и е направила непристъпна естествена стена. От север меко се е вдълбал долът Еловица. На изток от крепостта минава път, свързващ Мъглиж — Селци (обр. 23), и се съединява с Иванкова пътека и Тревненския проход. Зад реката на северозапад се намира вр. Попък, а северно от Еловица — вр. Яйцето.

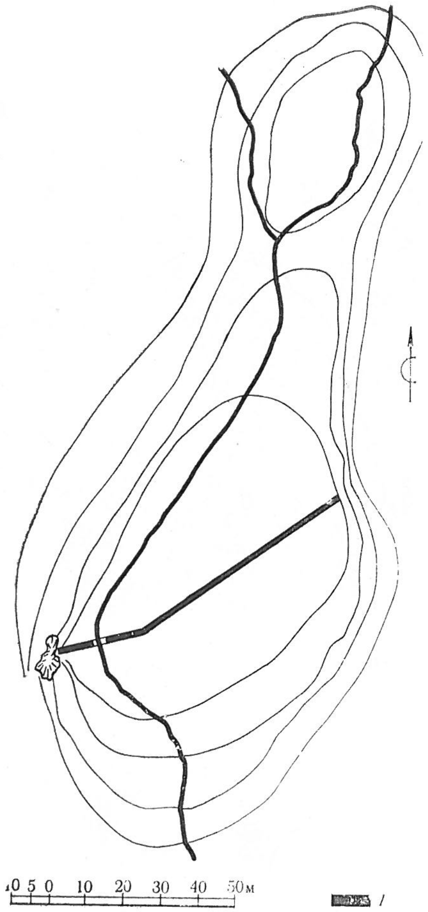

Обр. 22. План на преградата в м. Калоянка край гара Борущица

Крепостта е била опасана от две стени — вътрешна и външна.[53] От изток и север те се сливат в една, тъй като местността е естествено защитена. Връзката на крепостта с минаващия наблизо път е била прекъсната от голям ров, чиито останки се виждат все още.

Строителите умело са използували високите и недостъпни скали покрай Стара река и са свързали външната стена с тях.

От вътрешната стена има запазени на много места зидове над земята. В североизточната част зидът достига височина 2,5 м. Едрите лицеви камъни от южния зид са се разпаднали и се вижда вътрешният пълнеж (емплектонът) от подребни камъни и хоросан (обр. 25). На много места в зида има кухини от напречните и надлъжните греди — сантрачи (обр. 24). В оградената от вътрешната стена площадка има останки от сгради. В югоизточната част се намира шестостенен строеж. Всяка от стените му е дълга 6 м и дебела 2 м. Дълбочината му от нивото на земята е 2,5 м, но има доста дебел слой от пръст. Стените отвътре са гладко измазани. Според местоположението и мазилката се установява, че това е резервоар за вода (обр. 23).[54] Общата дължина на вътрешната стена е около 300 м.

Външната стена обхваща южната страна на крепостта. В по-голямата си част тя е запазена и на някои места достига височина 3 м над земята. Останали са части от зида и при свързването със скалите. Зидарията е от ломен камък, споен с бял хоросан. Дебелината на стените е 2 м, а на някои места вътрешната стена е по-тънка — 1,5 м. Общата площ на крепостта е 18 дка.

При сондажите и проучванията се откриха керамични фрагменти от няколко епохи: предримска, от късната античност и най-много средновековна. Последната е представена от три групи — 1) от първата българска държава, датирана VIII—X в. (обр. 27)[55] 2) византийска, датирана XI в. (обр. 26), и 3) от втората българска държава, датирана XII—XIV в. — кухненска (обр. 28 $^{а—к}$) и трапезна сграфито керамика (обр. 28 $^{л—н}$). Трапезната керамика е натрошена на съвсем дребни парчета и не е възможно да се установи характерът на орнаментите. В крепостта е намерена златна монета от Анастасий (491—518).[56]

Населението нарича крепостта Градът или Горненски град. Крепостта е назовавана Градището.[57]

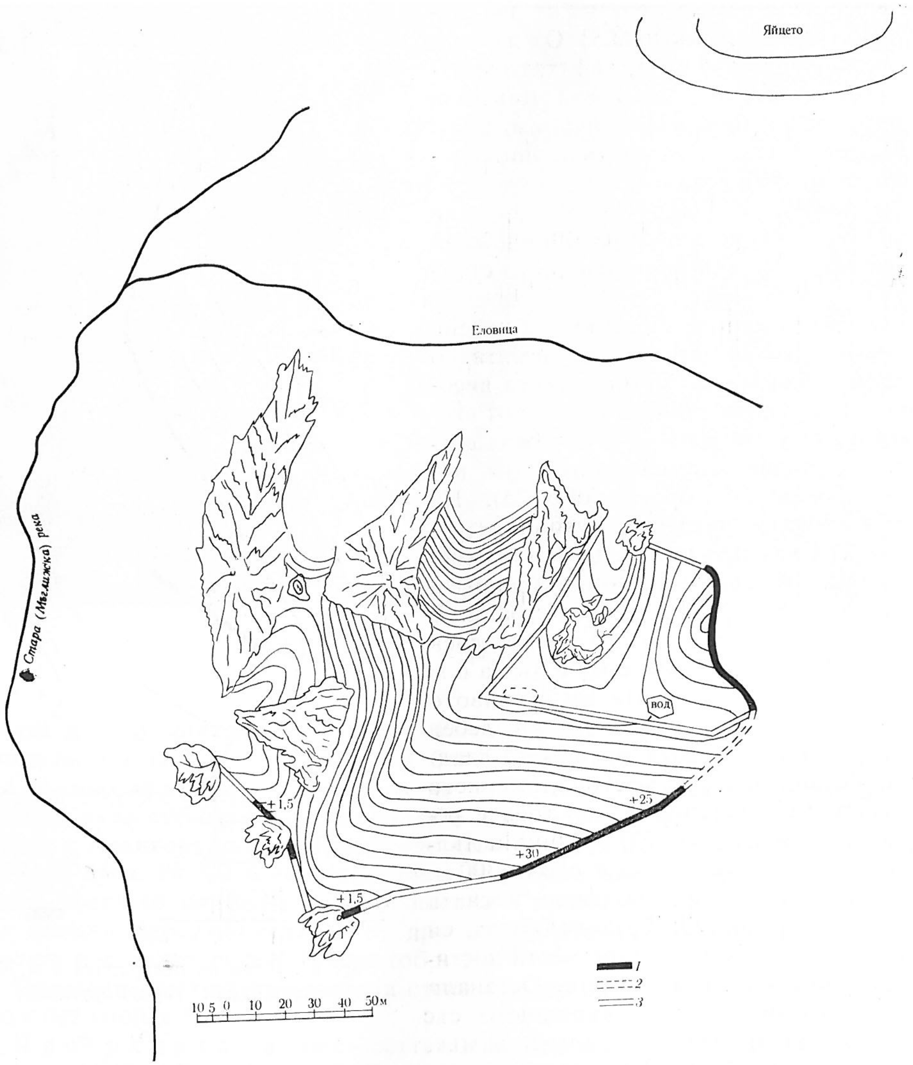

Обр. 23. План на крепостта Горненския град край Мъглиж
1—зид над земята; *2*—следи от разсипани камъни; *3*— основи на зид

Най-рано името на крепостта се среща в поемата на Мануил Фил през 1305 г. Наименованието ѝ е записано *Μογκλίζιον*. Смятаме, че това е византийска транскрипция на нейното старобългарско име, което е било производно на думата **мѫгла** (мънгла — мъгла).[58] То се е произнасяло Монглиж, тъй като „ѫ“ е голяма носовка, произнасяна „он“. Срещайки затруднение в записването на името, така както е звучало в живата реч, и при невъзможност да се предаде носовката на гръцки език, се е получило едно по-сложно буквено съчетание — „М“ се запазва; „ѫ“ се превръща в „**ογκ**“, където „*γ*“ пред „*κ*“ се произнася „н“; „ж“ се предава чрез „*ζ*“ и към цялото име се приба-

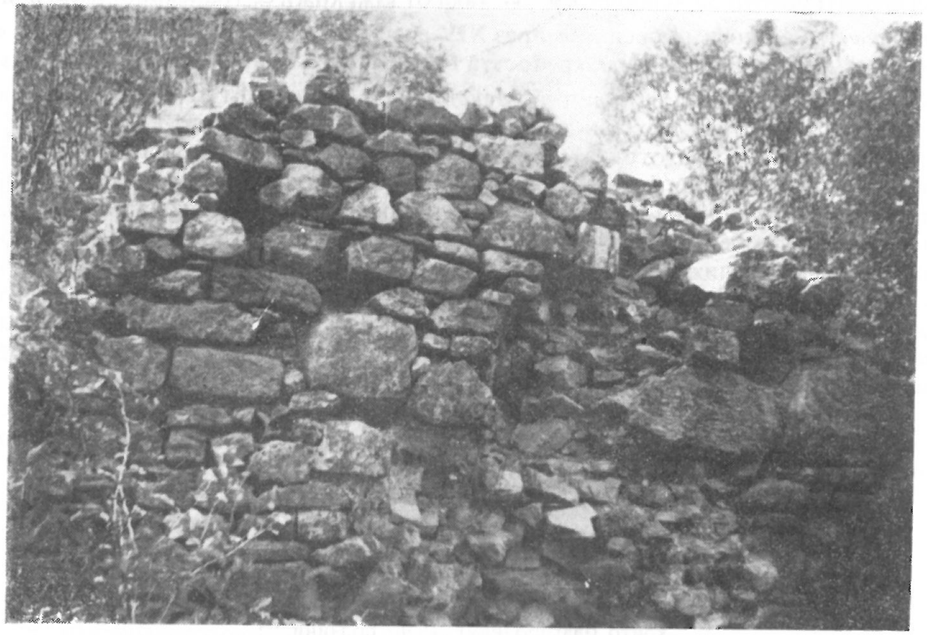

Обр.24. Останки от източната вътрешна стена с отвори от сантрачи

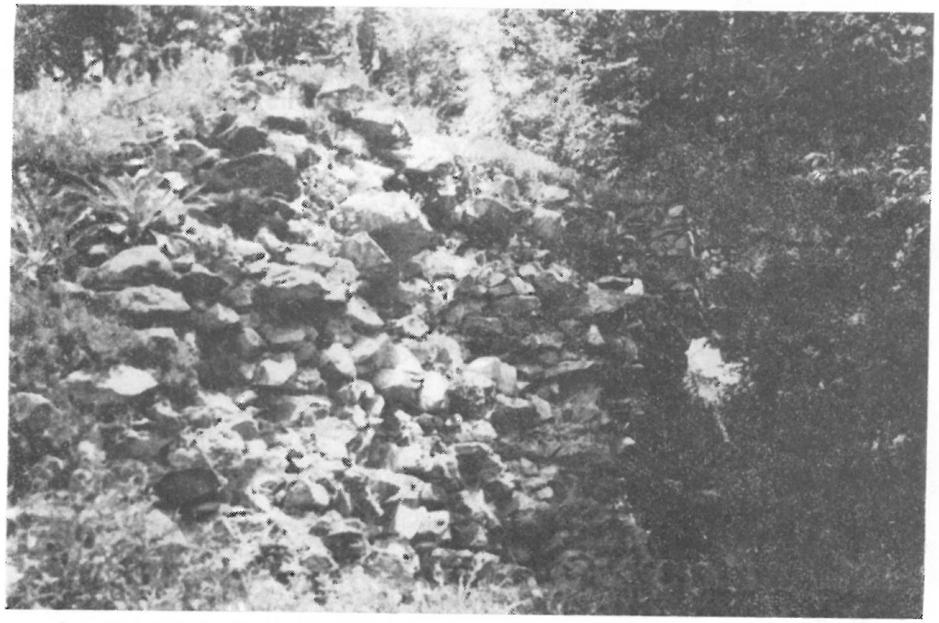

Обр. 25. Зид от югоизточната част на външната стена. Поглед от юг

вя византийското окончание „*ιον*“. И така от **Мѫглнжъ** се транскрибирало в *Μογκλίζιον*. Подобно име срещаме през XIV в. по долината на р. Ибър на 16 км югозападно от Ранковичева,крепостта Маглич.[59] Име, производно от „**мѫгла**“, има и Мъглен,[60] град и област в Македония в документи от Атонския манастир,[61] в грамотите на Василий II[62] и у Скилица — Кедрин[63].

Несъмнено в подготовката на старопланинската отбанителна линия срещу византийците и проникването им на север към Търново Петър и Асен са обърнали нужното внимание и на Мъглижката крепост. Основание за това твърдение ни дава особеното местоположение на крепостта. Тя държи ключа на южния вход на Мъглижкия проход, който в дълбочината на планината се свързва с Тревненския проход. По него минава един от най-преките пътища през Стара планина за Търново. Безспорно за византийските стратези, а също така и за българите тази военнооперационна и съобщителна линия е била от голямо значение.

Какви са сведенията у Мануил Фил за Мъглижката крепост?

Като възхвалява военните подвизи на Михаил Глава и изброява много български градове и крепости, превзети от него, поетът пише:

„Мъглиж пък е съсвидетел с Крън.
Верия пък за Колина от Бенец —
непристъпни крепости на чужденците,
които благородният лесно подчини.“[64]

Мануил Фил поставя Мъглижката крепост наред с такива големи крепости като Крън и Верия. И това не е случайно. Тя е била, както се отбелязва, ключова крепост. Оградена от две страни с много високи недостъпни скали, двойна стена от изток и юг, тя действително е била трудна за превземане. Заедно с Твърдишката, Крънската и други крепости по южния склон на Стара планина тя забавила военните действия, когато византийският император и феодалите изпращали войски срещу Ивайло през пролетта на 1278 г.[65]

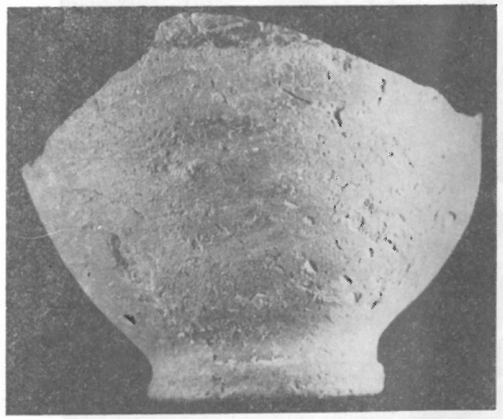

Обр. 26. Дъно с част от тялото на съд

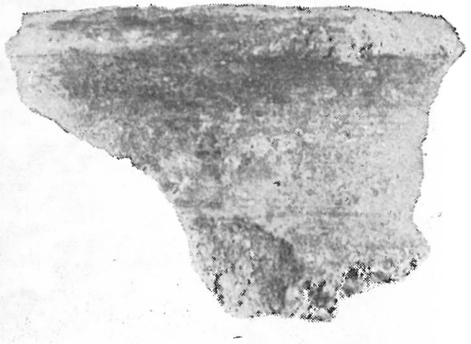

Обр. 27. Част от устие на съд — средновековна българска керамика

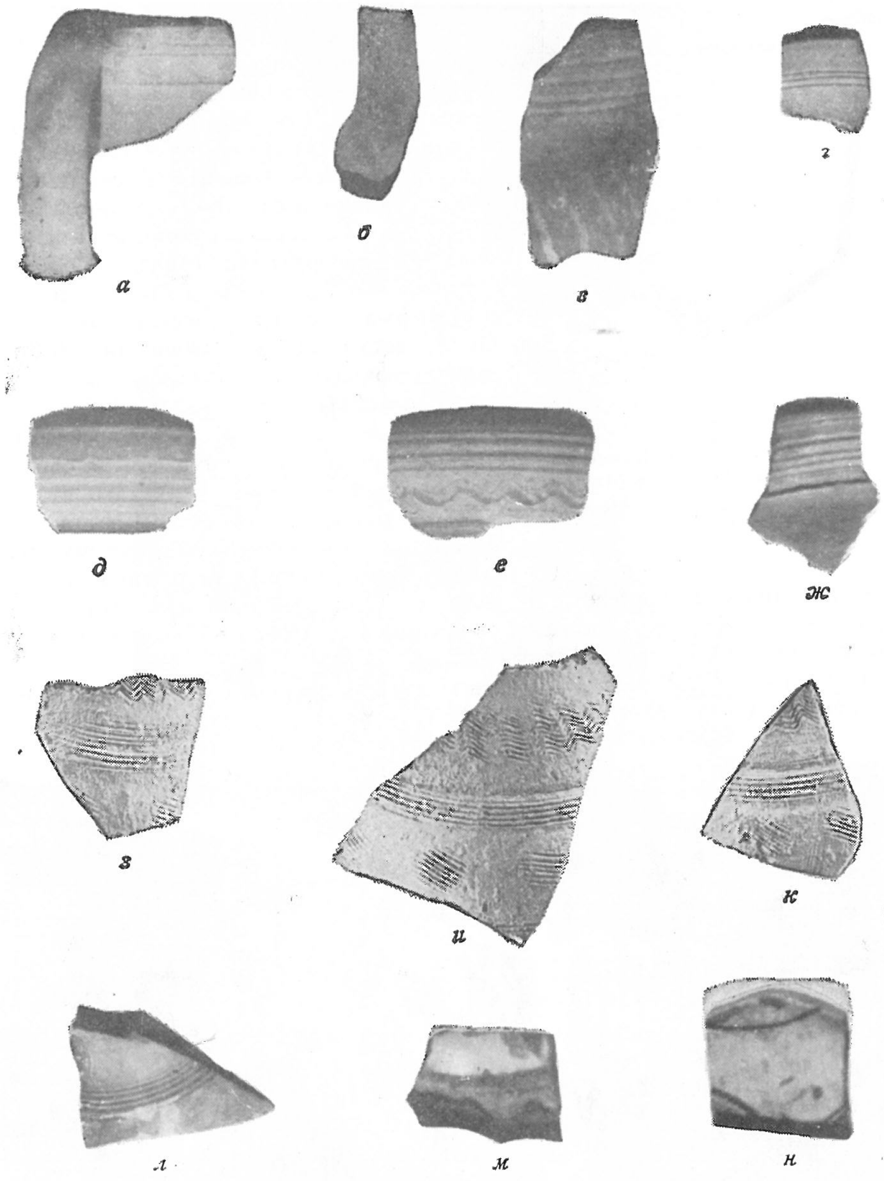

Обр. 28. Фрагменти от средновековна българска керамика
а—к — кухненска керамика; *л—н* — сграфито керамика

Въз основа на археологическия материал и писмените сведения може да се направи заключението, че крепостта Мъглиж е част от старопланинската укрепителна система.

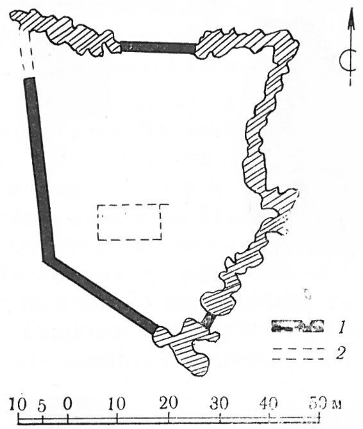

Обр. 29. План на крепостта Долненският град край Мъглиж

1—зид над земята; *2*—следи от разсипани камъни

Крепостта Долненският град се намира на 4 км източно от гр. Мъглиж на южния склон на Стара планина покрай малката р. Габровца. Тя е построена на една огромна скала, надвесена над коритото на реката. Скалата е свързана чрез малка седловина от запад с планината. Тези особености на терена са определили и формата на крепостната стена (обр. 29, 30). Останки от крепостната стена с надземни зидове има от север, съвсем малко от юг и запад, достигащи до 1 м височина (обр. 31). В югоизточната част има градеж при връзката със скалата, висок 2 м. Дебелината на стената е 2 м. Зидарията е от ломен камък, споен с хоросан. В южната част на ограденото пространство има руини от вътрешна сграда. Общата площ на крепостта е 2 дка. От площадката ѝ се открива видимост към цялото Туловско поле до Средна гора срещу Змеевския проход (Дервеня) и пътя за Стара Загора. На север по клисурата на р. Габровца може да се проникне в Стара планина и да се установи връзка с Мъглижкия проход.

Крепостта в махала Грамада в днешния гр. Мъглиж се намира близо до Стара река (Мъглижка). Тя е напълно разрушена. Има съвсем малки останки от зидове в земята. Дебелината на стената е 2 м. Строена е от ломен камък, споен с бял хоросан. Планът на крепостта не може да се установи със сигурност без разкопки. В близост с нея е намерена колективна находка от 640 медни монети от Исак II Комнин и Мануил I Комнин.[66]

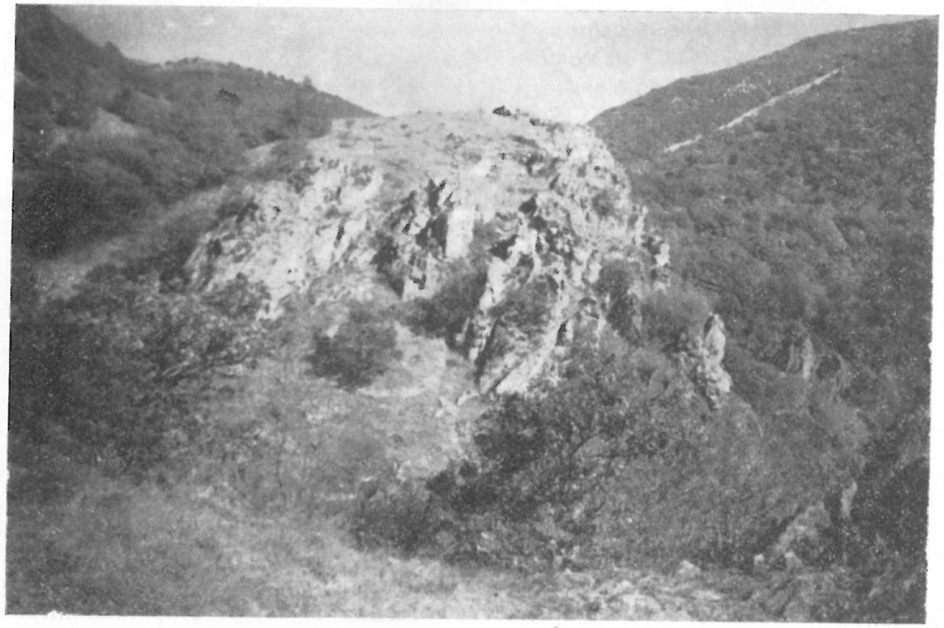

Обр. 30. Скалата, на която е построена крепостта. Поглед от юг

Обр. 31. Част от западната стена. Поглед от юг

Крепостта край с. Горно Изворово и с. Долно Изворово се намира на 2,5 км северно от Долно Изворово и на 4,5 км северозападно от Горно Изворово. Тя е построена на една височина 800 м над морското ниво между местността Арпатарлъ от север, вр. Голям Саръяр от североизток. Мандрадере от изток и Ташлъкдере от запад (обр. 32). През нея минава път Долно Изворово — Беклемето през Стара планина за Северна България.

Крепостните стени са разрушени почти напълно. В северната част има останки от зидове на кула с височина 1 м над земята (обр. 33). Зидарията е от ломени камъни, споени с бял хоросан,смесен с парчета от керемида.В района

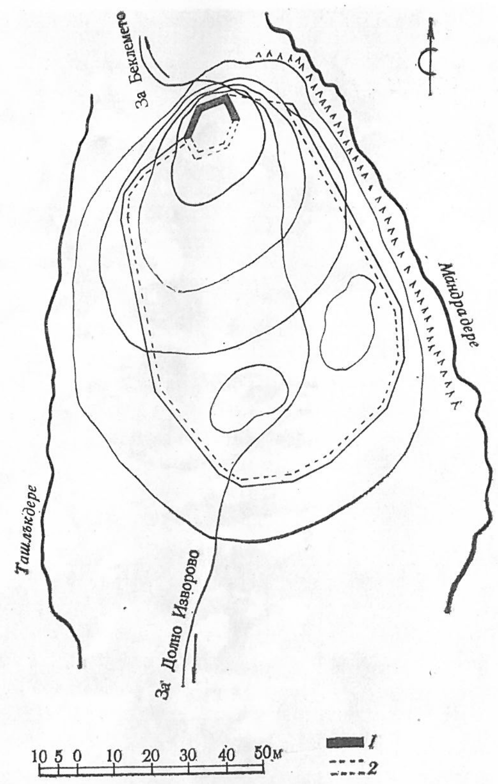

Обр. 32. План на крепостта край селата Долно и Горно Изворово, Старозагорско

1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

на крепостта има много дребни фрагменти от битова керамика, която не може да се датира. Намират се късове от строителна керамика — квадратни тухли с дебелина 5 см и страна 28 см. Намерена е монета от император Хонорий (395—423). Има предание, че посредством тунел от източната страна се слизало до реката.

От този тунел бил и спускащият се овраг (обр. 44).

Крепостта Чилечито се намира край живописно разположеното в полите на Стара планина с. Енина в неговата североизточна част между Стара река, Цепенова могила, Дзънов дол на хълм със 710 м надморска височина (обр. 34). От стените на крепостта има запазени съвсем малко зидове. В най-южната част в протежение на 5 м се вижда зид с дебелина 2,5 м. В северозападна посока на няколко места има малки надземни останки от зидове. Югоизточно от стената, в Дзънов дол, има руини от други зидове, останки от втора, външна крепостна стена (обр. 34). На най-високата част от север има малко запазени части от крепостната стена. Наравно с нивото на земята личат основи на кула (обр. 35). От останките на крепостната стена се установи, че тя е строена от ломен камък, споен с бял хоросан. Външно от двете страни на зида са използувани по-големи камъни (обр. 35), а блокажът е от дребни ломени камъни. В зидарията са вграждани напречно и надлъжно дървени греди (сантрачи), от които са останали отворите.

Крепостта е била снабдявана с вода от старопланинския извор, известен с името „Урумбеевица“.[67] Общата площ на укрепеното пространство е 5 дка.

В района на крепостта има фрагменти от керамика с гребенчат орнамент от V—VI в. и тънкостенна керемиденочервена керамика с украса от паралелни линии по търбуха и шийката от XI—XIV в. Намерена е монета, сечена от Теодосий II (408—450).

В околностите на с. Енина в близост до Урумбеевица са намерени 170 медни монети от XII в. от времето на Мануил I Комнин (138 бр.) и Андроник I Комнин (16 бр.). Между тях има и от XI в. — от Исак I Комнин (15 бр.)[68].

Крепостта е известна с името Чилечито.[69] Откъде идва това название, не може да се установи.

В Чилечито е намирало убежище населението от близкото средновековно селище. За неговото съществуване през Средновековието има косвени данни. В 1960 г. в църквата на с. Енина „Св. Параскева“ бе намерен пергаментов ръкопис от XI в.[70] В Археологическия музей в София се съхранява още един стар писмен паметник от XIV в. — Енинският стихирар. Построяването на църквата е свързано с тържественото шествие при пренасяне мощите на Параскева Епиватска през времето на Иван Асен II по пътя Енина — Трявна — Търново.[71]

Крепостта Калето се намира на 2,5 км северозападно от с. Крън, източно от течащата през Крънския проход р. Дереазлъ. Тя е изградена на добре защитена височина, 940 м над морското ниво. Откъм дефилето се спускат стръмни брегове, които правят достъпа невъзможен (обр. 36, 37).

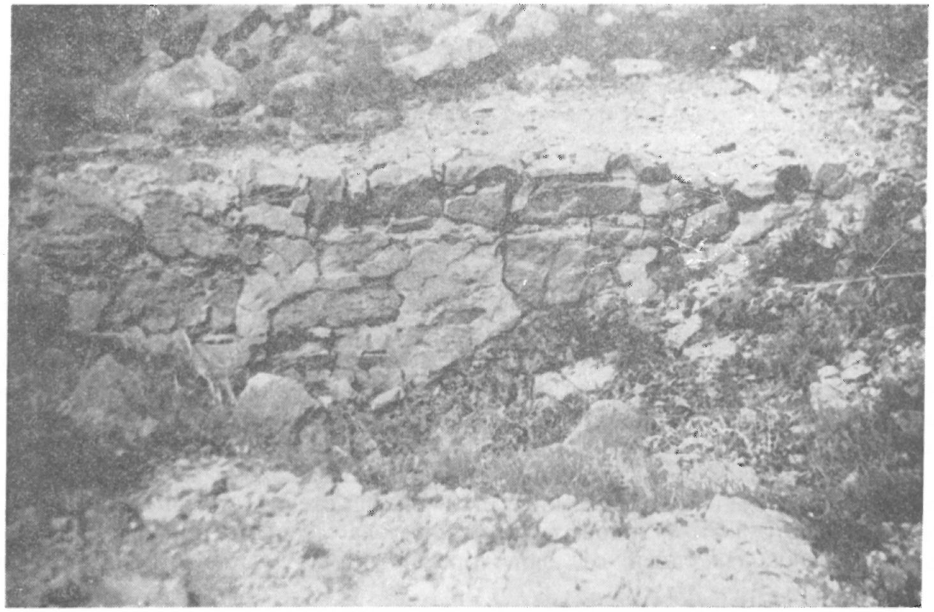

Обр. 33. Общ изглед на останки от кула

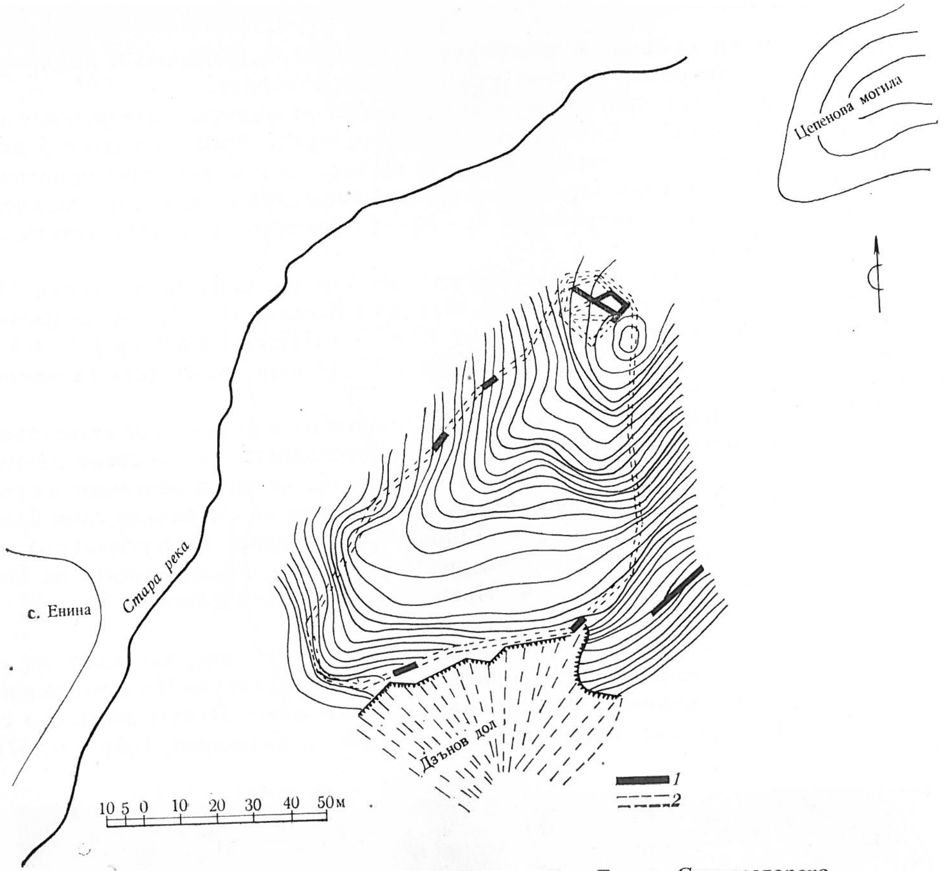

Обр. 34. План на крепостта Чилечито край с. Енина, Старозагорско
1 — зид над земята; 2 —следи от разсипани камъни

Терасата, на която е построена крепостта, е значително наклонена на юг. На протежение 80—90 м площадката се издига на 25 м височина. Повече от половината защитена площ е оградена със стени, а останалата е осигурена естествено. На няколко места има запазени части от крепостта — по-добре е съхранена от изток и съвсем малко, наравно със земята, от юг. Значителни останки има от водохранилището. То е с правоъгълна форма, 11 м дължина и 7 м ширина (обр. 37, 38). От запад стената му е двойна (обр. 39—41). Зидовете стърчат над земята до 1 м височина. За резервоара е използуван водоизточник зад вр. Сиврия. При полагане тръбите на глинения водопровод в скалите е бил изрязан улей, който и сега не е заличен (обр. 36).

В североизточната част на крепостта, на най-високото място, личат основите на многоъгълно помещение с дължина на стените 5 м. Формата и местоположението на тези зидове показват, че това са основи на кула. Зидарията е от ломен камък, споен от бял хоросан. Общата площ на крепостта е 9 дка.

Тази крепост е част от укрепителния комплекс на средновековния гр. Крън, към който спада и крепостта Градовете.

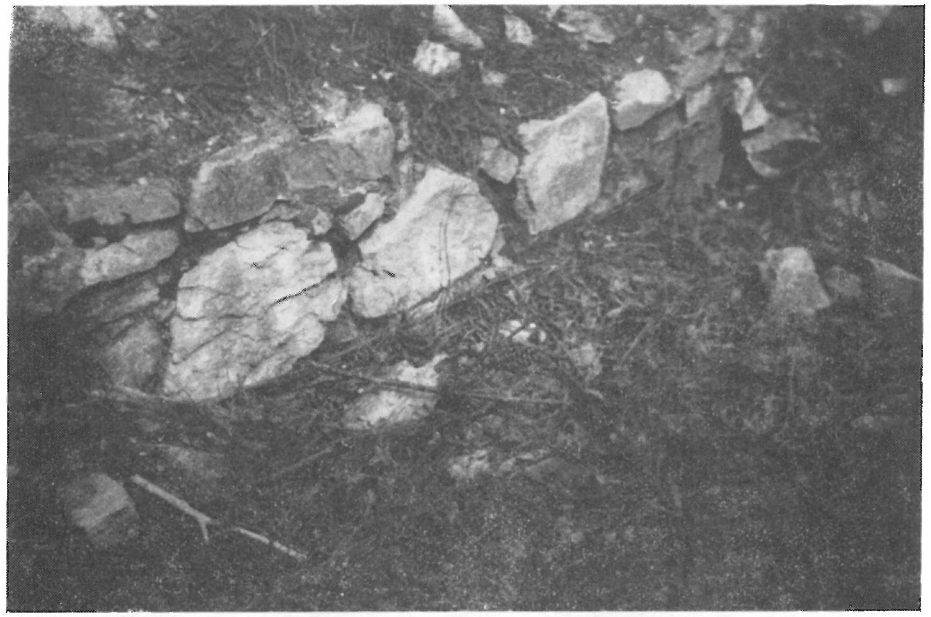

Обр. 35. Зид от кулата в северната част на крепостта

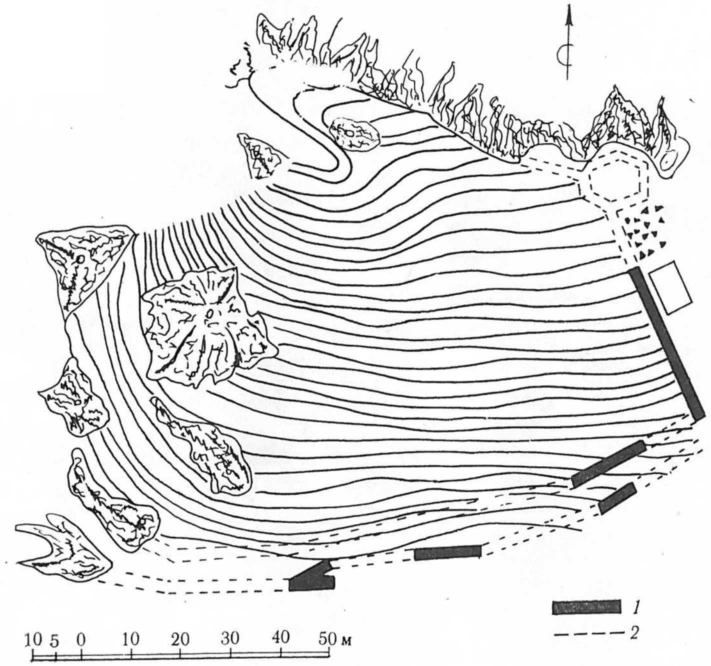

Обр. 36. План на крепостта Калето край с. Крън, Старозагорско
1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

Обр. 37. Общ изглед на височината западно от Дереазлъ

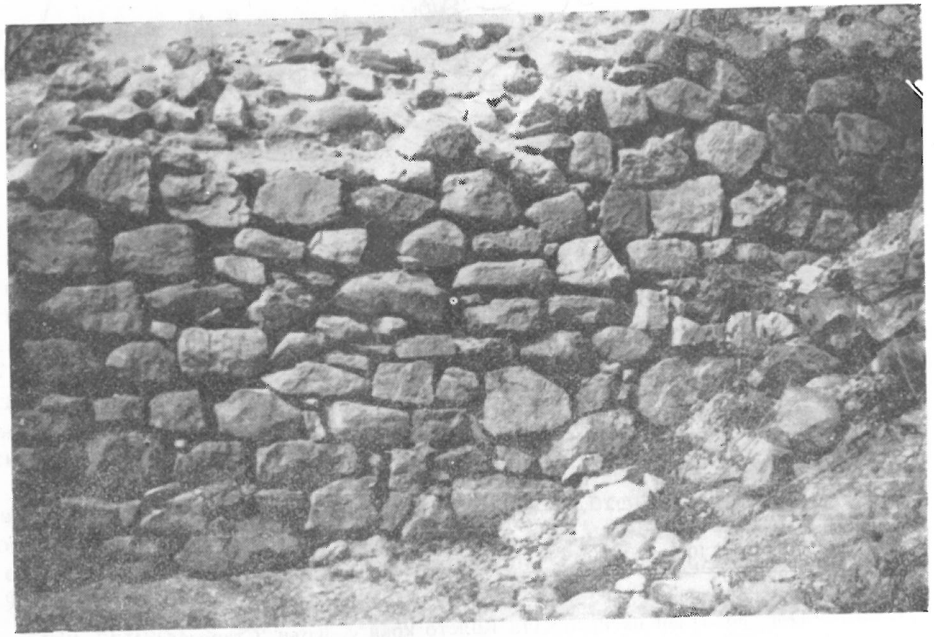

Обр. 38. Част от стената на резервоара. Поглед от изток

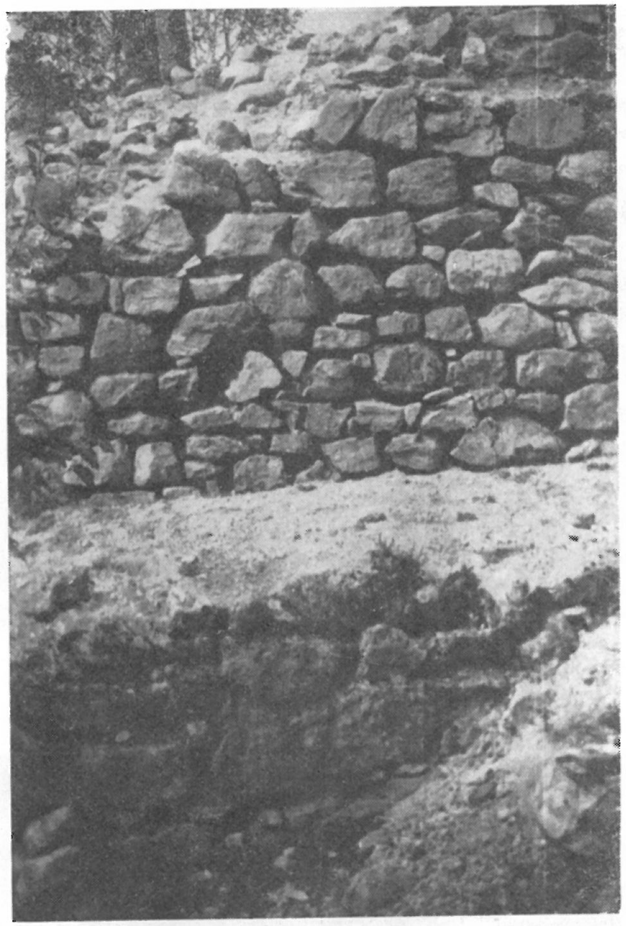

Обр. 39. Част от резервоара с двете долепени стени.
Поглед от изток

Крепостта Градовете се намира на север от Дереазлъ и Крънската крепост Калето на една височина във форма на пресечен конус на почти кръгла тераса (обр. 44). Тя е имала стени от всички страни. Нарочно изравнената площадка е с малък наклон на юг. От стените почти нищо не е останало над земята. Запазени основи от крепостната стена и сгради се разкриват на много места. Зидарията е от ломени камъни, споени с бял хоросан. Общата площ на крепостта е 4 дка.

Двете крепости — Калето и Градовете — са фланкирали пролома на р. Дереазлъ. В подножието на планината от двете страни на реката се намират руините на средновековния гр. Крън[72].

Керамиката, която намираме в крепостите от Крънския укрепителен комплекс, показва, че те са действували още в късната античност. Срещат се фрагменти от битова керамика с гребенчат орнамент, набраздени с прави или вълнообразни линии, с червен или бледожълт цвят и сиво-черна тънкостенна,

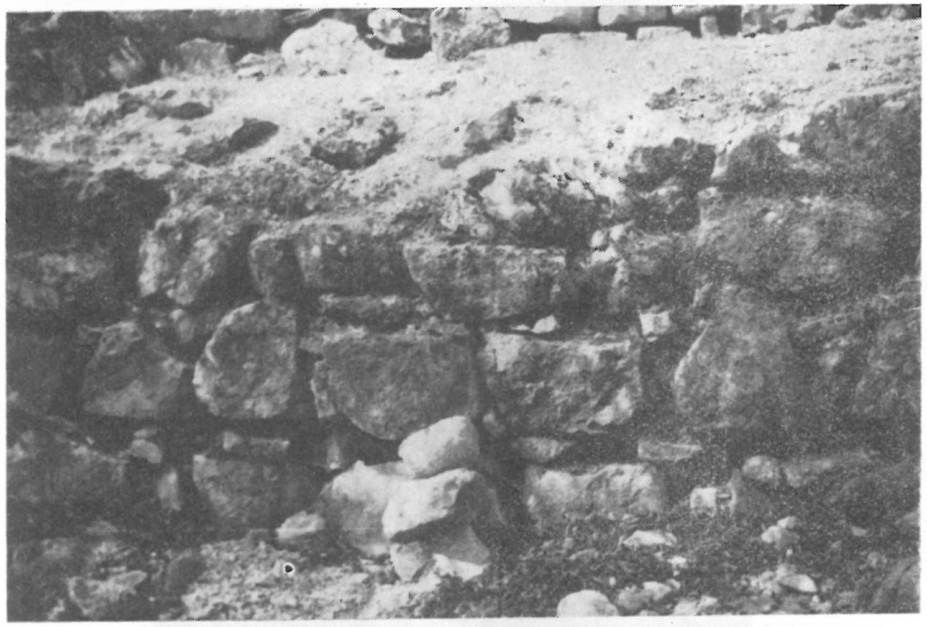

Обр. 40. Част от стените на резервоара близо до основите

Обр. 41. Общ изглед на руините от резервоара

с примеси от кварц (обр. $42^{з}$), която определяме от V—VI в. Преобладават фрагментите от средновековна керамика от XI—XIV в. (обр. $42^{а—ж,и}$) — кухненска и трапезна.

Керамичният материал бе потвърден и от монети: ранновизантийски на Анастасий и Юстиниан; византийски монети от Василий II (937—1025), Алексий Комнин (1081—1118), (обр. 43^{1}), Мануил Комнин (обр. 43^{2}) и българската монета от Константин Асен (1257—1277) (обр. 43^{3}). В глинен съд е намерена колективна монетна находка от Алексий Комнин.[73]

Византийците през 1278—1279 г. в похода си срещу въстанието на селяните под ръководството на Ивайло се насочват през старопланинските крепости към Търново. Между тези крепости е бил и укрепеният комплекс около Крън.[74] Писмено сведение за тези събития намираме в посочената историческа поема на Мануил Фил.

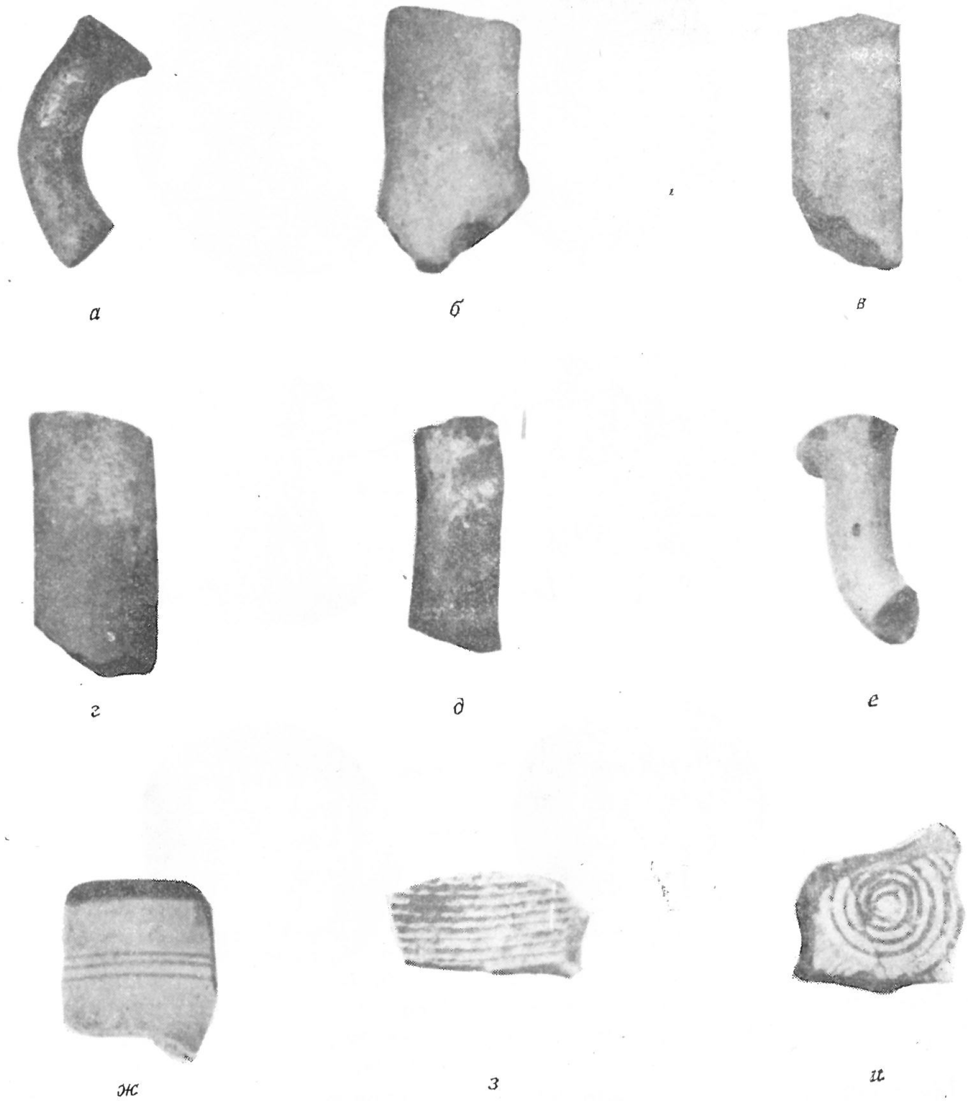

Обр. 42. Фрагменти от средновековна керамика
а — ж — кухненска (XII—XIV в.); *з* — ранновизантийска (V—VI в.); *и* — сграфито керамика

Крепостта Градищица (Градешница) край гр. Шипка се намира североизточно от града и отстои на 2 км северно от местността Кръстец, заобиколена от изток от Стара река, от запад от р. Доганщица и върховете Голям и Малък Търсевец и от юг от местността Мошатка (обр. 45). Височината, на която е построена крепостта се нарича Градишка могила или

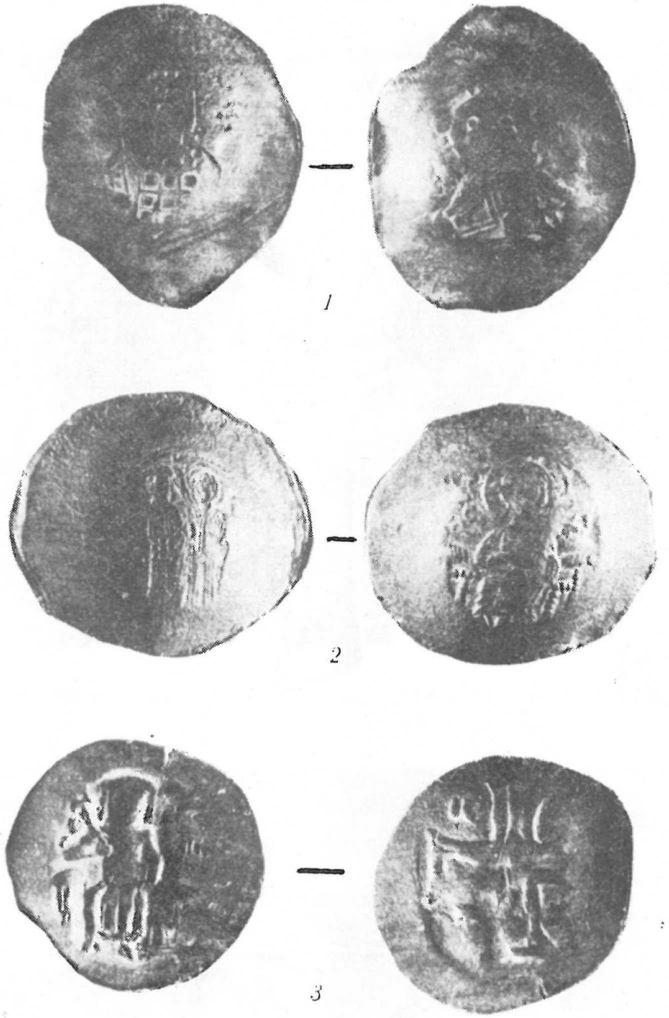

Обр. 43. Монети

1 — Алексей I Комнин: 2 — Мануил Комнин; *3* — Константин Асен

Градещница,[75] 900 м над морското ниво. Склоновете ѝ са много стръмни и труднодостъпни. На върха се оформя елипсовидна площадка с две тераси. От тях се открива широк обзор на юг и изток. В източна посока крепостта осъществява очна връзка с крънските крепости. Покрай нея е минавал старият Шипченски проход[76] и пътят през Портите и Предела за Габрово — Търново·

Зидарията е суха, без спойка. Надземни останки от зидове няма. На повърхността се намират съвсем малко дребно натрошени фрагменти от строителна и битова керамика.

За разрушаването на крепостта има историческо предание, записано от Боян Чомаков.[77]

Наименованието ѝ е от старобългарски произход.[78]

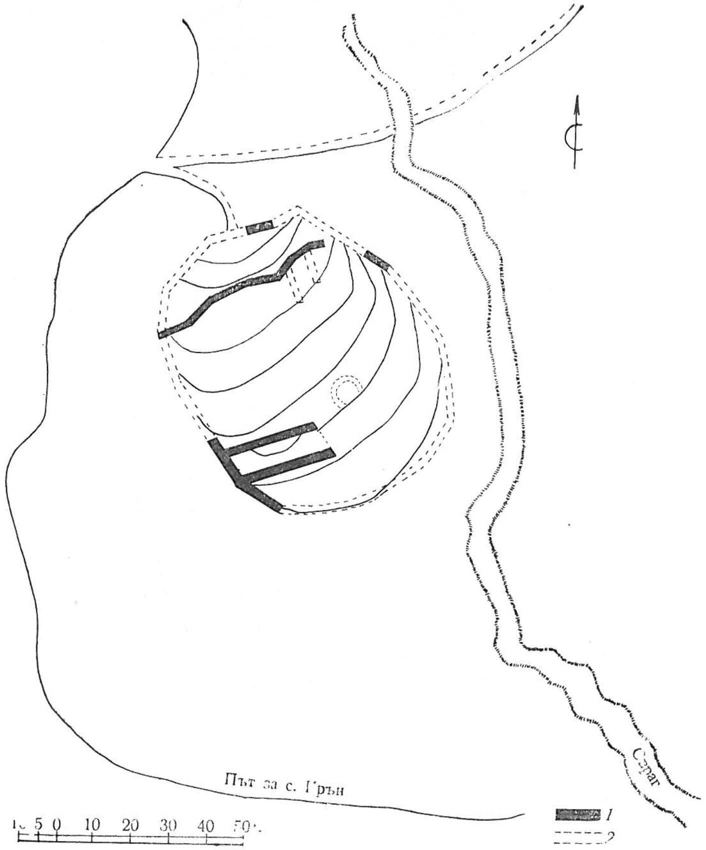

Обр. 44. План на крепостта Градовете край с. Крън

1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

Укрепителното съоръжение в местността Амзоновия копак край с. Ясеново се намира на половин километър североизточно от селото в склоновете на Стара планина на пътеката за Асара. От северната страна минава Ъшиклардере, зад него в планината се издига вр. Таштепе (обр. 47). Стените са напълно разрушени и са се образували насипи. На отделни места — от север и изток — се вижда начинът на градеж. Зидарията е от ломен камък, споен с бял хоросан. Употребени са тухли с размери 32/16/2 см.

По пътеката на североизток се отива на крепостта Асара, която отстои на 6 км от Амзоновия копак. Малките размери на съоръжението и съседството му с крепостта, показват, че то е изпълнявало сигнално-наблюдателна функция.

Крепостта край Къзаланското дере се намира на 3 км североизточно от с. Ясеново на височината Къзалан, издигаща се 850 м над морското ниво (обр. 46). От северната страна се спускат стръмните скали на Къзаланското дере. От запад височината е защитена от стръмните брегове на големия овраг, а от юг планинският склон се спуща в равнината с голям наклон От тази плащадка се открива много добър обзор на юг чак до Средна гора.

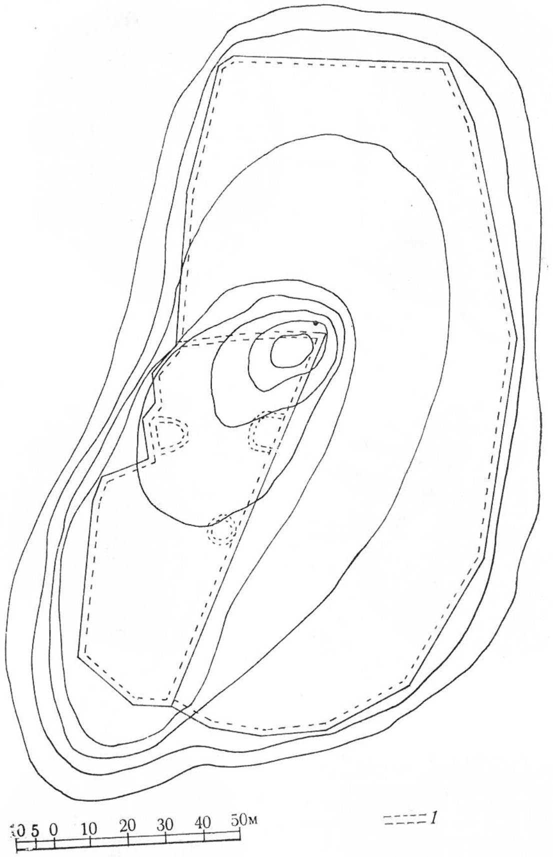

Обр. 45. План на крепостта Градището край с. Шипка, Старозагорско
1 — зид над земята

Формата на околовръстната стена е в зависимост от теренните особености. На най-високата част има изградена вътрешна стена. В северозападния ъгъл се виждат останки от кула. В североизточната част личат над земята зидове на правоъгълно помещение с размери 10/14 м. Градежът на околовръстната стена е разрушен до земната повърхност, но напълно личи. Той е от ломен камък, споен с бял хоросан.

Намират се фрагменти от строителна и битова керамика, които са много дребни и не могат да се датират.

Общата площ на крепостта е 11 дка.

Крепостта има пряка видимост към Градищица на изток и укрепителното съоръжение в местността Амзоновия копак от запад.

Името Къзалан е свързано с една легенда, запазена и досега в с. Ясеново.[79]

Крепостта Калето край с. Скобелево се намира на едноименна височина 4 км източно от селото по склона на Стара планина между р. Лешница от изток, Асардере от запад и местностите Кертела и Арпаалан от юг. Построена е на височина 780 м над морското ниво (обр. 48). Крепостната стена е на-

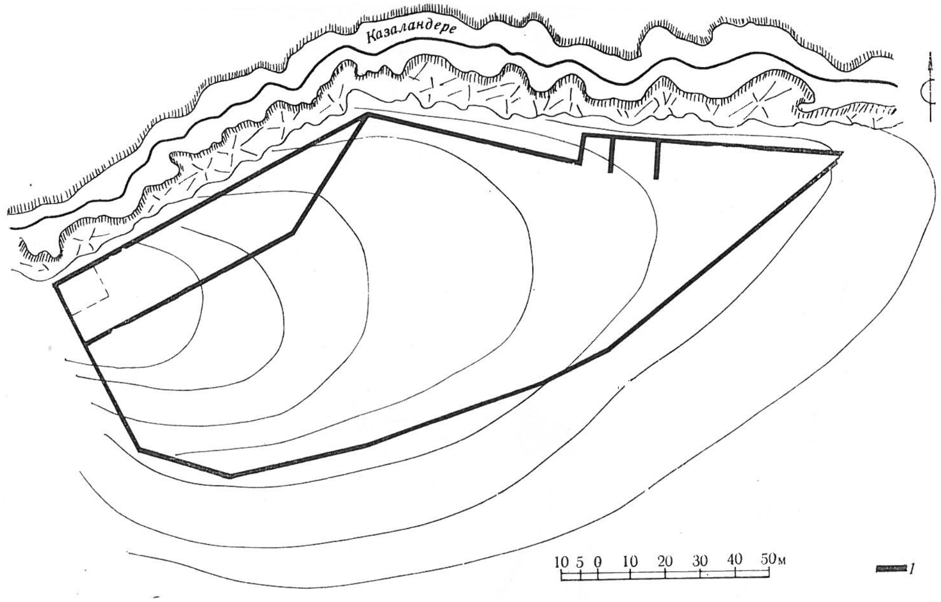

Обр. 46. План на крепостта край с. Ясеново, Старозагорско
1 — зид над земята

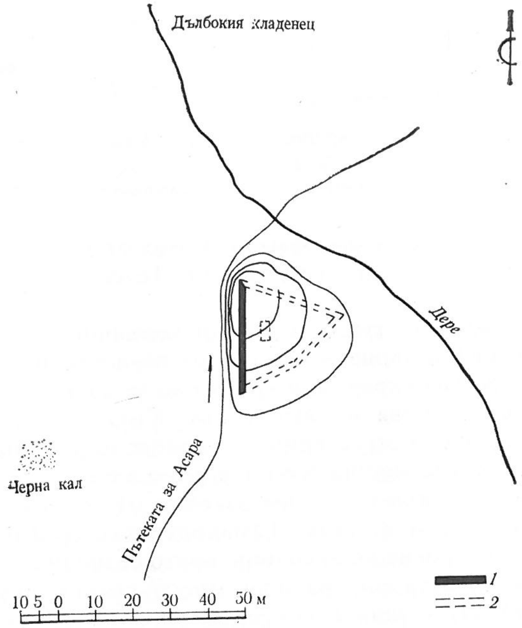

Обр. 47. План на укрепителното съоръжение в местн. Амзонов копак
1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

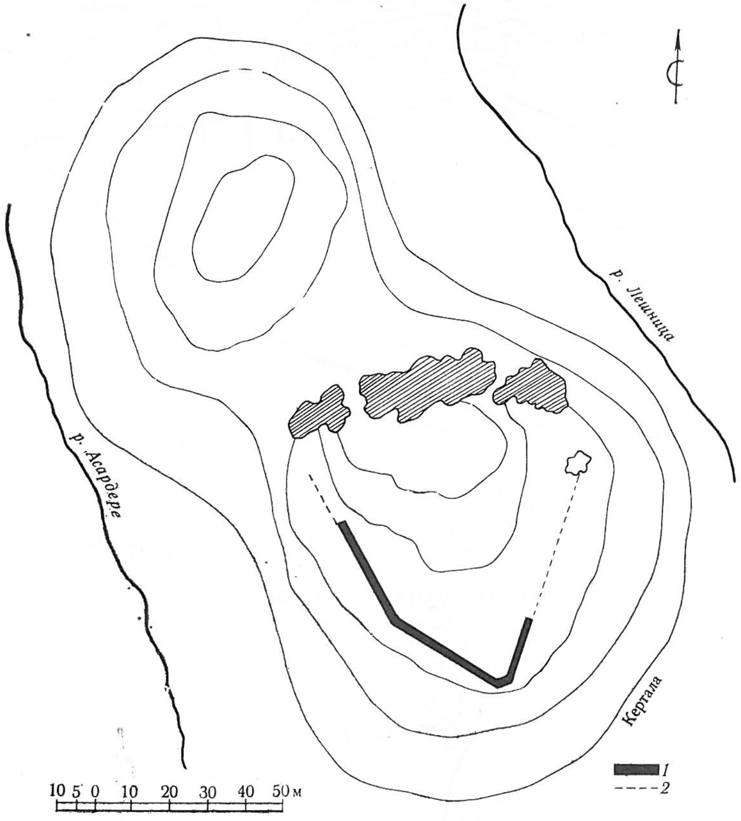

Обр. 48. План на крепостта край с. Скобелево близо до р. Лешница

1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

пълно разрушена и изравнена със земята. Само от югоизток и югозапад на съвсем малко места има зидове над земята. Те са строени с ломен камък, споен с бял хоросан.

Намират се парчета от тухли и дебели керемиди. Битовата керамика е сиво-черна с едри пясъчни зърна и червена от по-добре пречистена и омесена глина, но е много фрагментирана и е трудно да се датира.

От крепостта се открива видимост към Къзаланското кале. Наблюдава се Казанлъшката долина до северните склонове на Средна гора.

Крепостта в местността Бейгирбелешсъртъ (Конски гръб) край с. Скобелево се намира на 2,5 км източно от селото между Икисчадере от изток, Голямо Тамаярду и Малко Тамаярду от север и Юзекдере (Джевиздере) от запад. Тя е построена на височина, която се издига 700 м над морското ниво. Формата на крепостта е неправилен многоъгълник, разположен на елипсовидна тераса (обр. 49). Стените на крепостта са почти разрушени. В северната част има останки от зидове на кула с височина на зида 0,40 м. В югоизточната част личат основи на помещение (обр. 49).

Градежът е от ломен камък, споен с хоросан.

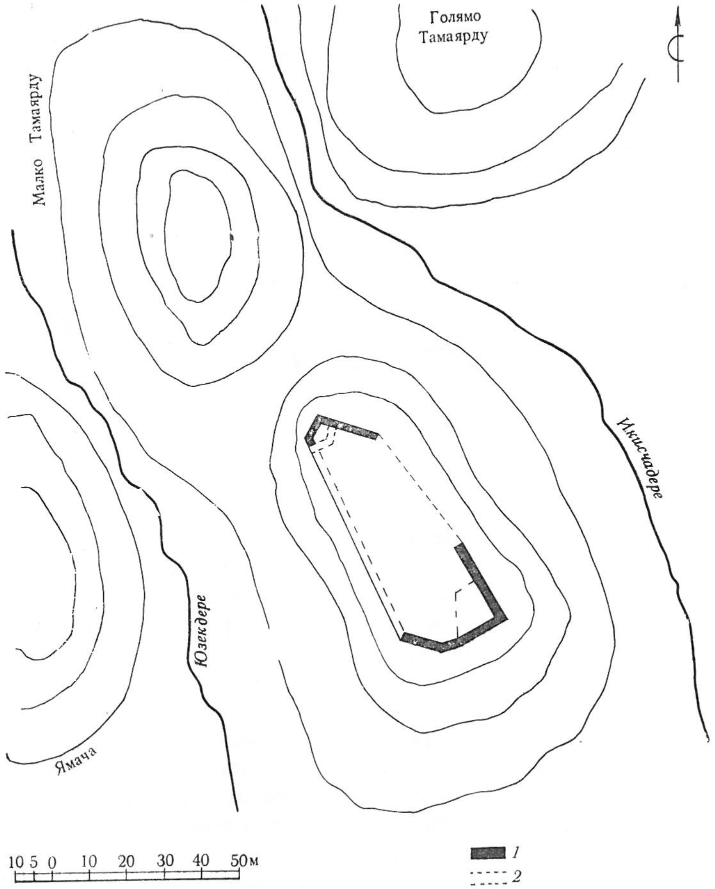

Обр. 49. План на крепостта в м. Бейгирбелешсъртъ край с. Скобелево, Старозагорско

1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

В подножието на планината на 1 км западно от крепостта се намират останки от селище, в което при обработка на земята са намерени стъклени гривни и много керамика. Намерена е средновековна сребърна гривна (обр. 50).

Крепостта при р. Корудере (Соколня)[80] в околностите на с. Скобелево се намира на 5 км западно от селото между р. Корудере и Ййлъкдере на една височина, която българите наричат Калето, а турците Кушбоклуташи (Птичи тор камък). Тя се издига на 600 м над морското ниво. От западната страна крепостта не е имала стена. Използван е високият бряг на Корудере. По форма крепостната стена прилича на голяма дъга, която затваря значителна площ към реката (обр. 51). Стените са в руини. На най-високата част има следи от вътрешни зидове. От крепостта по водораздела, чиито останки са запазени и сега, се отива до римския път, който води от Тъжа за Ловеч.

В полите на планината на 300 м източно от Корудере има останки от селище. Открити са ръчни мелници, керемиди и битова керамика . Западно от

Обр. 50. Средновековна сребърна гривна

реката се намери грънчарска работилница — скара от изпечена глина с дебелина 10 см с три отвора с диаметър 10 см.

Крепостта Калето (Градището) край с. Тъжа се намира на височина 900 м над морското ниво на 4 км североизточно от селото, заобиколена от височината Шопов егрек и Ченгенебунар от североизток и Ортакалан от север. Северозападно и южно крепостта е защитена от Сухата река (пълноводен планински поток със стръмни брегове, в полите на планината се превръща в подземна река и излиза на повърхността на земята в околностите на с. Габарево). Руини от стената на крепостта над земята има на няколко места — от изток и от юг (обр. 52). В северната част на най-високото място има втора стена. Там се очертават основите на две сгради. Зидарията е от ломени камъни, споени с бял хоросан. Общата площ на крепостта е 8 дка. Намират се фрагменти от битова керамика, червено-сива, тънкостенна с пясъчни зърна и жълто-червена с гребенчат орнамент, която датираме от V—VI в. (обр 53).

В подножието на планината в местността Габракът покрай Сухата река има останки от старо селище.

Крепостта Джуглата край с. Тъжа се намира на 3 км северно от селото между р. Селска от запад и р. Казанка (Казанкая) от изток. Височината, на която е построена крепостта, има формата на триъгълна пирамида, наклонена на юг (обр. 54). На най-високата част се намират останки от зидове на петстенна кула, които се издигат на 0,40 м над земята (обр. 54). Останки от крепостната стена има на юг и изток, които на места достигат до 2,20 м (обр. 55). Пътят, водещ за крепостта, преминавал по склона покрай р. Казанка и след извивка в обратна посока се спускал към входа.[81] Зидовете са строени с ломен камък, споен с бял хоросан и примес от чукана керемида. Намират се фрагменти от тънкостенна сиво-черна и червена керамика с гребенчат орнамент от V—VI в. и червена тънкостенна средновековна керамика от XII—XIV в.

Крепостта Паунов камък (Кудреткале) отстои на 5 км северозападно от с. Тъжа. Тя е построена на огромни скали между местността Голяма светица, Светишка вада от север и изток, местността Малката светица от юг и р. Тъжа от запад. Избрано е отлично защитено място. От запад не е градена стена, понеже към реката се спускат стръмни скали с два големи оврага, от север Злите улеи и от юг Аинът (обр. 56). В източната част крепостта е имала стени, чиито основи слабо личат над земята. Тази стена е била свързана със скалите на Злите улеи и Аинът. В североизточния ъгъл на тази стена са запазени основите на кула с размери 8/12 м (обр. 56).

Неразделна част от крепостта представляват стръмните и високи скали, вдадени от запад към р. Тъжа, които са свързани с крепостния двор посредством пътека, изрязана в скалите като улей (обр. 57). По пътеката в скалите има следи от отвори за греди, на които се държал подвижен мост. На запад скалите се разширяват. Тъкмо там много умело е устроена най-непристъпната част на крепостта (обр. 56 ^{а}). Двете скални площадки с размери 20 м в диаметър са укрепени допълнително със зъбери от дялани камъни (обр. 56 ^{в}, ^{г}) и са превърнати в мощни кули. Камъните от тези бойници са срутени в оврага Аинът. Изкачването до зъберите на кулите е ставало по изрязани в скалите стъпала, които личат и сега. Между тези две скали-бойници се намират основите

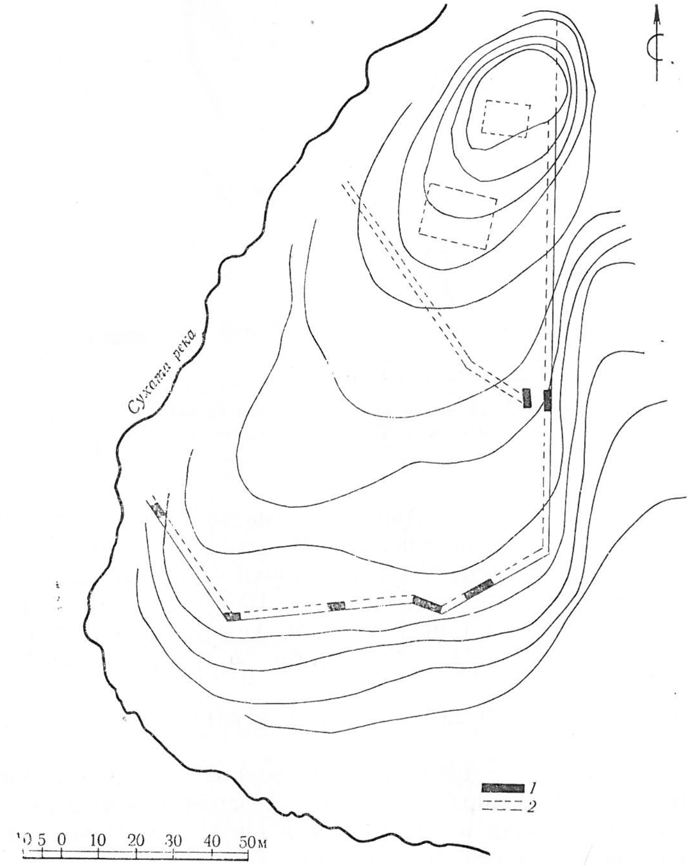

Обр. 51. План на крепостта Корудере (Соколня) край с. Скобелево
1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

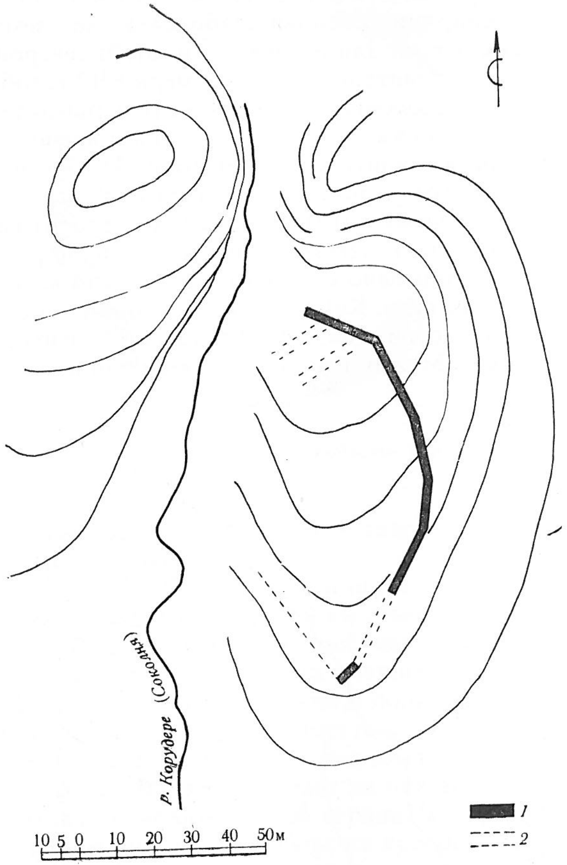

Обр. 52. План на крепостта край Сухата река близо до с. Тъжа, Старозагорско

1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

на резервоар с размери 10/6 м. Дъното е измазано с два слоя хоросанова мазилка —бяла и червена, примесена с едро начукани камъни (обр. 60 ^{д}).[82]

В източната част на крепостта има останки от кладенец, иззидан над земята във форма на шестоъгълник (обр. 56 ^{ж}). На юг от него се виждат основите на правоъгълни помещения. Едното (обр. 56 ^{з}) е с размери 15/5 м и разположено в посока изток — запад, а другото (обр. 56 ^{и}) с размери 12,5/5 в посока север — юг.

В скалите откъм Аинът за слизане към реката са изрязани стъпала (обр. 56 *к*).

Водоснабдяването е ставало от три водоизточника — извора Светица, Шарапйоолу и извора, намиращ се на 200 м северно от крепосттта. Освен тези източници бил използуван и кладенецът в крепостта. Намериха се глинени тръби покрай извора Светица в посока към крепостта.

В оврага Аинът се намират дялани камъни от гранит с размери 100/55/45 см и парчета от каменни бойни топки, достигащи до 25 см в диаметър (обр. 58).

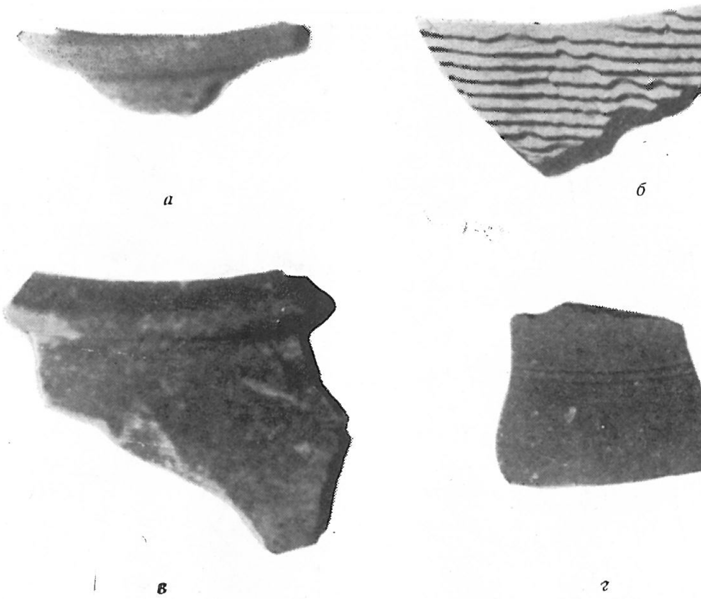

Обр. 53. Фрагменти от ранновизантийска и средновековна керамика

а, в — сиво-черна (V—VI в.); *б* — жълто-червена с гребенчат орнамент; г — средновековна българска керамика

Близо до крепостта край скалите на Иванчов камък при прокопването на канала на ВЕЦ „Тъжа“ са намерени златни монети, постъпили в Казанлъшкия музей.

В крепостта се намират фрагменти от битова керамика от V—VI , X и XI в. (обр. 59).

Източно от крепостната стена в поляната близо до Светишката вада в доста голям район се намират дребни късове от битова керамика и разхвърляни камъни. Тези останки са от селище близо до крепостта. Вероятно крепостта и селището представляват един населен пункт.

Наименованието на крепостта според българите от с. Тъжа е Самородно кале, а според турците от същото село — Кудреткалеси. У турците има и друго име — Илликкая (Ръкавичен камък). По-късно поради това, че някой си Паун паднал на това място, било наречено Паунов камък.

От крепостта се открива много добър изглед на юг в долината на Тунджа до Средна гора. Покрай укреплението минавал стар път за днешното Севлиево, който в периода на турското иго бил наречен Севлиджедеси или Шарапйоолу с разклонение за Ловеч. Североизточно от крепостта са запазени части от калдъръм от стария римски път през Русалийския проход.

Крепостта Манастирят се намира на 5 км северозападно от от с. Тъжа, на левия бряг на р. Тъжа и близо до ВЕЦ „Тъжа“ и Чоева могила. От крепостната стена има запазени останки в източната част, които достигат до 2 мнад земята и в западната до—1 м.На другите места стената е разрушена и е образуван голям насип от камъни (обр. 60). В северозападната част на ограденото пространство над земята стърчат зидове на сграда с правоъгълна форма, ориентирана в посока изток — запад.Южният зид на сградата до-

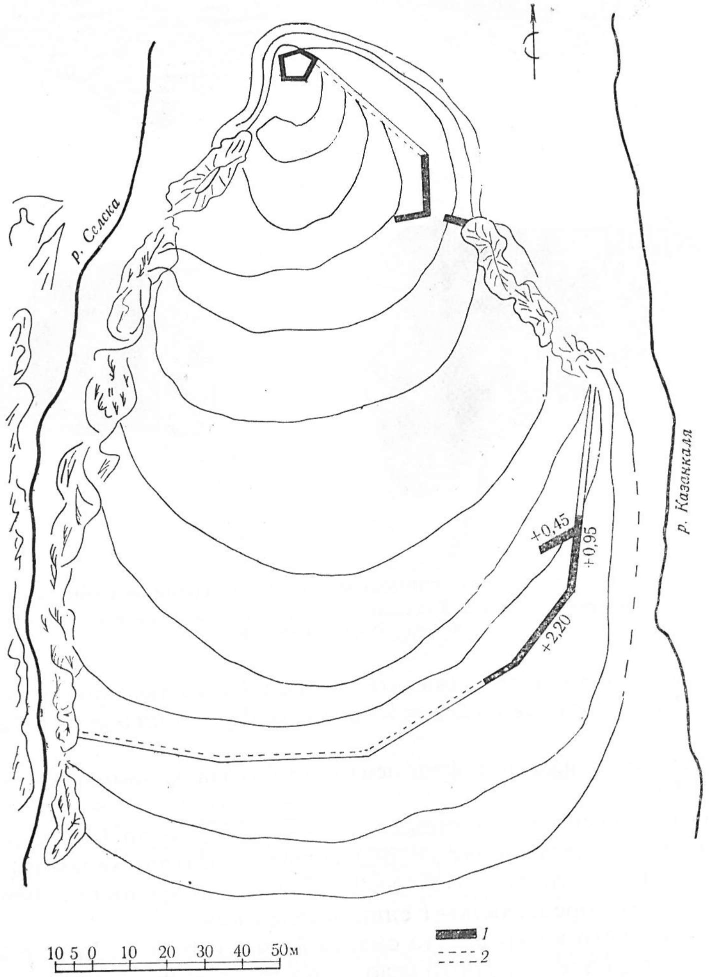

Обр. 54. План на крепостта Джуглата край с. Тъжа
1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

стига 5,30 м височина, северният — 4,50 м, а източният и западният — 2,50 м (обр. 60, 62). Стените от север и от юг в горната страна се извиват и образуват свод (обр. 61). Зидарията е смесена opus mixtum — камъни и редове тухли, споени с хоросан, в който личат парчета от керемида. Външната крепостна стена е от ломен камък без тухли, споен с бял хоросан. В зидарията на сградата има напречни и надлъжни отвори, останали от сантрачите.

Кратко описание на крепостта е направил още в миналия век Хенрих Барт: „Самата клисура е доста широка, но се стеснява от един каменист рог от разрушени скали, така че покрай стръмната западна скалиста стена има само един тесен див проход за пенливата река. В подножието на този рог се намират солидните основи на една четириъгълна постройка, която е дала името на клисурата Манастирска. По моему тя прилича повече да е била укрепление за за-

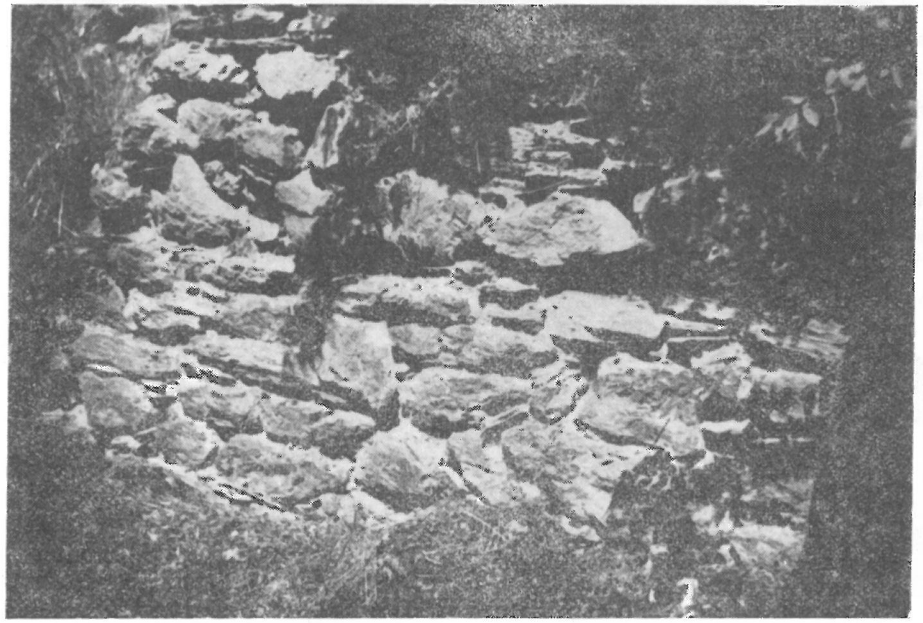

Обр. 55. Част от южната стена на крепостта

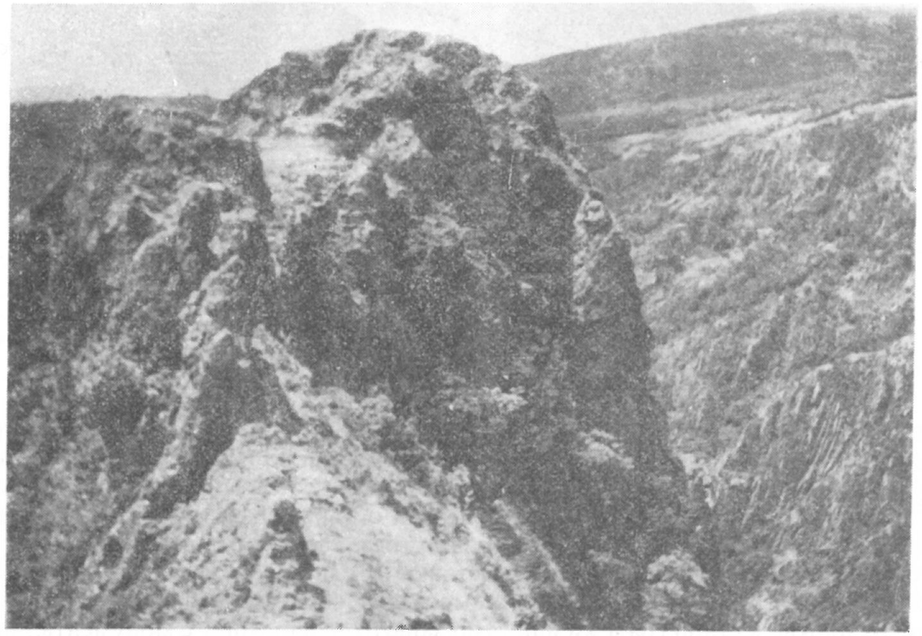

Обр. 57. Общ изглед на Паунов камък с пътеката и мястото за поставяне на подвижен мост. Поглед от североизток

Обр. 58. Каменна бойна топка

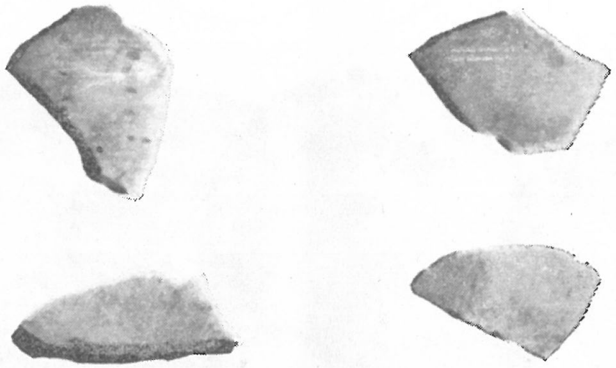

Обр. 59. Фрагменти от средновековна керамика

щита на прохода, отколкото манастир, но възможно е да е служила и за двете. Във всеки случай постройката е от римско време или по-право от византийско, което ясно се доказва от зидарията 4—5 (стъпки) дебелата стена, състояща се от правилно дялани камъни и тухли, слепени с първокачествен цимент. Също и извънредно солидните сводове доказват това произхождение. Във връзка с него са и забелязаните от д-р Поайе останки от един римски път“[83].

Местното население нарича руините Манастиря вероятно заради останките от църкви и стари градежи или само защото те напомнят с монументалния си вид църковни сгради. Според данните на Бартовото описание, който зава-

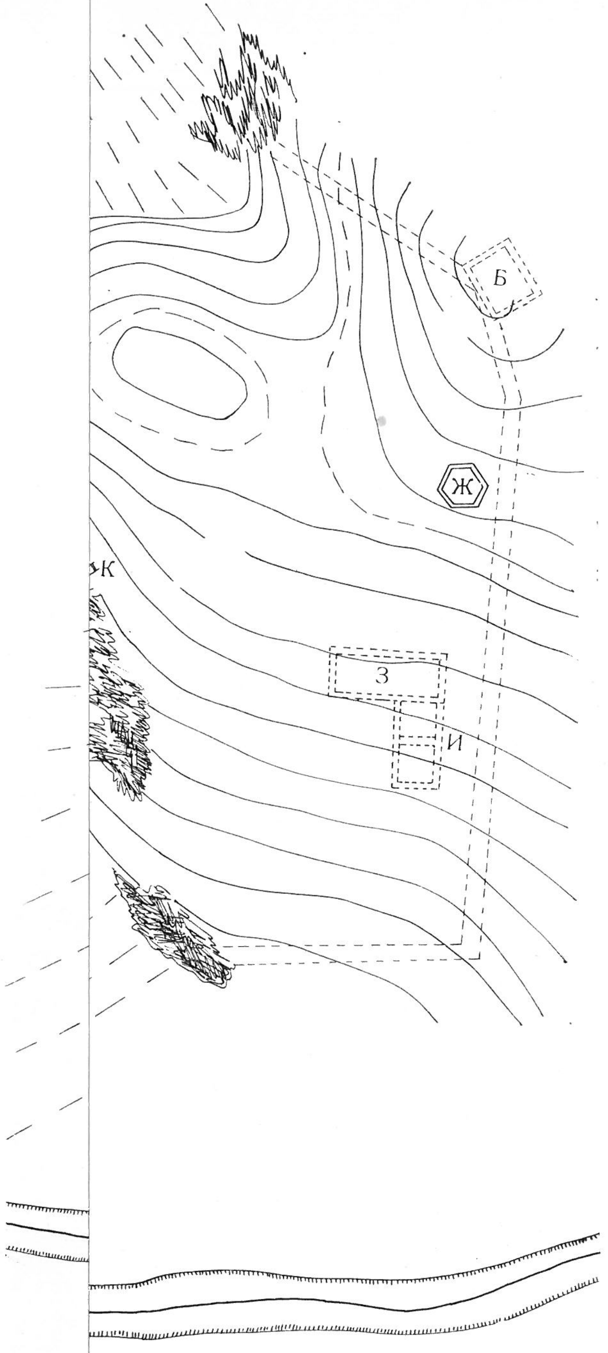

Обр. 5
А, В, Г,

Крепост

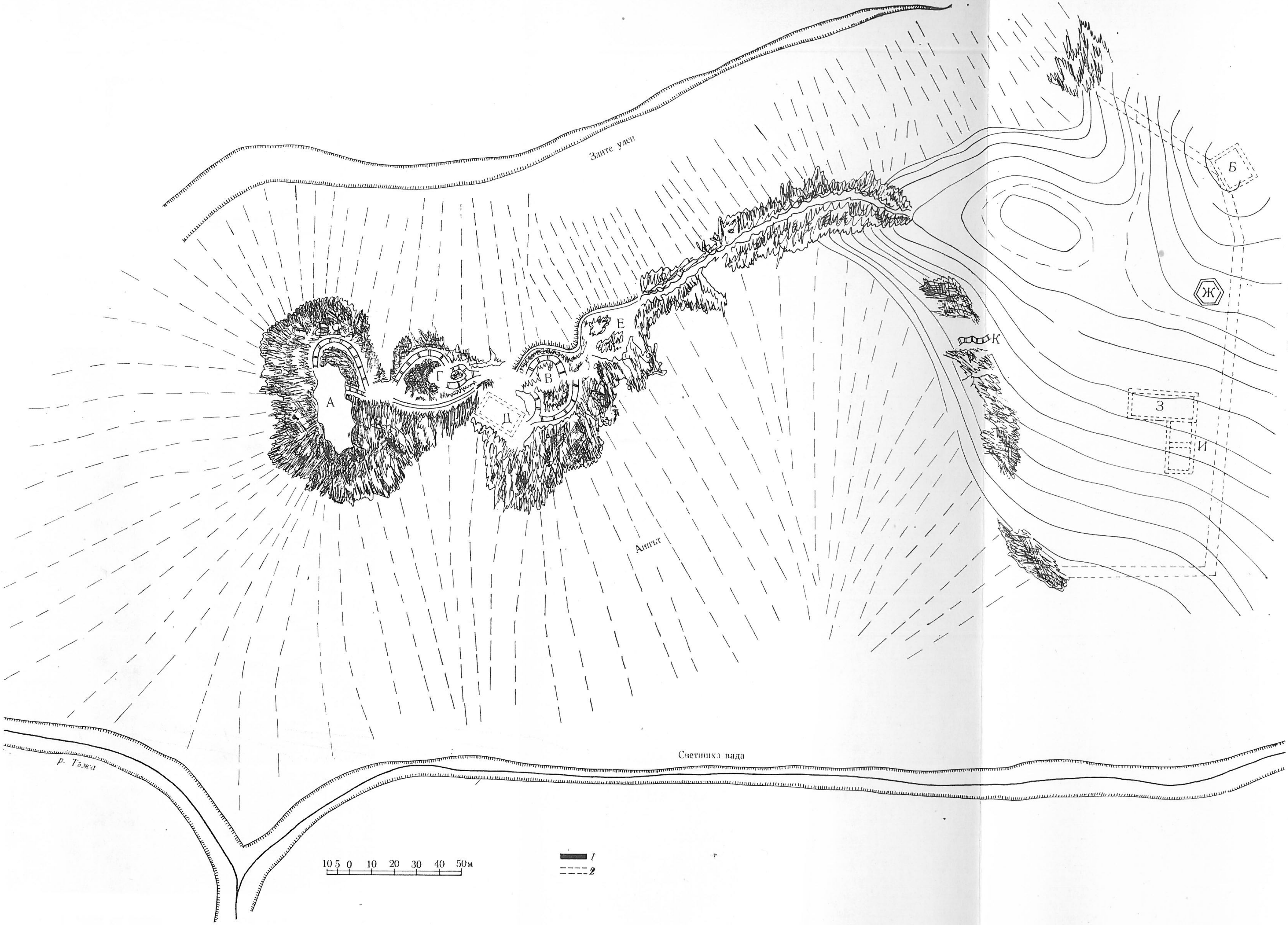
Злите улен
А
Б
В
Г
Д
Е
Ж
З
И
К
Аипът
р. Тъжа
Светишка вада
10 5 0 10 20 30 40 50м
1
2

Обр. 56. План на крепостта Паунов камък край с. Тъжа
А, В, Г, Е — вътрешна укрепена част; *Б* — бойна кула; *Д* — резервоар; *Ж* — кладенец; *З*— *И* — помещения; *К* — стълба

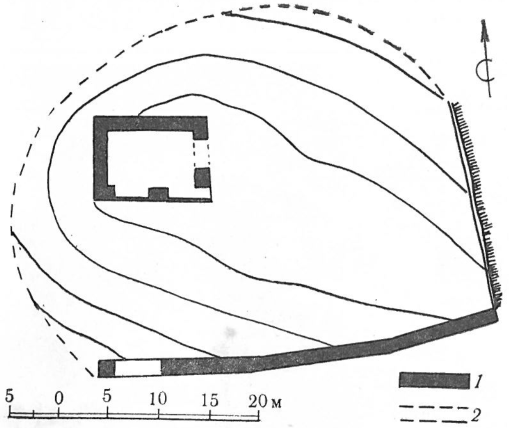

Обр. 60. План на крепостта Манастиря край с. Тъжа

1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

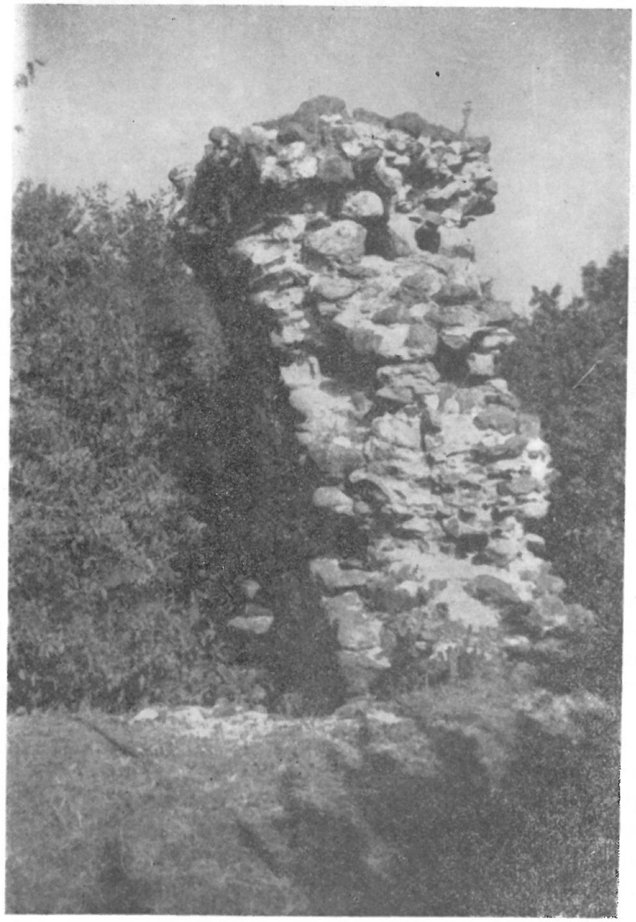

Обр. 61. Част от стената на сградата. Поглед от запад

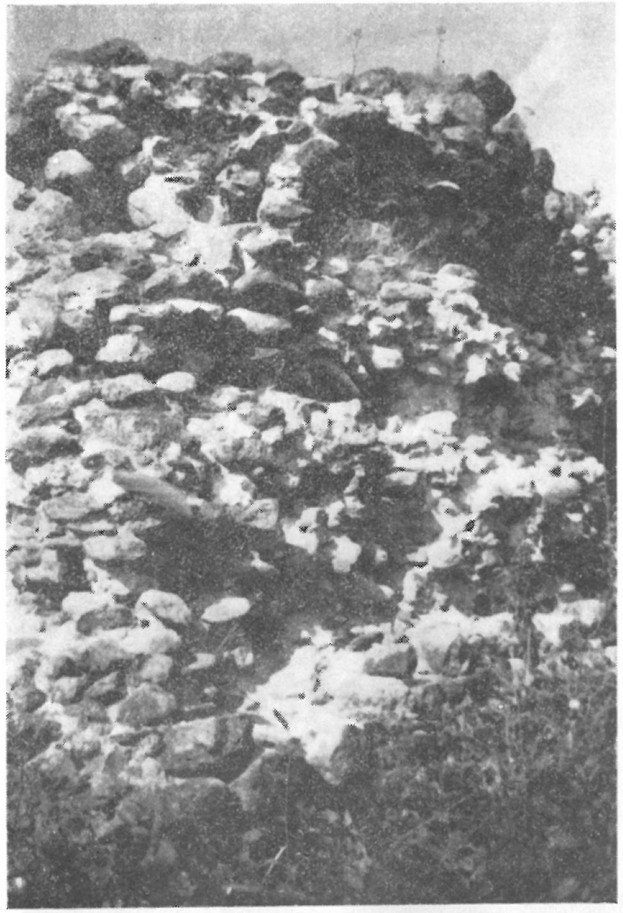

Обр. 62. Част от северната стена

рил повече надземни останки, това е стратегическа постройка по пътя към Копсис и Крън през Русалийския проход за Ловеч.[81] Във връзка с това К. Иречек пише, че старият път през Гьопса излиза от Казанлъшкото поле и при Голямо село, дн. Тъжа, „гдето се намират три калета за защитата му. Едно от тях, което лежи в долината на Тъжа между високи скали, се счита за манастирище.“[85] Също така без всяко съмнение Кр. Миятев отбелязва, че описаните развалини са останки от крепост.[86]

Начинът на градеж — камъни, споени с хоросан и редуване на пояси от тухли — показва, че тя е строена в ранно византийско време.

Манастиря е нанесен на карта, изработена от немски инженер, преснета от Еню Кърпачев от Калофер през 1874 г.[87]

В землището на с. Тъжа, където се намират описаните четири крепости, има много находки, които свидетелствуват за живот още от тракийско време.

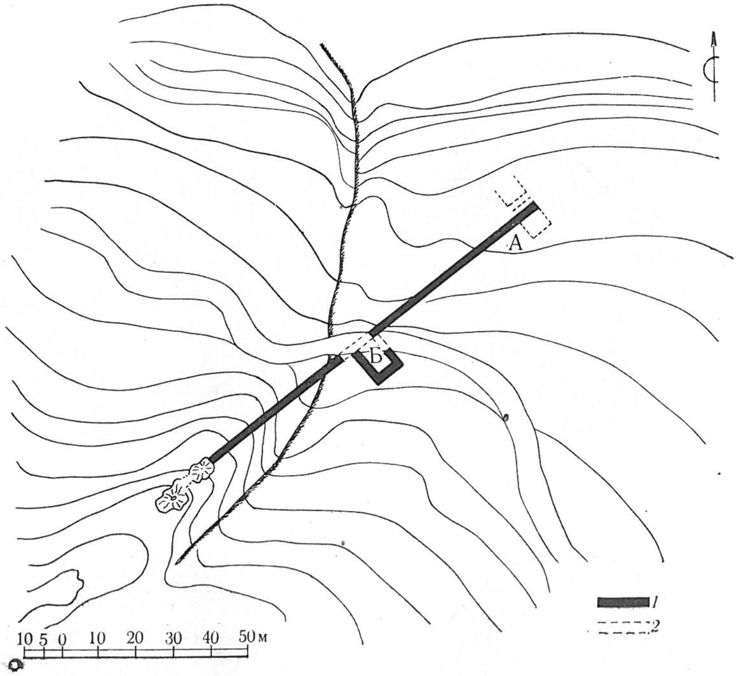

Обр. 63. План на преградата в Русалийския проход (Марагидик).
1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

На първо място правят впечатление твърде големият брой тракийски могили и монетните находки — златни монети от Йовиан, Грациан, Валентин I и Валент,[88] от Анастасий I, Юстин, Юстиниан (обр. 64$^{1\ 2}$)[89] и монети от XI—XII в.[90] В западната част на землището на селото е намерена голяма монетна находка от Иван Александър (обр. 64^{3}).

Преградата на Русалийския проход се намира северно от билото на Стара планина на 1567 м над морското равнище покрай шосето от с. Острец за вр. Ботев. Стената ѝ е права, дълга 111 м и дебела 2 м. Построена е в посока североизток — югозапад (обр. 63). От югозападната страна е свързана със скала, а североизточният ѝ край завършва с помещение, вероятно кула, от която са останали само разсипани в кръг камъни (обр. 64 а).[91] Точно където пътят за с. Острец пресича стената, има основи на правоъгълно помещение с размери 12/8 м (обр. 63). Възможно е там да се е намирала вратата за затваряне на прохода, вероятно подсилена с кула.[92] Там е била и охраната.

Зидарията е от ломен камък, споен с бял хоросан.

За тази преградна стена К. Иречек дава твърде неопределени сведения: на северния склон на Марагидик имало някакво „кале“, но сам той не е посетил мястото и определя съоръжението като кале по разкази на местни жители.[93]

Преди освобождението от османско иго е имало по-големи останки и инженерът, който изработил карта на Калоферското землище, е озна-

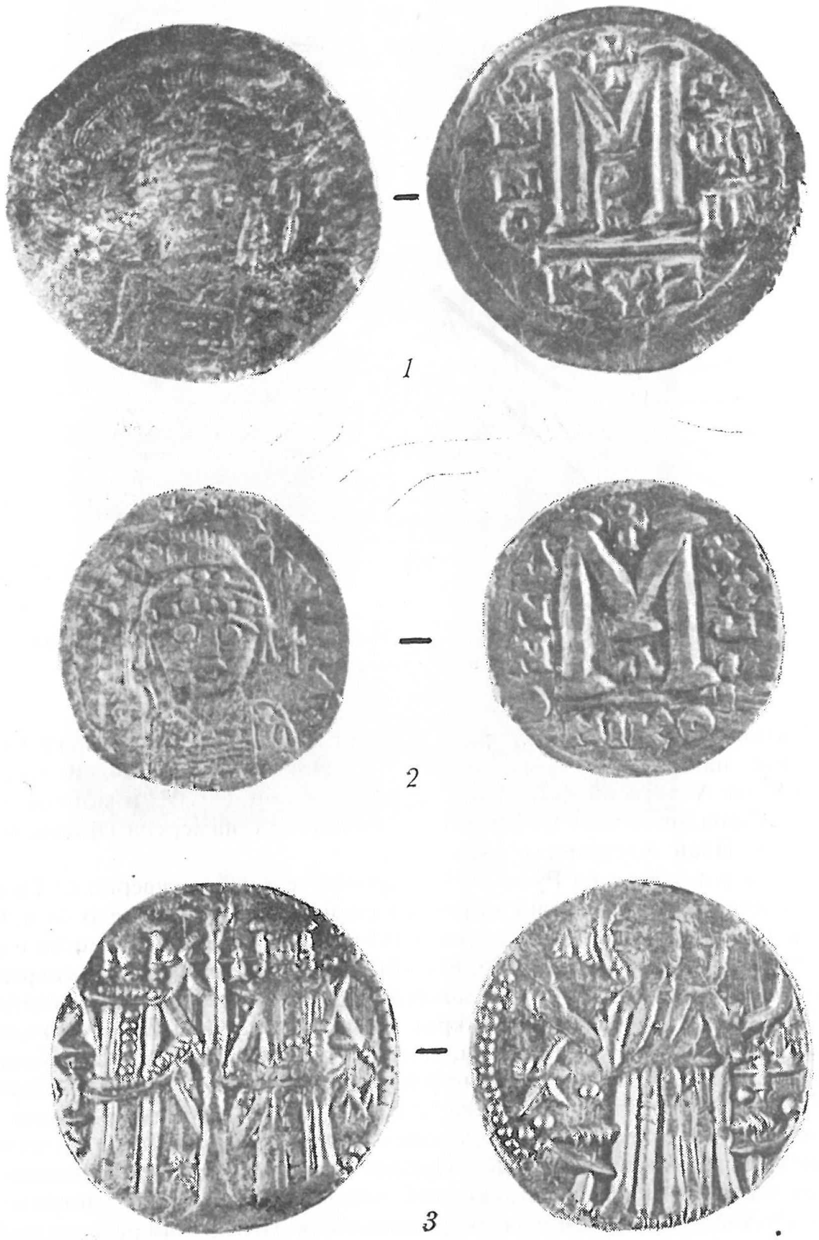

Обр. 64. Монети

1,2 — от Юстиниан I; *3* — от Иван Александър

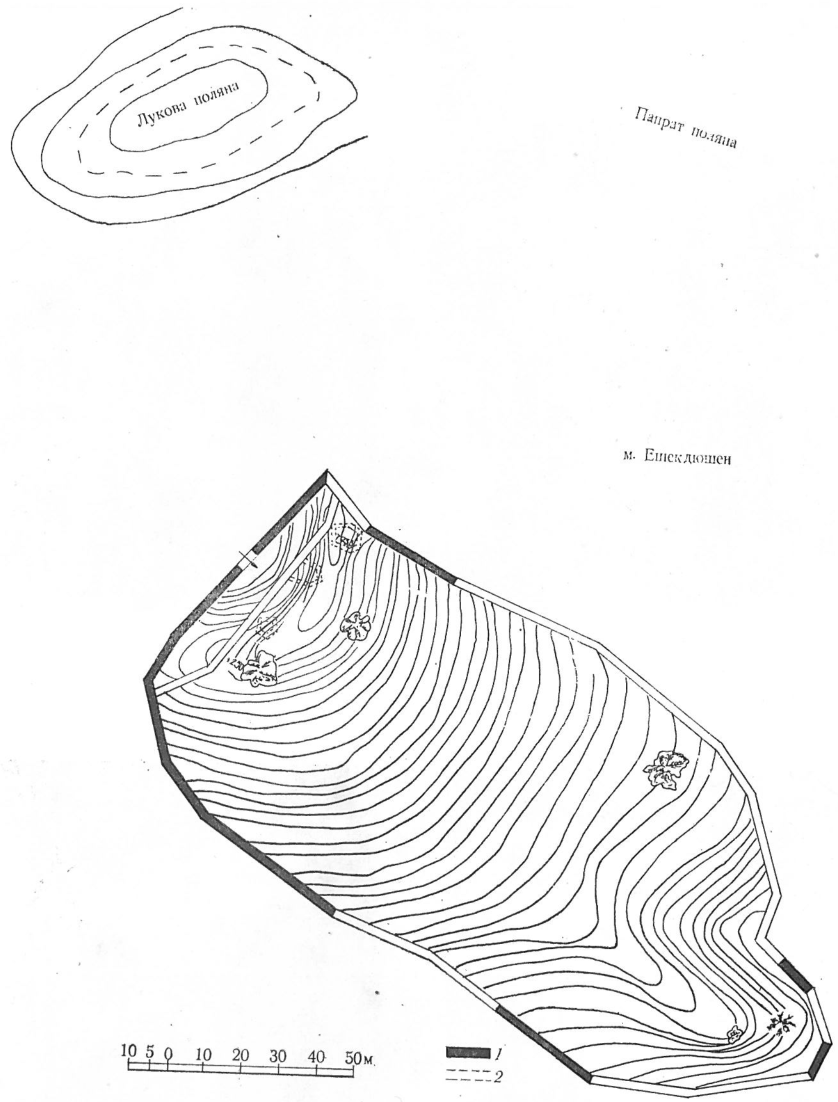

Обр. 65. План на крепостта Градището край селата Манолово и Осетеново, Старозагорско

1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

чил мястото на преградата като кула, имайки пред вид помещението пред пътя.[94]

Описаните четири крепости в землището на с. Тъжа и преградата на Марагидик представляват един укрепителен комплекс, който охранява непосредствено прохода и преминаващата напречно през него важна съобщителна оперативна линия Пловдив — Ловеч. Поради това те се явяват с тази си функция като част от старопланинската укрепителна система.

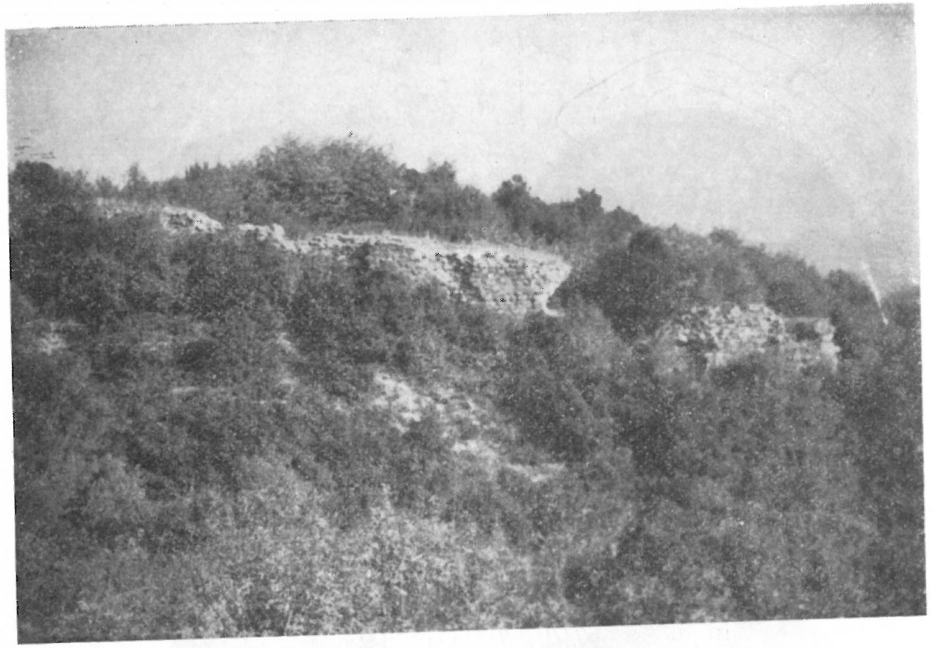

Обр. 66. Зидове от северозападната стена

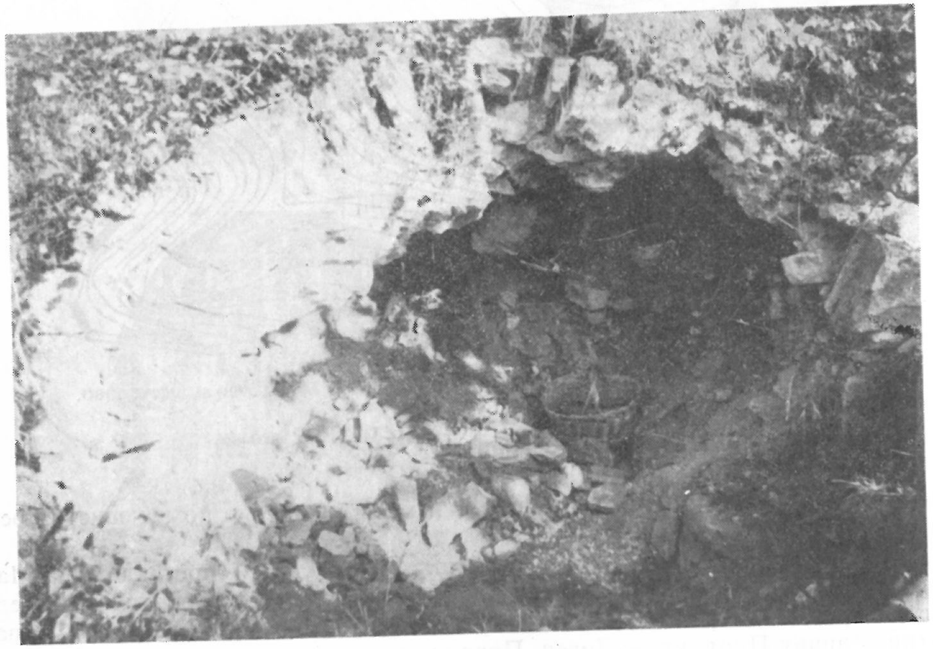

Обр. 67. Част от свода на входа за кулата. Поглед от юг

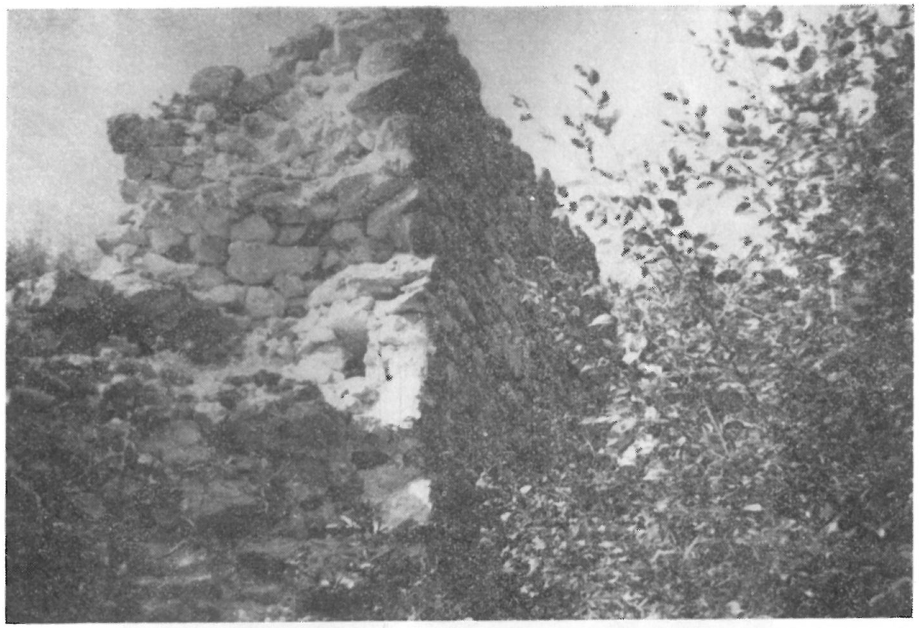

Обр. 68. Зид от източната стена с дупки от надлъжни сантрачи

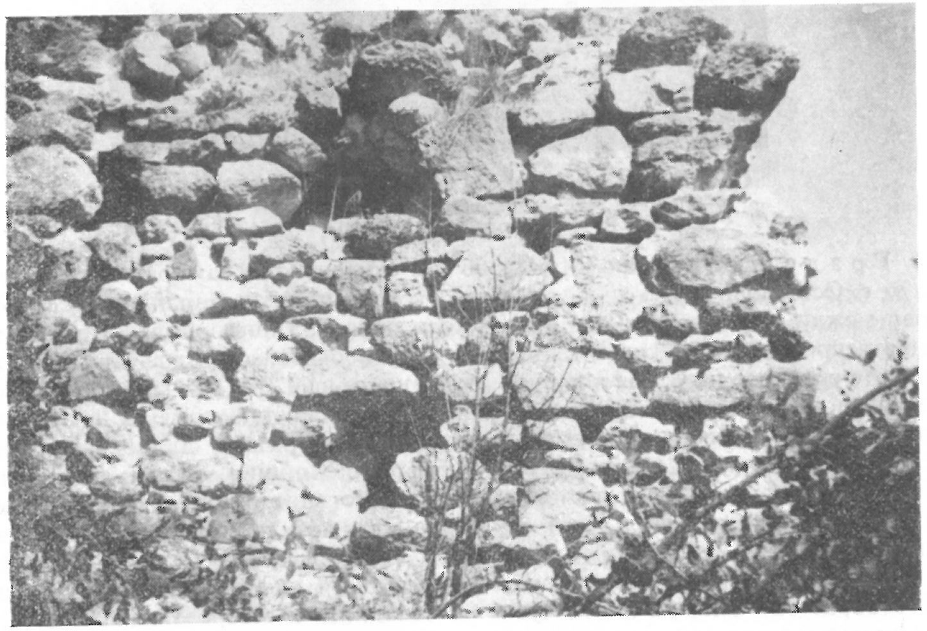

Обр. 69. Детайл от стената с типичен за крепостта градеж

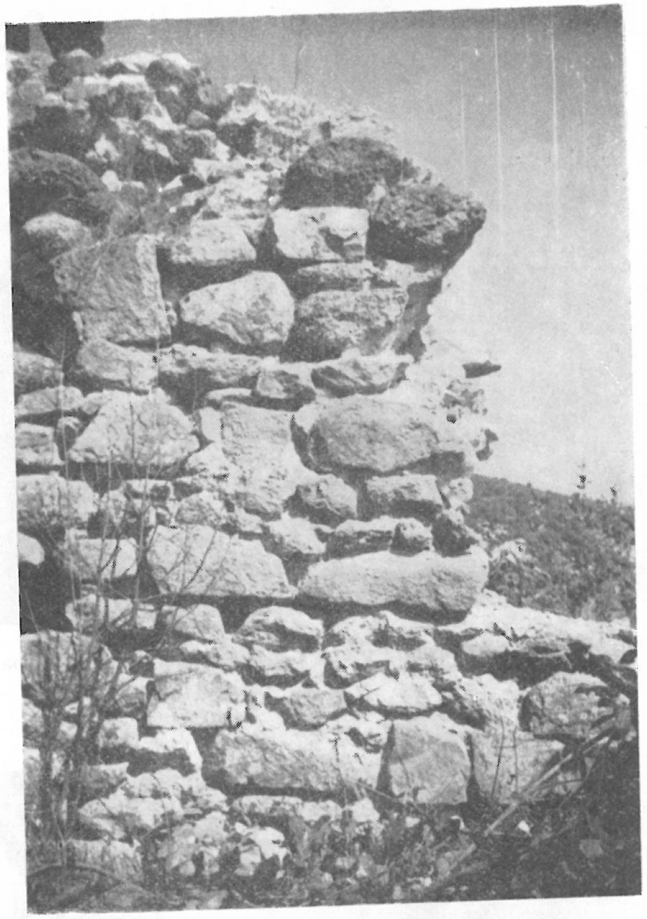

Обр. 70. Част от източната стена с отвори за напречни сантрачи

Градището край с. Манолово и с. Осетеново се намира североизточно от с. Осетеново близо до жп. спирка „Осетеново“ и 2 км западно от с. Манолово между местностите Чалмата, Лукова поляна, Папрат поляна и пресъхващата през лятото рекичка Каледере. Тя е построена на една височина от южните склонове на Стара планина, издигаща се на 720 м над морското ниво. Елипсовидната тераса, на която е изградена крепостта, е леко наклонена на югоизток. От запад и от изток пороите са изрязали дълбоки долове. С лека седловина от север терасата се свързва с общия масив на планината. Откъм тази посока местността е най-достъпна. Южно, непосредствено от зидовете, стръмният скат се спуска към полето почти в отвесен наклон (обр. 65).

Крепостната стена преминава по очертанията на елипсовидната тераса, като образува на някои места чупки. В западната и северозападната ѝ част по протежение на 160 м зидът е високо над земята (обр. 66). Югозападната част на стената е запазена 3,80 м над земята, а северозападната — 4,50 м. Дебелината на зида е 3 м. Успоредно на тази стена има втора, която се издига също високо над земята. В най-източната част на зида има много добре запазени останки от сводест вход за кулата (обр. 67). Извивката на свода е направена от тухли, споени с хоросан. Симетрично на този вход и кулата в противоположна посока също е имало кула, която е напълно разрушена.

Обр. 71. Източен зид на крепостта. Външно лице на градежа. Поглед от изток

Най-добре е запазен зидът на крепостната стена от североизток в протежение на 27 м с височина 5,20 — 5,70 м и дебелина 2 м (обр. 68—70). Източната и югоизточната стени са повече разрушени.

Намират се градежи от субструкцията на вътрешни сгради, особено по най-високата част на терасата.

Зидовете са градени с ломен камък. За външните страни на зида са подбирани по-едри и гладки камъни за облицовка. Блокажът е от по-дребни ка-

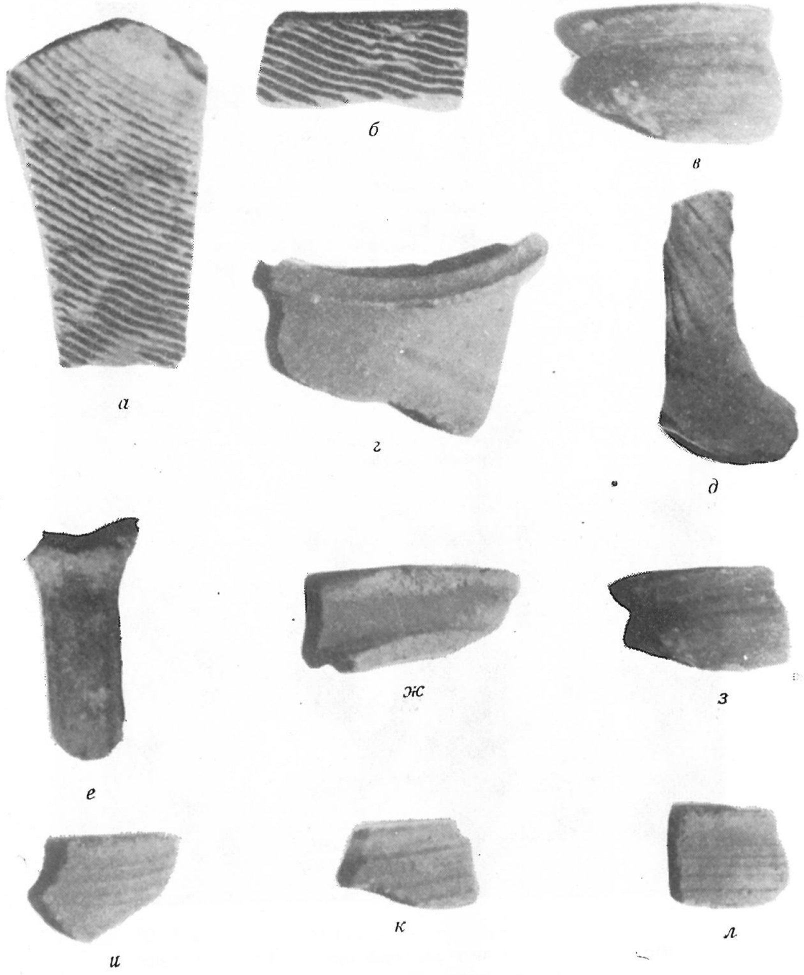

Обр. 72. Фрагменти от ранновизантийска и средновековна керамика
а—е — ранновизантийска (V—VI в.); *ж—л* — българска керамика (XII—XIV в.)

мъни, безредно нахвърляни в бял хоросан. Хоросановият разтвор е смесен със сравнително едър речен пясък. Прави впечатление, че стените са зидани на пояси от редуващи се големи камъни, изравнявани с по два реда от по-дребни камъни. Това най-ясно се вижда в североизточната част на стената (обр. 69, 70). На много места личат отвори, образувани от гредите на дървения скелет (сантрачите в зидарията) (обр. 68—71).

Тухли са употребени само при дъгата на свода, при отбелязания вход. Намират се голям брой фрагменти от глинени съдове — сиво-черни с пясъчни зърна, тънкостенни, жълто-червени с гребенчат орнамент от V—VI в. (обр. 72 а—е) и червени, тънкостенни, украсени по шийката с успоредни линии, от XII—XIV в. (обр. 72 ж, з, и, к, л.).

Тази крепост е нанесена на картата, пречертана от Еню Карпачев в местността Старчувец, близо до Юмрукая (Чалмакая) между два потока (дерета).[95]

В околностите на Градището има следи от голямо селище. Покрай жп. спирката в лозята и лозовите градини се намират много парчета от керамика. При окопаване на трасето на жп. линията са намерени питоси, погребения, хромели, накити (колективна находка от 100 броя стъклени гривни), зидове на сгради и част от апсида на църква.

За тази крепост е писал Кр. Миятев,[96] но поради гъстата гора, обрасла по височината, той не могъл да заснеме плана и да направи по-пълно описание на останките от стената. Миятев изказва мисълта, че градището край с. Манолово и с Осетеново е Крънската крепост, като се позовава на големината на крепостта.[97] Размерите ѝ действително са значителни — 22 дка.

Местоположението на градището е много удобно за наблюдение и отбрана. Покрай него минават важни пътища — Копсис — Крън — Сливен — за Черноморието, а на запад за Средец и по напречната линия от Беломорието през Тъжа, Марагидик за Ловеч и Дунава. Очевидно е, че крепостта е охранявала тези главни съобщителни връзки. От нея се открива видимост към равнината до Средна гора. Има очна връзка с Тъжанските и Скобелевските крепости, а също така и със Средногорските — Голям висок, Бузовград, Голяма кукла и др.

БЕЛЕЖКИ

[1] Щ. Атанасов, Д. Ангелов, Ив. Дуйчев и др. Българското военно изкуство през феодализма. С., 1958, с. 121 и сл.

[2] Пак там, с. 121—122.

[3] К. Иречек. Военният път от Белград за Цариград. — БИБ, IV, 1932, кн. 4, с. 103.

[4] В. Тъпкова-Заимова. Крепости и укрепени градове през Първото българско царство. — ВИСб, XXV, 1956, кн. 3, с. 40.

[5] ГИБИ, III, 1960, с. 270—271, 304; В. Н. Златарски. История. . ., I, с. 203, 214; История на България. С., 1961, I, с. 64—66, 112, 139.

[6] Georgius Cedrenus. Historiarum compendium. II. Bonnae, 1838, p. 585_{15}—587_{19}; 589_{13}—590_{6} (по-нататък само Cedrenus); Ст. Младенов. Печенези и узи-кумани. — БИБ, IV, 1939, кн. 1, с. 119 и сл.; История на България. I, с. 155—156; В. Н. Златарски. История. . ., II, с. 88 и сл.; В. Василевский. Византия и печенеги. ЖМНП р. 164 (1872), II, с. 116—165, 243, 332.

[7] В. Н. Златарски. Цит. съч., II, с. 96—98 и сл.

[8] Nic. Chon., p. 19_{9-23}; Ст. Младенов. Цит. съч., с. 120—121.

[9] Вратникът е висок 1188 м и дълъг 36,5 км.

[10] Твърдишкият проход е висок 1917 м и дълъг 32 км.

[11] Преди прекарване на новото шосе проходът е бил висок 967 м и дълъг 49 км.

[12] Мъглижкият проход е висок 961 м и дълъг 30 км.

[13] Шипченският проход е висок 1326 м и дълъг 15 км.

[14] Ясеновският (Химитлийски) проход е висок 1228 м и дълъг 18 км.

[15] Марагидишкият проход (Русалийски) е висок 1815 м и дълъг 27 км.

[16] През 250 г. 70 000 готи под ръководството на Книва, преследвани от император Деций, преминали Стара планина през Шипченския или Троянския проход за Тракия и стигнали до Пловдив (вж. В. Аврамов. Цит. съч., с. 43 и 85, където тълкува сведението на Йорданес, гл. 18). В 601 г. Коментиол тръгнал от Нове на Дунава за Пловдив през Трояновия път. Останките от калдъръми в Шипченския, Крънския, Дъбовския (стария римски мост) и други проходи свидетелствуват за ранното им функциониране. Вж. Хр. Буюклиев и Л. Гетов. Два нови епиграфски паметника за укрепителната дейност на Антонин Пий в Тракия. — Археология VI, 1964, кн. 1, с. 28 и сл.

[17] П. Мутафчиев. Стари градища., с. 23.

[18] O. Tafrali. Topographie de Thessalonique. Paris, 1913, p. 90. *Ἀ. Ξυγγόπούλου. Ἐρευναίεις τὰ Βυζαντινὰ μνημεία τῷ Σέρρων, Ἑταιρεία μακεδονικῶν σποῦδων. Θεσσαλονίκη*, 1965, p. 6, 11, 13.

[19] М. Чичикова. Находки от глинени съдове при с. Згалево. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 341—349; И. Венедиков, Светилището при с. Лиляче. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 209, обр. 199.

[20] Д. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов. Археологически разкопки в восточном секторе Нове в 1962 году. — ИАИ, XXVII, 1964, с. 234—235; Л. Прес и М. Чичикова. Българо-полски разкопки в Нове през 1960 и 1961 г. — Археология, V, 1963, кн. 2, с. 65.

[21] Й. Чангова. Проучвания в крепостта Перник. — Археология. V, 1963, кн. 3, с. 71, обр. 10.

[22] К. Миятев. Царевград Търнов. — Археология, VI, 1964, кн. 3, с. 12; Византийска сграфито керамика в царския дворец в Търново. — Археология, IX, 1967, кн. 3, с. 6—9; С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. — Царевград Търнов. С., 1974, II, с. 58—138; Археологически проучвания в Родопите през 1960 г. — Археология, III, 1961, кн. 4, с. 13; Керамиката от двореца на Царевец във В. Търново. — Археология, VIII, 1966, кн. 4, с. 6—13; Янка Николова и Н. Ангелов. Средновековен квартал на хълма Момина крепост. — Археология, V, 1963, кн. 1, с. 38—39; Й. Чангова. Към проучването на сграфито керамика в България от XII—XVI в. — Археология, IV, 1962, кн. 2, с. 25—33; Ат. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в долината на средна Струма. — ГСУ ФИФ, 1960, с. 433 и сл.; Ст. Михайлов. Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин. — Археология, III, 1961, кн. 3, с. 1—8, вж. обр. 6.

[23] За техниката на производство вж. А. Л. Якобсон. Средневековой Херсонес (XII—XIV в.). — МИА, № 17, М. — Л., с. 114.

[24] Намерени са от Стефан Николов Попов.

[25] Някои от тях се съхраняват в училищната музейна сбирка. Намерени са три боздугана, един от които е в Сливенския музей. В околностите са намерени медна пластинка с релефно изображение на библейска сцена и колективна находка златни монети от Канстантин X Дука (1059—1067), Алексий I Комнин (1081—1118) — 4 емисии, Йоан II Комнин (1118—1143) — 4 емисии, Мануил I Комнин (1143—1180), Андроник I Комнин (1183—1185), Исак II Ангел (1185—1195) и Алексий III Ангел (1195—1203).

[26] Е. Бацова. Археологически находки от Сливенско. — Археология, II 1960, кн. 2, с. 48—49.

[27] Пак там, с. 49.

[28] Хр. Лопарев. Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII—XIV веке. СПб., 1891, с. 52.

[29] Н. Геров. Речникъ на блъгарский язикь. Ч.V.Пловдив, 1904, с. 327; Л. Андрейчин и др. Български тълковен речник. С., 1963, с. 902.

[30] Вл. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 4. 1909, с. 734; Словарь современного русского литературного языка. Т. 15. М. — Л., 1963, с. 163; А. Дероко. Средновековни градове у Србијко Црноји гори и Македониј и Београд. 1951, с. 172 — Тврђавица; А. Игов. Сърбохърватско-български речник. С., 1959, с. 501—502.

[31] В. Миков. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини, места. С., 1943, с. 155; Ат. Т. Илиев. Румънска топонимия от славяно-български произход. — В: СбБАН, 1920, кн. XVII, с. 79; Й. Заимов. Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия. С., 1967, с. 5, 25; F. Miklosich, Lexicon !inguae slovenicae veteris dialekti, Vindobonae, 1850, p. 177.

[32] Самуилица, Матеица; вода-водица, гора-горица; П. Мутафчиев. Българи и румъни в историята на Дунавските земи. С., 1927,184. Вж. и др. у V. Gjuzelev. Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter. I. Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia. Byzantinobulgarica, III, 1969, S. 159.

[33] С 36/3 л. 4 а. Ориенталски отдел на НБ „Кирил и Методий“.

[34] ОАК 94/73, л. 6 б — също.

[35] F. Kanitz. Donau — Bulgarien und der Balkan. T. I. Leipzig, 1880. S. 242, 245; T. III, 1882, S. 14—15.

[36] П. Петров. Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил „За военните подвизи на известния чутовен протостратор“, с. 569.

[37] Nic. Chon., p. 487, 561_7.

[38] Pachymeres. II, p. 446.

[39] Н. Ст. Койчев. Два изчезнали града в Новозагорско. — АПП, 1938, кн. 4, с. 63.

[40] Летописна книга на основното училище в с. Конаре, Старозагорско.

[41] Н. Ст. Койчев. Цит. съч., с. 64.

[42] Рашко Петров Раев, учител, местен жител, род. 1900 г., си спомня от преди 60 години, че стените на кулата стърчали високо над земята.

[43] ГИБИ, VI, 1965, с. 233.

[44] Пак там, с. 306.

[45] ГИБИ, VII, 1968, с. 188.

[46] G. Acropolitae. Opera. I, ed. Heisenberg, Leipsiae, 1905, S. 115_{18}—116_{23}; Вж. К. Шкорпил. Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. — BSL, II, 2, 1930, S. 197—230; III, 1, 1931. S. 11—32.

[47] В с. Димовци е запазена легендата, че робини носели материал за построяване на крепостната стена. Те имали малки деца, които възрастни жени пазели под една круша. Оттогава мястото било наречено Робинини круши.

[48] Й. Манджуров. Стара разрушена крепост при Хаинбоазкия проход. — БИБ, т. I, 1932—1933, V, с. 131—132; в. Искра, Казанлък, бр. 317 (15. XI. 1937); Летописна книга на училището в с. Николаево, Старозагорско, с. 25.

[49] Освен Калето местността се нарича още Под хасара.

[50] В. Аврамов. Войната на България с Византия в 1190 г. и погромът на Исак Ангел при гр. Трявна, С., 1929, с. 183; Г. Чорчопов. Дъбовският проход. — Турист, 1963, бр. 6, с. 4—5.

[51] Вж. бел. 45 и 47.

[52] К. Иречек. Пътни бележки. ПСп., кн. 55—56, с. 259; Пътувания по България. Пловдив, 1899, с. 204; В. Н. Златарски. Цит. съч., т. III, с. 563; Ал. Бурмов. История на България, с. 12; Д. Ангелов. Съобщително-операционни линии и осведомителна служба. . ., с. 224; Ал. Павлов. Икономическото развитие и състояние на гр. Казанлък. — В: Сб. Казанлък в миналото и днес. Т. I, с. 281; П. Петров. Цит. съч., с. 564.

[53] За крепости с два защитни пояса вж. Ducae Michaelis Ducae nepotis Historia byzantina, ed. Bonn., p. 317.

[54] D. Contčev. Traits caractéristiques dans la construction des forteresses bulgares et byzantines aux temps féodaux. — BSl, XVI, 2, 1955, S. 265—269; La forteresse Cepina, ibidem, XX, 2, 1959, S. 285—304.

К. Шкорпил. Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. — БИБ, II, 1929, кн. 2, с. 95.

[55] Ж. Н. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI—XIв. С., 1965, с. 92—104; Ст. Станчев. Домашната керамика от Преслав. — В: Сб. Разкопки и проучвания. III, 1948, с. 133, обр. 9; М. Станчева. Ранносредновековна керамика от София. — Археология,I. 1959, кн. 1—2, с. 61—68; Д. Стоянова-Серафимова. Разкопки при крепостта при с. Долно Церово, Благоевградско. — Археология, 1963, кн. 4, с. 24, обр. 8; Й. Чангова. Проучвания в крепостта Перник. Цит. съч., с. 71, обр. 8 и 9; Людмила Дончева-Петкова. Технология на раннославянската и старобългарската битова керамика (края на VI—X в.), — Археология, XI, 1969, кн. 2, с. 10—24.

[56] Съхранява се в Окръжния народен музей гр. Стара Загора.

[57] Ал. Павлов. Цит. съч., с. 261.

[58] К. Иречек. Християнският елемент в топографската номенклатура ПСп, кн, 45—56, с. 259; Н. Геров. Речник на българския език. С., 1978, с. 237, (мънгла—мъгла). Ат. Илиев. Цит. съч., с. 48; Й. Заимов. Цит. съч., с. 54.

[59] А. Дероко. Средновековни градови. . ., с. 125.

[60] *Τα Μογλαίνα.*

[61] ГИБИ, VI, 1965, с. 21, 23, 24—26, 29, 30.

[62] ГИБИ, VI, 1965, с. 41, 45.

[63] ГИБИ, VI, 1965, с. 286, 287 — *'εν Μογλένοις; τῇ χώρᾳ τῶν Μογλένων.*

[64] Хр. Лопарев. Цит. съч., с. 52; В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . ., II, с. 358.

[65] П. Петров. Цит. съч., с. 569.

[66] Монетите се съхраняват в Казанлъшкия музей; вж. ИБАИ, XV, с. 236; В. Велков. Археологические находки в Болгарии, относящиеся к истории Византии. ВВр., XV, 1959, с. 252.

[67] Н. К. Пискюлев. Стогодишнината на църквата „Св. В. М. Георги". Казанлък, 1937, с. 7.

[68] ИБАИ, XX, с. 603; Стр. Лишев. За проникването и ролята на парите във феодална България. С., 1958, с. 123.

[69] П. Р. Славейков. Разни бележки. — В: Сб НУНК, VI, с. 431 и сл.; Н. К. Пюскюлев. Цит. съч., с. 10; В. Аврамов. Войната на България. . ., с. 33.

[70] К. Мирчев и Хр. Кодов. Енински апостол — старобългарски паметник от XI в. С., 1965, с. 5—6.

[71] В. Киселков. Житие на св. Параскева. — БИБ, т. I, 1930, с. 194.

[72] Ат. Попов. Средновековният Крън, с. 233—242.

[73] ИБАИ, IV, 1937, с. 316.

[74] Ат. Попов. Цит. съч., с. 240—242.

[75] В. Аврамов. Войната на България. . ., с. 106.

[76] След 1789 и 1836 г. пътят през Стара планина покрай Шипка вече не минавал по римския калдъръм.

[77] Ръкопис на В. Чомаков. Учебното дело в с. Шипка от XVIII в. до 1920 г. Намира се в местното основно училище.

[78] Вл. Георгиев. Въпроси на Българската етимология. С., 1958, с. 87, 123, 126; градъ от инд. европ. ghordhos; вж. Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1908, с. 223: Градéшница в надпис на Сливнишката манастирска църква; вж. също А. Дероко. Цит. съч., 114 — Градештница; F. Miklosich. Lexicon. . . ., p. 33; А. Х. Востоков. Словарь церковно-славянского языка. Т. I, 1850, с. 90; Ат. Т. Илиев. Ромънска топонимия. . ., с. 39—40; П. Ст. Коледаров. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балкана от VII до XVIII в. — ИИИ, 18, 1967, с. 92—96, 112—114, 115—119.

[79] Девойки от близките села се събирали да играят на поляната на височината. Те правели венци от върбови клонки и украсени с цветя, ги хвърляли в дерето. Един такъв венец бил отнесен от водата в равнината. Турците го видели и отишли в планината. Заловили девойките. Някои от тях избягали в гората. Една девойка при бягането била съсечена. Мястото и сега се нарича „Момин гроб". Цялата поляна става известна с името Къзалан, което ще рече Момина поляна.

[80] К. Иречек. Пътувания по България. . ., с. 210 и 211.

[81] Витрувий и Филон Византийски съветват пътищата към укрепения град или крепост да не преминават пряко и отдясно, а отляво, тъй че неприятелският воин да изложи към стената своята дясна страна, незащитена от щит.

[82] Д. Цончев. К изучению особенностей строительства болгарских и византийских крепостей эпохи развитого феодализма. — ВВр, XVIII, 1961, с. 207.

[83] H. Barth. Reise durch Innere der Europäischen Türkei, Berlin, 1864, S. 33.

[84] В. Аврамов. Траяновия път от Карпатите за Пловдив. — ИБАД, IV, 1914, с. 228—229 и 239.

[85] К. Иречек. Пътни бележки.— ПСп., кн. 10, с. 1; Княжество България. Пловдив, 1899, с. 373 и сл.

[86] К. Миятев. Принос към средновековната археология на българските земи. — ГНМ, 1921, с. 268—269.

[87] Г. Цанкова-Петкова. Археологически данни в една географска карта на Калофер от 1874 г. — Археология, II, 1960, кн. 1, с. 43—46.

[88] ИАИ, XVII, с. 320.

[89] Пак там.

[90] В. Велков. Археологические находки. . ., с. 250, 251.

[91] К. Шкорпил. Стратегически постройки. . ., с. 203, 204, 222—230; В. Н. Златарски. История. . . Т. II, с. 454, бел. 1.

[92] Cedrenus, I, S. 457_9—458_{13}; Zonarac. III, 563_2—564_3; Acropolitae 115_{18}—116_{23}.

[93] К. Иречек.— ПСп., кн. 10, с. 2.

[94] Г. Цанкова-Петкова. Цит. съч., с. 43—46.

[95] Пак там, с. 44.

[96] К. Миятев. Принос към. . ., с. 274—275.

[97] Относно местонахождението на Крън вж. Ат. Попов. Цит. съч., с. 233 и сл.

III Глава

КРЕПОСТИ ПО СЪРНЕНА СРЕДНА ГОРА

Успоредно с най-голямата планинска верига на Балканския полуостров—
Стара планина, използувана във военноукрепителната дейност от народите,
населявали нашите земи, се простира другата, по-малка планинска верига —
Средна гора. Дълго време тя била смятана за част от Стара планина. У антич-
ните автори никъде не се посочва с отделно име. В началото на XIX в. наиме-
нованието ѝ се среща у поп Констандин в два варианта — *Μέσον ὄρος* (Средна
планина) и *Σρέτ Γκόρα.*[1] До 70-те години на миналия век Средна гора била счи-
тана като разклонение на Стара планина.[2] Преди френския пътешественик
Лежан и австрийския геолог и пътешественик Хохщетер източната част на
Средна гора, известна с името Сърнена гора, е отбелязана като отделна от
Стара планина в картите на Александър х. Русет (1843) и на Фриед (1828).[3]

В средновековни писмени източници има сведения, които дават основа-
ние да се мисли, че някои византийски хронисти я отличават от Хемус. Като
пише за битката на Ивайло с византийците при Диавена, Георги Пахимер
отбелязва, че втората битка на Ивайло станала *κατὰ τὸν ἔξω ζύγον.*[4] Отбелязвай-
ки конфликта между България и Византия по времето на Т. Светослав, когато
били опустошени земите от Ряховица и Сливен до Копсис и разрушени кре-
постите в Средногорието, същият византийски историк е определил тази
област с израза „*ἔξω ζυγόν*“ или „*Ῥωμανίαν*“.[5] На друго място във връзка
с нахлуването на византийски войски в южнобългарските земи и завладяване-
то на Пловдив и Стенимахос (Асеновград) той пише: „И цялата планинска
верига извън Стара планина (Хемус)“. В този случай Пахимер също е опреде-
лил израза „*ὁ ἔξω τοῦ Αἵμου ζυγός.*“[6]

Някои историци обърнаха внимание, че с израза „*ὁ ἔξ Ζυγός*“ е означена
Средна гора.[7] В. Н. Златарски дори уточнява, че се касае за Сърнена гора (Ка-
раджадаг), която е отделена от Стара планина от р. Тунджа. Други смятат,
че с този израз са обозначени земи, включени в района на Средна гора.[8] Трети
автори приемат, че така са посочени областта Романия, или Тракия, с градо-
вете Оряховица, Сливен, Копсис и дори планините и областта, които се нами-
рат „извън Стара планина“, сиреч Средна гора, Родопите и югозападните
български земи (Тракия). . .“[9]

Както Стара планина, така и Средна гора като естествена защита е била
грижливо допълнително укрепявана. По южните и северните склонове на пла-
нината се намират останки от крепости и укрепителни съоръжения. Те отдав-
на са привличали вниманието на любопитни изследвачи. Старините в Западна
и Същинска Средна гора са били обект на изследвания и публикации. Подроб-
ни описания на крепости и укрепителни съоръжения намираме в съчиненията
на К. Иречек[10], П. Мутафчиев[11] и Д. Цончев[12].

Източна Средна гора (Сърнена гора) още от годините на турското иго е привлякла интереса на любознателния старозагорец Г. П. Руссески. Той е посетил някои крепости и е извършил известни проучвания. След Освобождението в 1892 г. Руссески е публикувал в сп. „Труд“ една статия,[13] в която прави описание на крепости по южния склон на планината. По-късно Вл. и К. Шкорпилови са публикували теренни наблюдения и съвсем кратки бележки понякога по съобщения на местни лица за укрепителни съоръжения в тази част на Средна гора.[14] За крепостите по северните склонове на планината са отпечатани също така кратки сведения от К. Миятев.[15] Оттогава крепостите по Източна Средна гора в продължение на повече от 50 г. само са споменавани в различни исторически изследвания.[16] За разлика от публикациите на крепостите по Западна и Същинска Средна гора, писмените сведения за тези в източния дял на планината не са свързани с археологически материали. Не са направени никакви заснемания на планове или фотодокументация на руините, които да влязат в научно обръщение, макар и с оскъдните си данни. Не можем да не подчертаем, че голям брой от крепостите по Сърнена Средна гора не са известни на нашата историческа наука. Поселищните проучвания и изследвания на фортификационнната архитектура през Средновековието допринасят за изучаване материалната култура на нашето средновековно общество. Укрепителните съоръжения ни насочват към разкриване елементите на една голяма укрепена система, която била изградена по билото и склоновете на Средна гора, паралелна на голямата старопланинска крепостна система.[17]

Източният дял на Средна гора — Сърнена гора, — разположена между проломните долини на р. Стряма и р. Тунджа, е най-ниската част на Средна гора. Средната надморска височина е 416 м. Най-високият ѝ връх е Морозов (1236 м). Този дял на планината завършва с ниския Зайчи връх като разпокъсана верига. На север тя се спуска до задбалканските котловинни полета — Казанлъшко, Твърдишко и Сливенско. На юг се простира до Горнотракийската низина, а на запад до пролома на р. Стряма. Източният край достига завоя на р. Тунджа при Ямбол.

Змеевският проход дели Сърнена гора на две големи части — Западна Сърнена гора и Източна Сърнена гора. Западната част е много по-висока и по-широка.

Северните склонове на планината се спускат стръмно към оградните полета, а южните полегато и стъпаловидно са разположени към Горнотракийската низина.

Макар и да е средно висока планина, Сърнена гора не е много леснопроходима. Проходните места в този участък на планината са по-малко от десет. Някои от тях са били използувани в Античността и Средновековието. По тях са разположени голям брой крепости.

Сърнена гора лежи на твърде важните съобщителни линии по нашите земи в епохата на Античността и Средните векове. Тя заема едни от най-невралгичните пунктове в бурните българско-византийски отношения. Като планинска верига, която лежи пред Хемус в направление от България към Византия, тя е била добре укрепявана и със своите крепости е представлявала здрава укрепителна система, която приемала ударите на византийските войски, преди те да се доближат до старопланинската крепостна система. Известно е, че Тракия и земите на Средногорието са били главен плацдарм във военните конфликти между България и Византия в продължение на векове.

Укрепителните съоръжения по Сърнена Средна гора имали предназначение да затварят следните по-главни проходи:

1. Джиновски.
2. Кортенски.
3. Новозагорски.
4. Прохода Колена — Люляк I — Шаново.
5. Змеевски.
6. Кумлука — Пъстрово — Средногорово с едно разклонение за Дъбрава — Борилово — Ръжина, с което се свързва Стара Загора (Верoя) с Крън.[18]
7. Светиниколски проход, свързващ Розовец с Турия.[19]
8. Александровския проход, свързващ Свежен с Александрово.

Освен тези проходи, били укрепени и други проломи и клисури, които давали възможност да се навлезе в планината и в дълбочина да се осъществи връзка чрез отбелязаните проходи. Такива са крепостите Оряховица, Сечен камък (близо до с. Дълбоки, Старозагорско) и др.

По билото на Сърнена гора е преминавал надлъжен път, който се свързвал с напречната съобщителна линия. За неговата защита били изградени стражеви кули от север и юг.

КРЕПОСТИ ПО ЮЖНИТЕ СКЛОНОВЕ НА СЪРНЕНА ГОРА

Крепостта Градището край с. Съдиево, Сливенски окръг, се намира на едноименна височина по билото на Сърнена гора, която отстои на 4 км североизточно от селото и на 3 км от р. Тунджа. Сърнена гора оформя отделни височини, оградени от стръмни долове, изрязани от планински потоци, които нямат вода през цялата година. От изток е Копан дол, а от запад Пашов дол. На изток от Копан дол се издига вр. Гекбаир, а от Пашов дол на запад се редуват върховете Липовец, Карабаир и Сивирджа (обр. 73). Всички тези върхове са по-ниски от Градището.

От крепостта се открива много добър обзор към Тунджанската долина и южните склонове на Стара планина към вр. Чумерна, на северозапад към

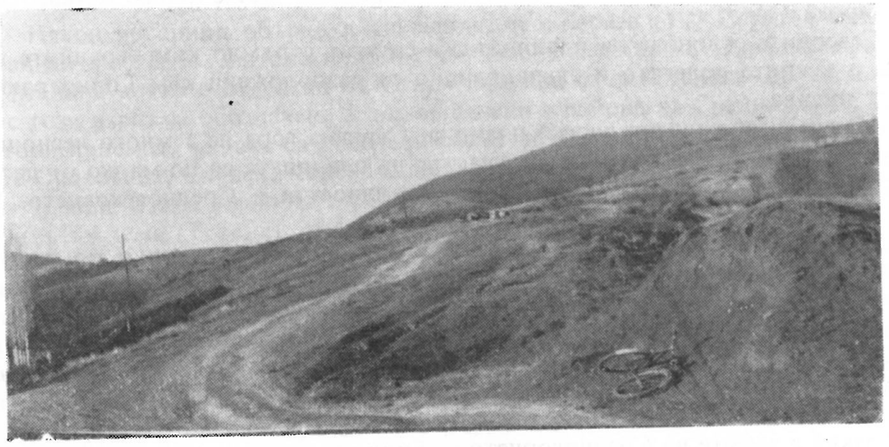

Обр. 73. Общ изглед на хълма Градището. Поглед от юг

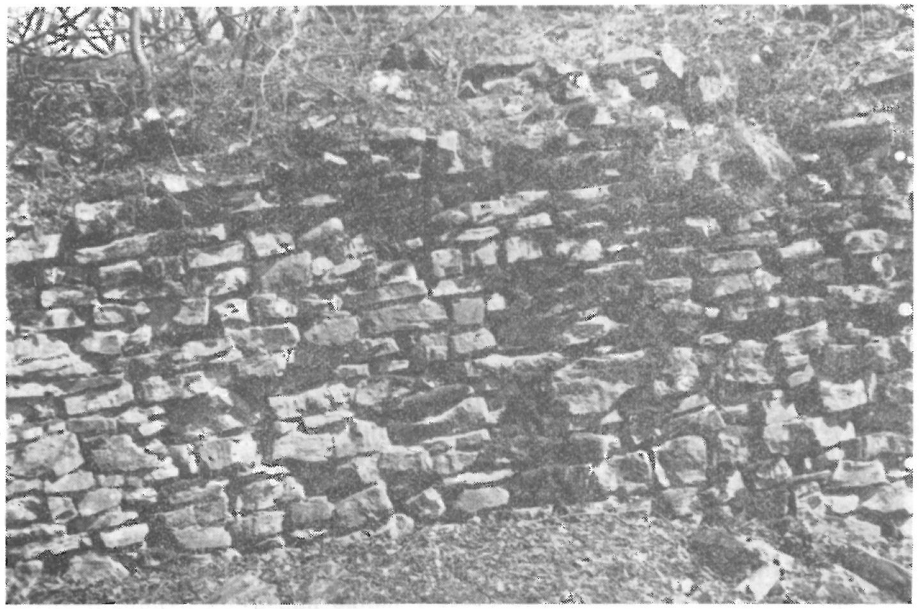

Обр. 74. Част от източната стена на Градището. Поглед от запад

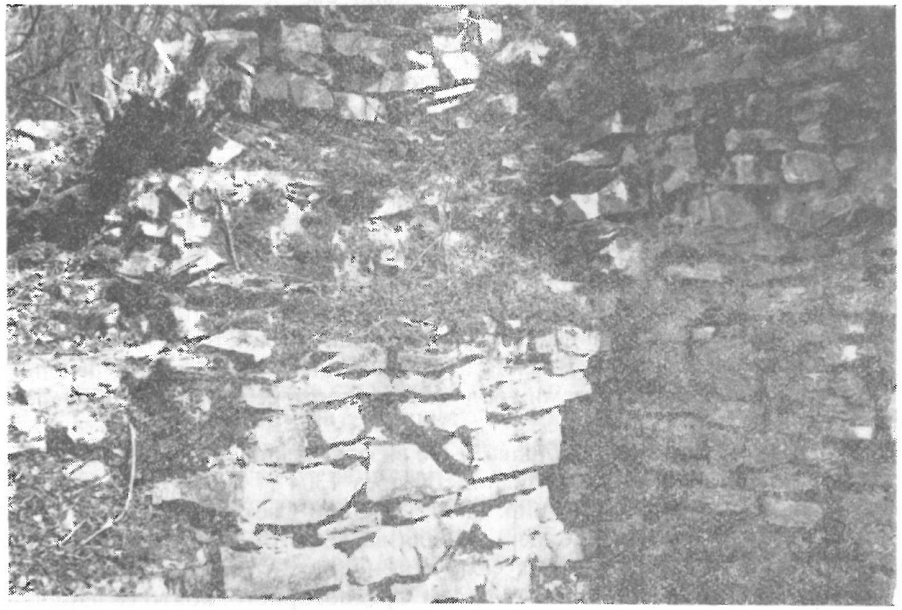

Обр. 75. Североизточният ъгъл на правоъгълното помещени

Твърдица и Твърдишкия проход. Тя охранява пътя от Нова Загора през Сърнена гора, който се свързвал с посочения Твърдишки проход и Вратника при Сливен за днешна Северна България. На юг и югоизток се открива прекрасна видимост към Манастирските височини и Сакар планина.

Стената на крепостта е разрушена и само на отделни места има запазен градеж над земята. Източната ѝ част, където е запазено правоъгълно съоръжение с размери 5,20/9,35 м, достига височина до 2,30 м, а западната част — до 1 м (обр. 74, 75). Останалата част от стените са разрушени и само по образувалия се насип може да се установи планът на крепостта. От северната част при ъглите личат струпани камъни вероятно от кули. Северно от правоъгълното съоръжение е преминавал градеж, който пресича цялото пространство на крепостта и свързва източната със западната стена.

Зидарията е от ломени камъни, споени с бял хоросан. Намират се фрагменти от битова керамика от епохата на българското Средновековие. Всичко това показва, че крепостта е функционирала през времето на българската феодална държава, когато границите на България са били на юг от Сърнена гора.

Крепостта Ореховица край едноименното село в Старозагорски окръг се намира непосредствено на североизточния край на селото, на върха на спускащия се към него хълм.

От крепостта са останали само съвсем малко надземни руини. В югозападната част личат останки от зид над земята. Цялата западна стена е очертана добре от образувалия се насип от разрушени зидове и разпръснати камъни от градежа. Северната стена също лесно се определя. Трудно се различава южната стена, а източната е изравнена със земята. Оградената от крепостната стена пространство обхваща площ от 4 дка (обр. 76). В него има много следи от сгради, които са разрушени наравно със земята.

Зидовете на крепостната стена са от ломени камъни, споени с хоросан, от който има твърде много следи.

Местоположението на крепостта е удобно. Открива се добра видимост към Тракийската долина на юг от Средна гора. Източно тече Стара река. Бреговете ѝ са непосредствено до източната крепостна стена, преминават през днешното с. Оряховица. Реката прорязва планината и по дефилето може да се премине към Тунджанската долина, а оттам през старопланинския проход Хаинбоаз за Търново.

Крепостта е част от укрепителната система на Средна гора и конкретното ѝ предназначение е да охранява както клисурата на реката, по която може да се установи връзка с Тунджанската долина, така и пътя по билото.

Писмено историческо свидетелство за функционирането на тази крепост намираме в поемата на византийския поет Мануил Фил.[20] В заключителната част на тази поема наред с големи градове и крепости се споменава и крепостта Оряховица.[21]

Името на крепостта се съобщава и от византийския историк Георги Пахимер. Като описва похода на Михаил IX през 1304 г. от Одрин на север в земите на крънския деспот Елтимир, чичо на Тодор Светослав, след неуспешната битка при р. Скафида Пахимер отбелязва: „. . .той (Михаил IX) подготви многохилядна войска, с голяма самоувереност се отправи към Одрин . ., нападна смело на 23 август областта отсам Средногорието, която се наричаше Романия, и оплячкоса всичко от Ряхово до Сливен и чак до Копсис“ (*Κατὰ τὸν ἔξω ζυγόν... ἀπό Ρεαχοὺβεως καὶ ἐς Στλίβνου μέχρι καὶ Κόψεως*)[22].

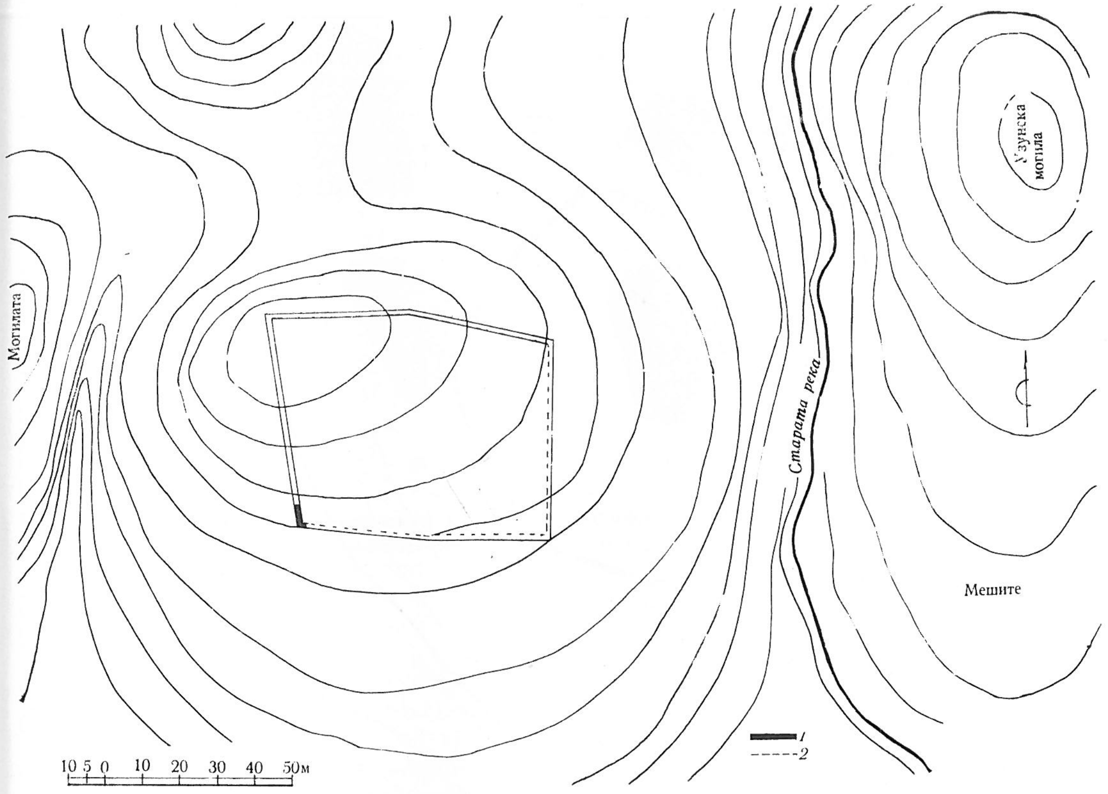

Обр. 76. План на Калето — с. Оряховица, Старозагорско

1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

Най-рано наше съобщение за крепостта в литературата е направил Г.П.Русески.[23] Той отбелязва съвсем кратко: „Крепостта била известна с името Калебаир, изглежда да е била доста голяма, съборена е до земята, но личат стените ѝ.“ Тези оскъдни данни не са свързани с византийските писмени източници и изобщо пред автора тогава не е стоял въпросът за нейното идентифициране.

Всички останали автори, които споменават в различни свои изследвания крепостта Оряховица, изхождат само от писмени извори, които са изключително лаконични.[24] Някои от изследвачите изказват мнение за идентифицирането на крепостта с неголяма сигурност, какъвто е случаят с Вл. и К. Шкорпил.[25]

В летописната книга на училището са записани някои исторически предания за крепостта. Според едно от тях тя е построена още от римляните и продължила да съществува до нашествието на османците. Според друго предание при нахлуването на османците населението се скрило в крепостта. Лала Шахин паша, командуващ войските при покоряването на този район, узнал устройството на укреплението от една мома,която отивала за вода и след непродължителна обсада го превзел и разрушил. През западния вход намерилите убежище в крепостта успели да се изтеглят към Средна гора, но на 2 км западно от кре-

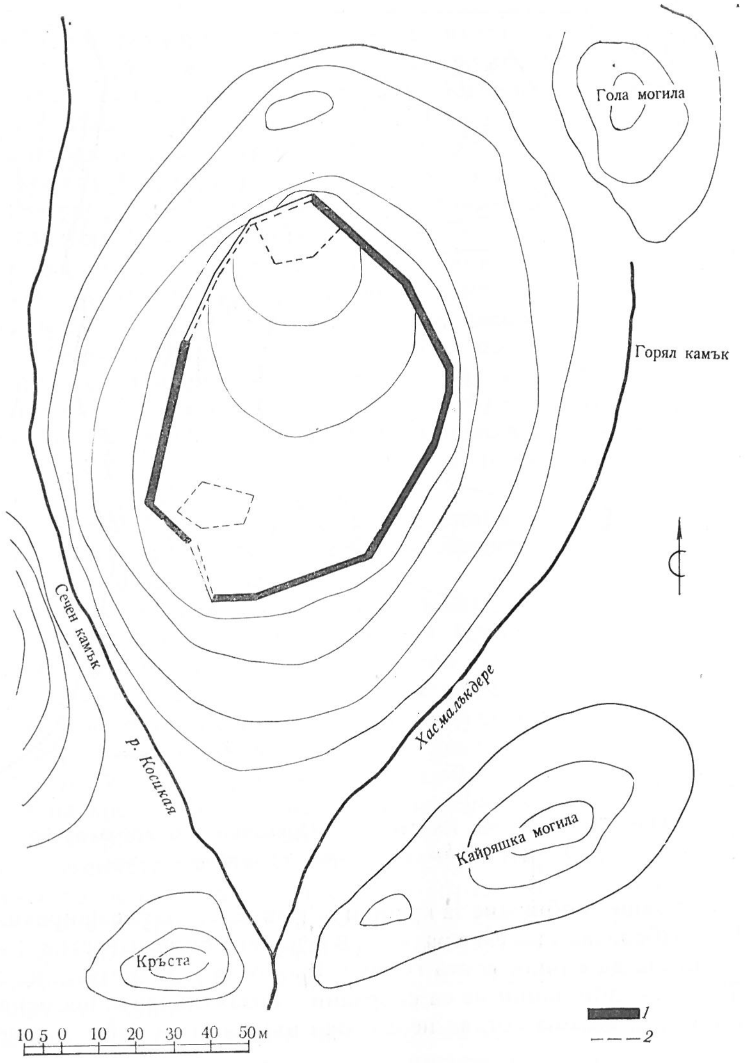
Гола могила
Горял камък
Сечен камък
р. Косикая
Хасмалъкдере
Кайряшка могила
Кръста
10 5 0 10 20 30 40 50м
1
2

Обр. 77. План на крепостта Сечен камък край с. Дълбоки, Старозагорско

1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

постта били настигнати и изклани. Там, където били избити, мястото се покрило с трупове и затова било наречено „месогун“.

Крепостта Сечен камък (Коси камък) се намира северно от с. Дълбоки на висок хълм, разклонение на южния склон на Сърнена гора, между реките Кесикая (още Хамамдере) и Хасмалъкдере, височините Кръста и Кайряшка могила от юг, Гола могила от североизток и Горял камък от изток (обр. 77). Хълмът леко е наклонен на юг. Укрепеното пространство е 7 дка. Формата на крепостната стена е неправилна в зависимост от конфигурацията на терена. От зидовете на крепостните стени добре личат малко

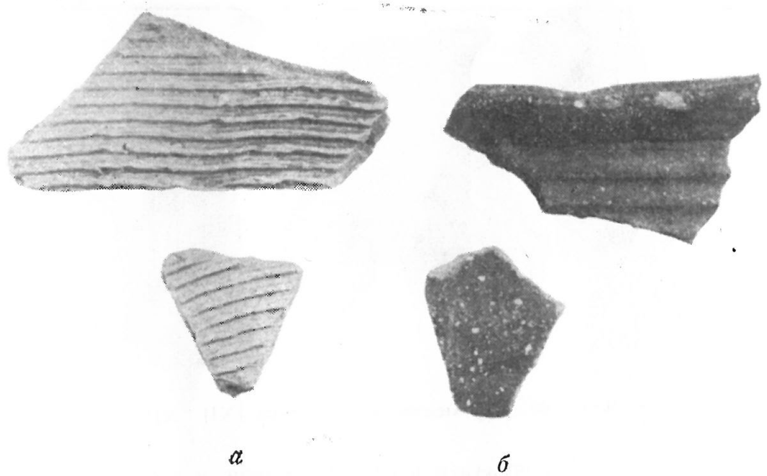

Обр. 78. Фрагменти на ранновизантийска керамика (V—VI в.)

а — с гребенчат орнамент; *б* — сиво-черна с пясъчни зърна

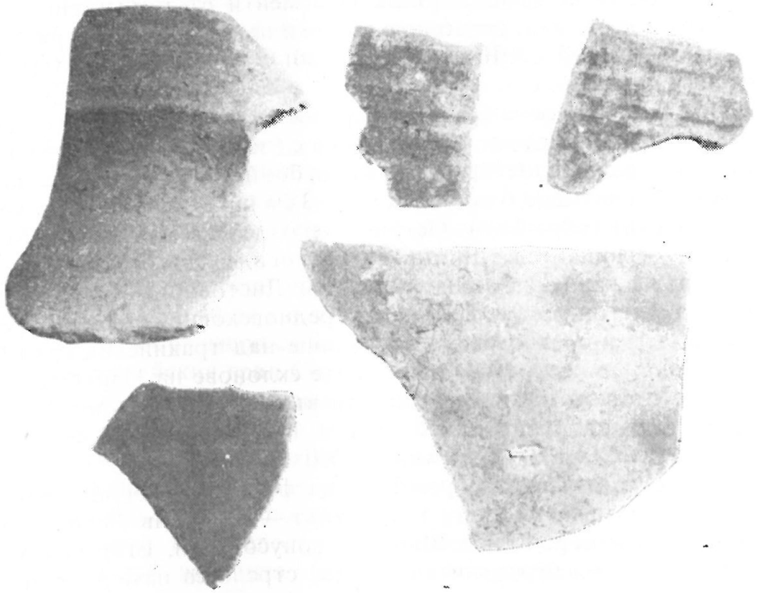

Обр. 79. Фрагменти от керамика (XII—XIV в.)

Обр. 80. Фрагменти от керамика (XII—XIV в.)

останки над земята в източната и южната страна, а в останалата част са се образували насипи от ломени камъни и разсипан хоросан. От северозапад и югозапад стената е напълно обезличена. На най-високото място, както и към югозападната част личат основи на сгради, вероятно руини от вътрешни съоръжения с битово или военно предназначение.

Зидовете на крепостната стена са били изградени от ломени камъни, споени с бял хоросан.

При проучването бяха намерени фрагменти от битова керамика от ранновизантийската епоха (V—VI в.) с жълто-червен цвят. Глината е била добре пречистена от пясъчни зърна. Съдовете били украсени с гребенчат орнамент (обр. 78). Освен това бяха намерени и късове от тънкостенна сиво-черна керамика със значително количество пясъчни зърна (обр. 78 ^{б}).[26]

На повърхността се срещат повече фрагменти от тънкостенна керемиденочервена битова керамика, украсена с широки паралелни леко врязани линии, която датираме през XI—XIII в. (обр. 79, 80).[27] В реката са открити много късове битова керамика.

В крепостта са намерени железни върхове за стрели, които се съхраняват в училищната музейна сбирка. От тях добре са запазени четири типа:

а. Връх за стрела с листовидна плоска бойна част и шип за забиване в дървена дръжка[28] с размери 6 см бойна част, 3 см шип (инв. № 59 от училищната музейна сбирка) (обр. 81 ^{а}). Острието е отделено от шипа (дръжката) с пръстеновиден ограничител. Шипът е конусовиден като шило за по-лесно набиване в дръжката, изработена от дърво. Листовидни върхове за стрели са намерени на много места с останки от средновековни селища и крепости — Асенова крепост,[29] в средновековното селище над тракийския град Севтополис XI—XIV в.,[30] в крепостите по южните склонове на Панагюрска Средна гора,[31] при проучването на хълма Царевец във Велико Търново[32] и др. В повечето случаи те са датирани от IX—XIV в. Подобни стрели са намерени на територията на СССР и са датирани от XII в.[33]

б. Връх за стрела с плоска ромбовидна форма на бойната част с обща дължина 9 см; бойната част е дълга 5 см, шипът — 4 см (инв. № 60 от училищната музейна сбирка) (обр. 81^{б}).[34] Шипът е конусовиден, отделен от бойното острие с пръстеновиден ограничител. Такива стрели са намерени при разкопките на Царевец,[35] в крепости по Панагюрска Средна гора,[36] както и в територията на СССР, които А. Ф. Медведев датира в границите XII—XIII в.[37]

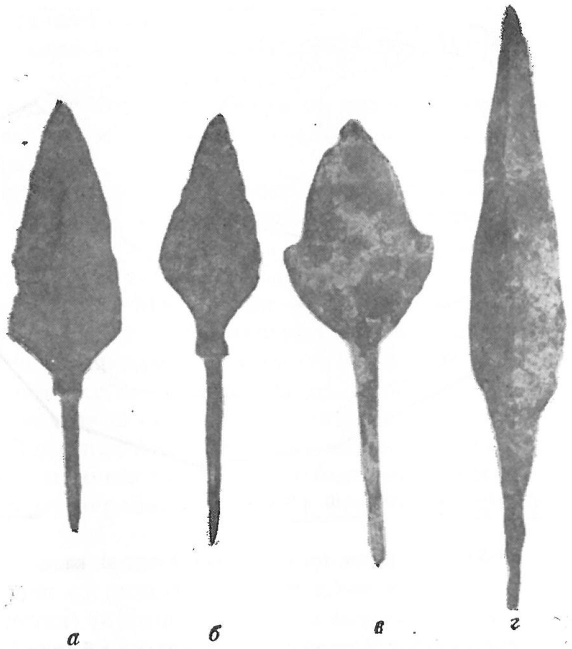

Обр. 81. Върхове на стрели

а — листовидни; *б* — ромбовидни; *в* — с уши; *г* — пирамидални

в. Връх за стрела със специфична плоска форма на бойната част, с издадени встрани „уши“, където е най-голяма ширината — 3,3 см. Общата дължина е 9 см (инв. № 55 от училищната музейна сбирка) (обр. 81 ^{в}.) Смята се, че този вид стрели са от номадски произход и са проникнали у славяните през X в.[38] Подобни стрели се намират в Окръжния музей на Велико Търново и Варна. Те са силно корозирани и не е много ясна формата на бойната част.[39] В Южна Русия също е намерена такава стрела.[40] А. Ф. Медведев датира този вид стрели за Източна Европа към VIII—XIV в.[41] У нас тези стрели съвпадат с осталия археологически материал от епохата на Второто българско царство.

г. Стрела с четириръбест пирамидален връх, дължина на бойната част 8 см и шип 4 см (инв. № 44 от училищната музейна сбирка) (обр. 81 ^{г}). Подобни стрели с по-малки размери са намерени при с. Копринка, в средновековното селище над тракийския град Севтополис.[42]

Според Г.П.Руссески към тази крепост проявявал интерес Хр. Сяров, живял в Стара Загора, който намерил монети, стрели и стари печати, и ги подарил на музея в Прага преди освобождението от османско иго.[43] Той пише, че Хр. Сяров открил подземен проход до реката за снабдяване с вода при случай на продължителна обсада на крепостта.

Наименованието на крепостта е запазено у жителите на с. Дълбоки, Старозагорско в два варианта: Сечен камък или Кесикая. То е свързано с характера на местността. Пътят по пролома на реката пресича една скала,

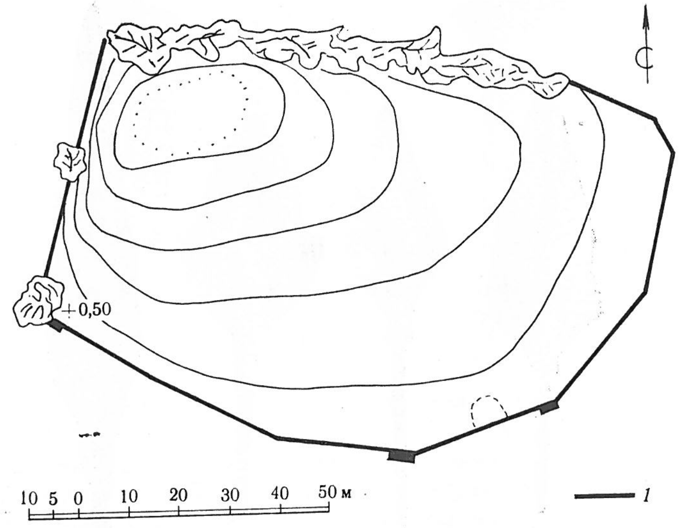

Обр. 82. План на крепостта Голямо кале
1 — зид над земята

която носи името Сечен камък. Скалата Сечен камък е близо до западната страна на крепостта и е кръстена по нейното име.

Вл. и К. Шкорпил споменават тази крепост с името Косьов камък, свързано с името на човек — Косьо.[44] Такова осмисляне на топонима е възможно, но от проучванията се установи, че тук е реализирано словообразуване от Сечен камък, предадено и в турската му форма Кесикая.

От проучванията на целия материал стигаме до заключението, че крепостта край с. Дълбоки, Старозагорско, е функционирала още в ранновизантийско време. Тя вероятно е едно от отбранителните съоръжения в широката фортификационна дейност, предприета от Юстиниан I. Поддържана и използвана била и по време на българското Средновековие.

Голямото кале в землището на с. Колена, Старозагорско, се намира на 8 км северно от селото, в южните склонове на Сърнена гора, на една височина, оградена от север и от юг с големи долове и от запад от р. Коленска или Градищка. На югоизток от крепостта се издига височина, подобна на конус, с название Хурка. На югозапад се намират местностите Селището и Гергьовица, а още пò на юг е разрушеното и изчезнало вече с. Градец. Височината, на която е била построена крепостта от север, е заградена със стръмно спускащи се скали. От тази страна крепостна стена не е била градена. В западната част стената се е свързвала с две големи скали. Площадката, на която е била издигната крепостта, е наклонена на югоизток (обр. 82).

Крепостната стена е разрушена и са запазени съвсем малко останки от нея. В най-южната част градежът достига до 1 м над земята, а при връзката със скалата от югозападната страна — до 0,80 м.

На най-високата част, която има формата на елипса, личат останки от камъни и хоросан. Това показва, че на командната височина е имало сграда, може би кула или друго военноотбранително съоръжение. В южната част, на изток от запазената част на крепостната стена, в кръг са разпръснати руини — камъни и парчета хоросан. Те вероятно също са разрушения от кула или вход за крепостта.

От руините и запазените фрагменти от крепостната стена, макар и в субструкция, се установи, че градежът е бил от ломени, необработени камъни, споени с бял хоросан.

Общата площ на крепостта е 10 дка. В сравнение с крепостите по Средна Стара планина,[45] тя може да бъде отнесена към големите по размери крепости.

В околностите на с. Колена има доста старини. На 3 км североизточно от селото се намира т. нар. Малко кале. Между Малкото кале и могилата Хурка е известна друга крепост — Курвинград. В местността Сиври гвоздей югозападно от Колена се намират останки от манастир. В противоположна посока 1 км югоизточно се намират следи от калдъръм. Те са останки от път, който е свързвал известната съобщителна линия по билото на Сърнена Средна гора с крепостта. Този път по-късно станал известен с турското название Санджака. За охраната му били построени отбелязаните крепости. Почти в самото село, в южната му крайнина, в местността Бакойчал се намират руините на римска вила.[46]

Известно е писменото сведение у Мануил Фил за обсадата и превземането на крепостта Колина от византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот: „Верея пък (е свидетел) за Колина,от Венец непристъпни крепости на чужденците, които благородният лесно подчини.“[47] Името на крепостта Колина (*Κώλινα*) в Мануил Филовата поема се споменава във връзка с отбелязаните по-рано исторически събития. Досега тази крепост не е била идентифицирана. Като имаме пред вид останалите руини от крепости и старото средновековно селище край нея, ние смятаме, че споменатата крепост *Κώλινα* е именно Голямото кале. Всички останали крепости в околността са малки по размери и имат повече наблюдателно предназначение. Голямото кале има възможност да прибере околното население и според отбранителните си достойнства и стратегическо разположение да даде отпор на противник от юг. В полза на това твърдение са и археологическите материали — керамика от XIII — XIV в.

Крепостта Колина е споменавана у много автори-историци. В изследванията си за българските градове, споменати в поемата на Мануил Фил, К. Иречек изтъква, че тя трябва да се търси в околностите на дн. с. Колина при входа на долината на Източна Средна гора.[48] Обаче в околностите на това село има не една крепост. П. Ников, като търси локализацията на гр. Крън, ползува текста на Мануил Филовата творба и споменава само името на крепостта Колина,но не се занимава специално с нея, нито я идентифицира.[49] Във връзка с въстанието на селяните под ръководството на Ивайло и похода на пълководеца Глава В. Н. Златарски отбелязва обсажданите и превзетите от византийците български крепости, между които и Колина. Тя е локализирана при днешното с. Колена, североизточно от Стара Загора.[50] Като посочва укрепените градове на Крънската област, тълкувайки известието на византийския автор Йоан Кантакузин, Ал. Бурмов споменава крепостта Колина и я отнася към укрепените градове на Войсил.[51] В изследването си за комуникациите във военно-политическите отношения между България и Византия Д. Ангелов, като пише за важния път Ямбол — Боруй (Стара Загора) и разклоненията му към Пловдив и към Крън, посочва, че той е преминавал през крепостта Колина.[52] В една своя работа, посветена на българо-византийските отношения през XIII—XIV

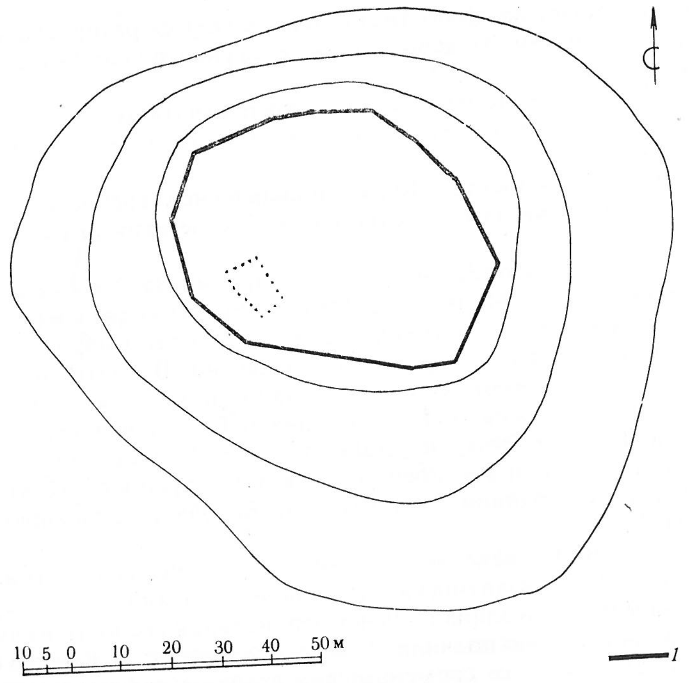

Обр. 83. План на крепостта Чичекбаир
1 — зид над земята

в., отразени в поемата на Мануил Фил, П. Петров също отбелязва тази кре-
пост.[53]
Разположена в южния склон на Сърнена Средна гора, крепостта Колина
се явява като част от средногорската крепостна система за охрана на прохода
към Тунджанската долина, свързващ Колена — Люляк — Шаново.
Крепостта Чичекбаир (Турско кале) се намира на 6 км северо-
източно от Стара Загора на високия хълм Чичекбаир (559 м надморско равни-
ще), разклонение от южните склонове на Сърнена Средна гора. По размери
тази крепост е сравнително малка. Тя обхваща едва 3 дка площ. Има форма на
неправилен многоъгълник (обр. 83). В югозападната страна има останки от ров.
Стените са силно разрушени и са образували напластявания във вид на големи
насипи. Пак в югозападната част личат останки от правоъгълна сграда.
Размерите на крепостта показват, че предназначението ѝ е било сигнално-
наблюдателно. И действително за бранителите на важния Змеевски проход
(Дервена), по който е минавал старият Верейски път[54] за долината на Тунджа
и оттам към Хемуските проходи тази крепост е осигурявала прекрасно наблю-
дение на юг. От нея се открива много добра видимост към средновековния
Боруйград (Стара Загора).
Откъде е получила названието си Турско кале? Още Г. П. Руссески е
изтъкнал, че по време на османското завладяване в тази крепост са се уста-
новили военни части на завоевателите, а по̀ на север в друга крепост на висо-
чината западно от днешното с. Змеево — българите. Затова едната крепост е
получила название Турското кале, а другата — Българското кале.[55]

Интерес представлява името на хълма. Той се казва Чичекбаир, или по-кратко Чичек, което означава цвете (čiček).Това име се пренесло и на крепостта. У византийците се споменава горна дреха *τζιτζάκιον*, тя носела името си от хазарското име на императрица Ирина (čiček), жена на Константин V Копроним (741—775).[56]

Зидовете на крепостните стени са от ломени необработени камъни, споени с бял хоросан. Намират се фрагменти от ранновизантийска битова керамика, жълто-червени дръжки от амфори (обр. 84). Към същата керамика се отнася къс от глинено изделие с неизвестно предназначение (обр. 85), както и фрагментите от тънкостенна сиво-черна керамика с пясъчни зърна (обр. 86). Открити са и керамични фрагменти от XII—XIII в. (обр. 87).

Крепостта Българско кале се намира на височината Калето (обр.88), която отстои на 4 км западно от днешното с. Змеево, Старозагорски окръг, близо до жп. линията Стара Загора — Гара Змеево между местността Градището и чешмата Стублата.

Крепостната стена е била съобразена с формата на височината. Зидовете ѝ са почти изравнени със земята. Дебелината им е 2,10 м. Градежът е от ломени камъни. По цялата стена има разпръснати камъни, от които се е образувал голям насип. В оградено то пространство ясно са очертани следи от основи на вътрешни сгради. Общата площ на оградено то пространство е 3,2 дка. От крепостта се открива прекрасен обзор както на юг, така и на север към Стара планина

За Българското кале е направил съобщение в литературата Руссески.[57] От него научаваме, че през 1892 г. стените личели на някои места повече от 1 м и ясно се виждали следи от стени на сгради в крепостта. За съжаление той не е имал възможност да документира това, което е било запазено.

В близката до крепостта местност Градището се намират останки от сграда, която според преданието била параклис, свързан чрез подземен тунел с върха на калето. Наоколо се виждат фрагменти от средновековна българска битова керамика.

Крепостите Българско кале и Турско кале фланкират пътя към Змеевския проход.

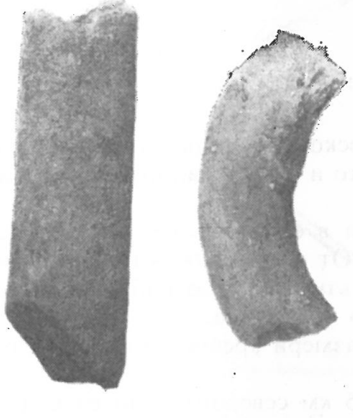

Обр. 84. Дръжки от амфори

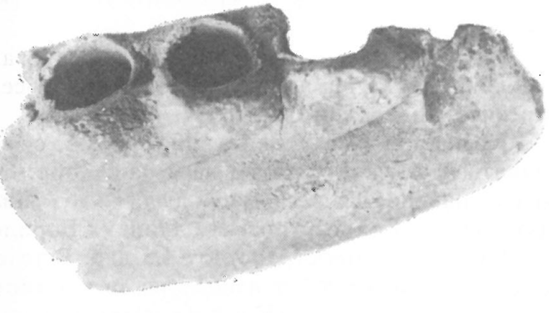

Обр. 85. Глинен предмет с неопределено предназначение

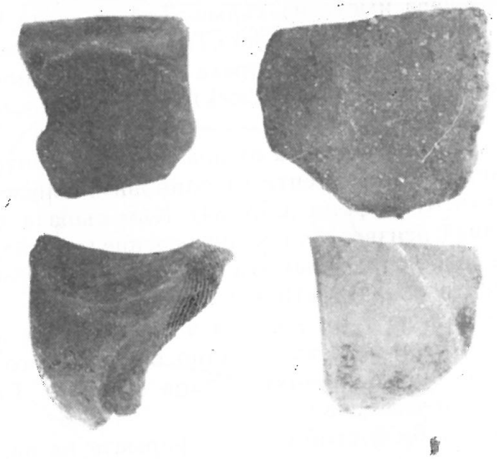

Обр. 86. Фрагменти от ранновизантийска керамика (V—VI в.)

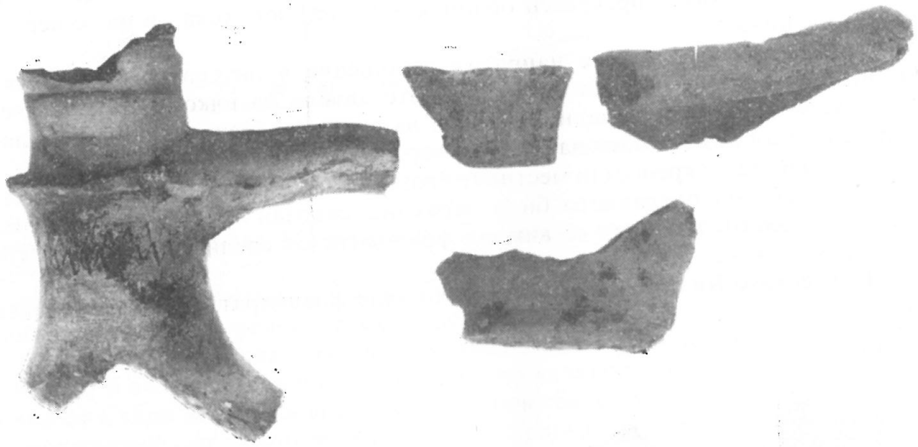

Обр. 87. Фрагменти от керамика (XII—XIV в.)

Градището край с. Казанка, Старозагорско, се намира на едноименна височина, отстояща на 4 км югозападно от селото и 6 км западно то Старозагорските минерални бани.

Крепостта има правоъгълна форма, скосена в единия ъгъл. В североизточната част личат основи на сгради (обр. 89). От стените са останали само високи насипи. Тя лежи на хълма, който дава възможност за наблюдение на прохода до Старозагорските бани — Борилово — Ръжина.

Укрепеното пространство е 4,5 дка. В тези размери крепостта е средна по големина и може да се използва за убежище.

Градището (Калето) отстои на 1,5 км североизточно от с. Елхово, Старозагорски окръг. Построено е на един хълм от южните склонове на Сърнена Средна гора. Южно от него се издига друг, по-малък хълм, в чието подножие се намира постоянно течаща чешма, известна с името Пандурка, а източно от нея има голям овраг, наречен Ске деря. Западно от тях тече малката р. Балъклийка. Градището е разположено на две височини, разделени от седловини, образуващи подобие на конски гръб. Съобразно с това крепостната стена има план на неправилен многоъгълник, издължен в посока изток — запад (обр. 90).

Укрепената площ е около 3 дка.

В най-високата част има разпръснати камъни, които образуват насип във форма на правоъгълник, вероятно останки от вътрешна сграда, свързана с крепостната стена.

Зидовете на Градището са разрушени до нивото на земята, но може да се установи какъв е неговият план. Градежът е от ломени камъни, споени с бял хоросан.

В района на градището и около с. Елхово има и други старини, в околността на язовир Чаталка. Археологически е проучено Делимоновото кале от Окръжния исторически музей в Стара Загора.

Крепостта Буюкхисар се намира на югозапад от хижа Каваклийска, в южните склонове на Сърнена Средна гора, северно от с. Горно Ново село, Старозагорско. В зависимост от конфигурацията на планинския терен крепостната стена в основите си очертава неправилна фигура (обр. 91). На много места има запазени зидове от градежа на околовръстната стена. От север и запад има части от нейната суперструкция, които достигат височина 1,20 м. Най-високи градежи над земята има в югозападната част, които достигат до 4,50 м височина. В югозападния ъгъл се различават основи и високо стърчащи зидове на отбранително съоръжение. В източния край зидът е силно разрушен, но все пак добре личи направлението му.

На много места в укрепеното пространство се виждат основи на сгради, които в северната част са свързани конструктивно с крепостната стена, явление, много често констатирано при проучване архитектурата на крепостта Царевец в Търновград.[58]

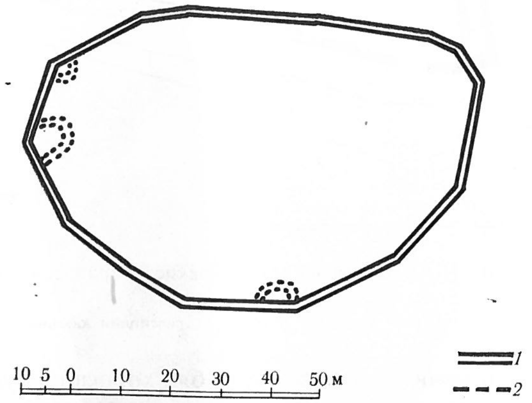

Обр. 88. План на крепостта Българското кале край с. Змеево, Старозагорско

1 — зид над земята; 2 — разсипани камъни

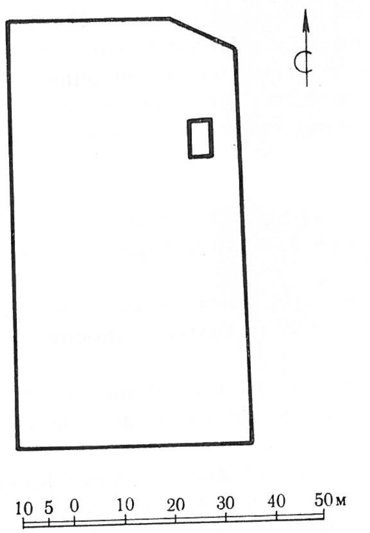

Обр. 89. План на Градището край с. Казанка, Старозагорско

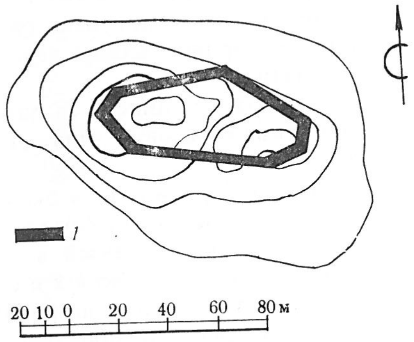

Обр. 90. План на Градището край с. Елхово, Старозагорско

1 — зид над земята

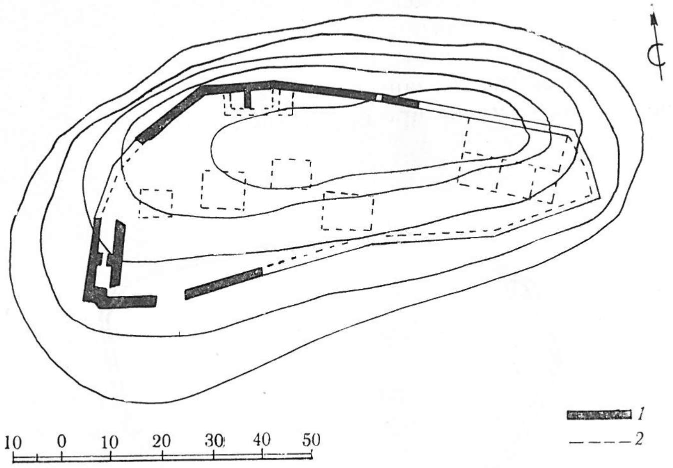

Обр. 91. План на крепостта Буюкхисар край с. Горно Ново село

1 — зид над земята; *2* — следи от разсипани камъни

Градежът е от ломени камъни,споени с бял хоросан.За укрепване на строителната конструкция са използувани напречни и надлъжни греди (сантрачи), от които се виждат отворите.

В южната част на стената ясно личат страниците на зидовете от оформения вход.

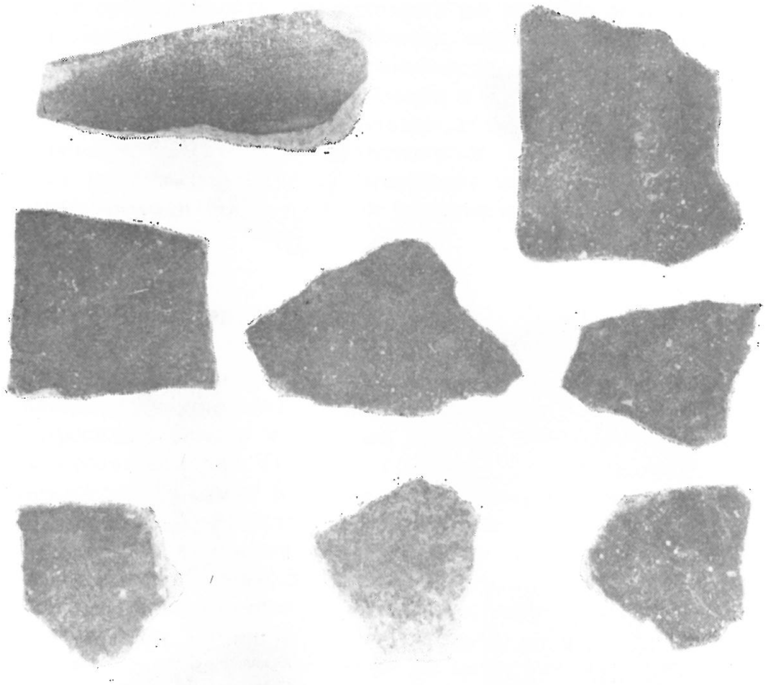

Обр. 92. Фрагменти от ранновизантийска керамика (V—VI в.)

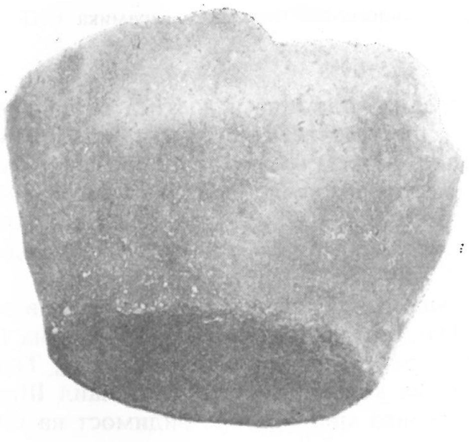

Обр. 93. Ранноблгарска керамика

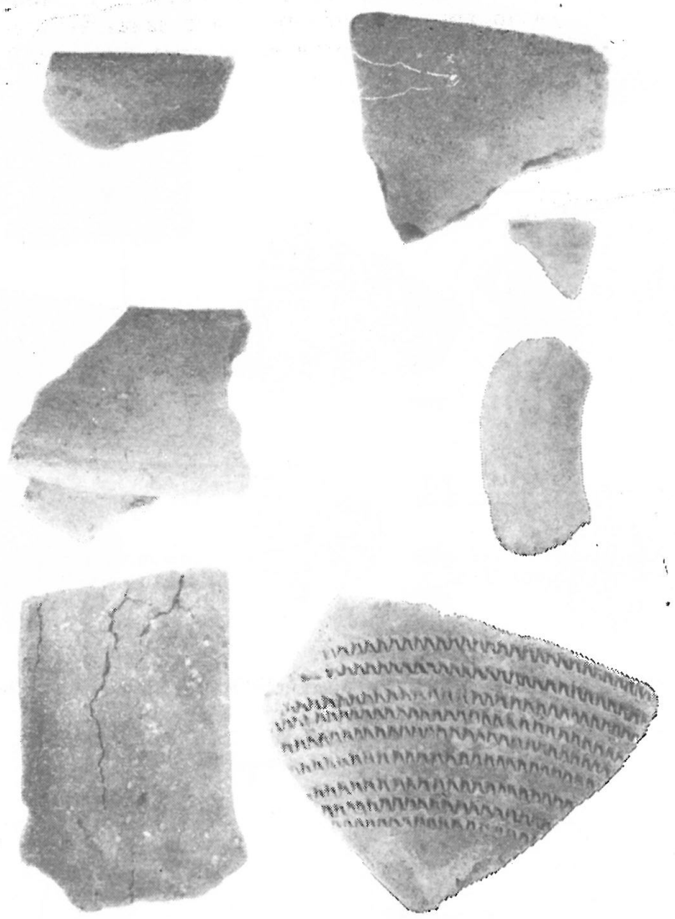

Обр. 94. Средновековна българска керамика (XII—XIV в.)

Крепостта е със средна големина и достига обща площ 5 дка.

На повърхността и при разчистване се намират фрагменти от битова керамика от различни епохи. Има късове от ранновизантийска тънкостенна сиво-черна керамика с примес от пясъчни зърна в глината и дръжки с двойни канелюри от V—VI в. (обр. 92). Намерени са и фрагменти от глинени съдове от IX в. с типично дъно със стени, опясъчено и с леко издаден надолу ръб (обр. 93), както и късове от XII—XIV в. (обр. 94).

Крепостта Буюкхисар е построена на важно направление, свързващо долината на Марица с Тунджанската долина през Сърнена Средна гора. Тя охранява комуникацията през Светиниколския проход. Този проход вероятно е използван по време на конфликта между Михаил Шишман и Войсил.

От крепостта се открива много добра видимост на юг, към Чирпанските възвишения.

Описаните осем крепости, разположени по южните склонове на Сърнена Средна гора, лежат на проходи и височини, които дават възможност за наблюдение и охрана на пътищата, преминаващи през планината. Въпреки че имаме писмени сведения само за Оряховица и Колина, ние въз основа на откритите археологически материали смятаме,че и осемте крепости са функционирали по време на българското Средновековие. Те са обединени от една обща стратегическа идея и цел — да се преградят пътищата през Средна гора, да се защитят проходите ѝ и да не се допусне проникване на противник от юг на север.

КРЕПОСТИ ПО СЕВЕРНИТЕ СКЛОНОВЕ НА СЪРНЕНА СРЕДНА ГОРА

Крепостта Градището край язовир Жребчево се намира на едноименна височина, разположена северно от язовира, близо до мястото, където р. Тунджа пресича в красив и стръмен пролом Межденика. От северозапад се издига конусовидният вр. Острец, от запад — елипсовидният заоблен хълм Аркъръбаир, от юг е хълмът Конлука и от югоизток — местността Могилките и Растова могила. Крепостта е била с двойни стени (обр. 95). На най-високото място на хълма се очертават основите на крепостна стена във форма на неправилен многоъгълник. Зидовете ѝ са напълно разрушени, но нейният план лесно може да се установи по образувалия се насип, което ние направихме при проучването. По-ниско от вътрешната крепостна стена се намира външната, която също е разрушена, но на някои места от север са запазени части от нея на височина от 0,60 до 1 м. В западната част на същата стена на

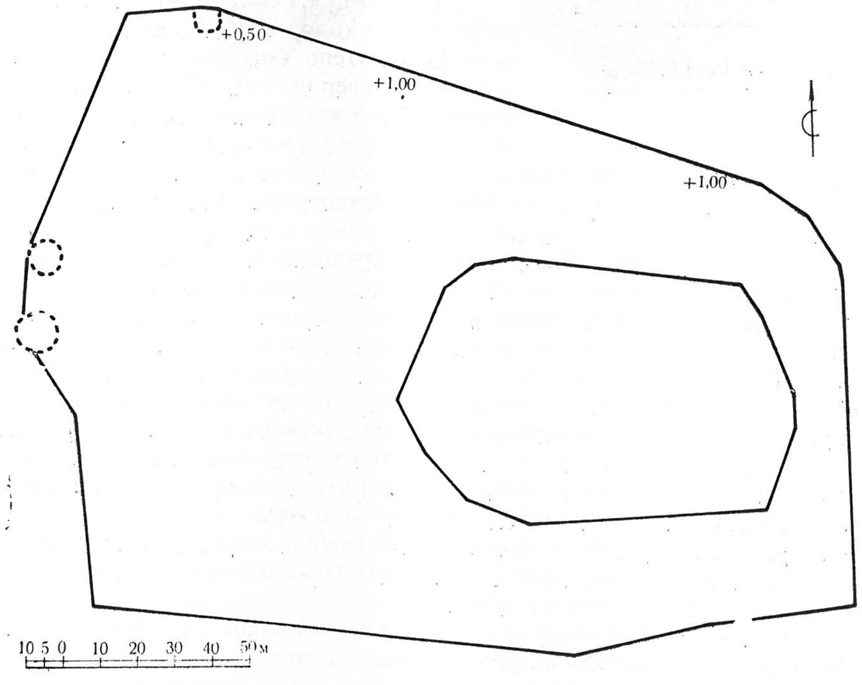

Обр. 95. План на Градището край яз. Жребчево

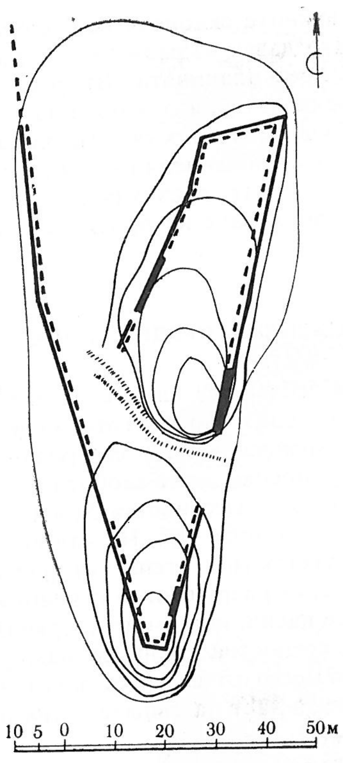

Обр. 96. План на Градището край с. Милево, Старозагорско

две места има разсипани камъни, очертаващи симетрично разположени в кръг основи на сгради.Те са изградени на най-удобното място за подхождане и влизане в крепостта. Там хълмът е по-полегат. Вероятно това са останки от входни кули, фланкиращи портата.[59]

Зидарията по вътрешната и външната крепостна стена е изпълнена от ломени необработени камъни, споени с бял хоросан.

Външната стена огражда значително по своите размери пространство — 23 дка. По големина тя се равнява на крепостта Твърдица от старопланинската укрепителна система.[60] Големите размери, двойната крепостна стена и близостта ѝ до р. Тунджа ни дава основание да я идентифицираме със споменатата от византийските автори[61] средновековна крепост Тунджис (*Τούντζης πόλις*).

От крепостта Тунджис се открива много добър обзор на север към р. Тунджа до Хемус, а също така на изток—запад и дори на юг, тъй като височината, на която е построена, е обособена от главното било на планината.

Градището край с. Милево, Старозагорски окръг, е построена на височината Ташлъктепе (каменен хълм), която се отделя от северния склон на Сърнена гора и отстои на 7 км югоизточно от селото. От двете страни на височината има долове със стръмни брегове, в които текат малките средногорски рекички — от изток Голяма Гергещница, а от запад Малка Гергещница. Ташлъктепе има два доминиращи върха със седловина и овраг между тях, разположени в посока север — юг (обр. 96). Крепостта е разрушена и почти изравнена със земята. Останали са само части от крепостната стена, и то предимно големи насипи от ломени камъни, които очертават формата ѝ. От северозапад не е възможно да се установи свързването на западната стена с източната. Възможно е в тази по-достъпна част да е имало двойна стена.[62]

Общата площ, заградена в укрепеното пространство, е 5 дка.

В крепостта между разрушенията и при разчистване се намират фрагменти от тънкостенна сиво-черна керамика с пясъчни зърна, отнасяща се към ранновизантийската епоха (V—VI в.) (обр. 97). Открити са и дребни късове средновековна българска керамика от XIII—XIV в. (обр. 98).

Тази крепост е охранявала прохода през Средна гора, по който преминавал път, и по билото се свързвала с крепостите Оряховица и Сечен камък край с. Дълбоки от южния склон на планината.

Крепостта Градище (Калето) край с. Кънчево, Старозагорски огръг, се намира на едноименна височина на северните склонове на Сърнена Средна гора на юг от селото. Северно от Градището е местността Ленищата, на изток от прохода е седловината Марашите, а на юг — местностите Курткая и Солуджаалан. Проходът, който охранява, води към Борилово и Старозагорските минерални бани.

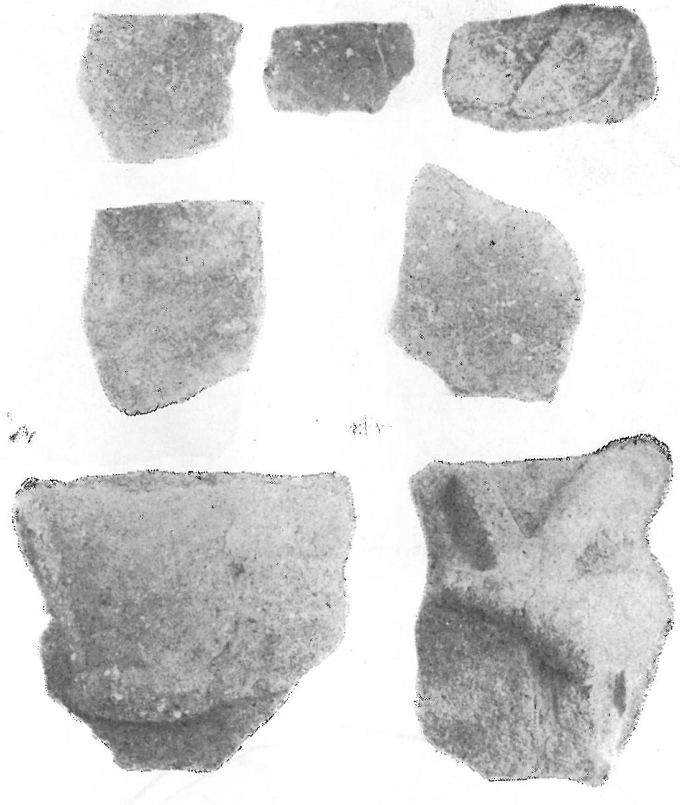

Обр. 97. Ранновизантийска керамика (V—VI в.)

Крепостната стена съобразно с теренните особености в план очертава неправилна многоъгълна фигура (обр. 99). Големите скали от запад и юг умело са свързани със стената, като са вградени в нея. От градежа на някои места са останали части с надземна височина от 0,50 до 1,50 м (обр. 100). Зидарията е от ломени необработени камъни, споени с бял хоросан. Прави впечатление, че в градежа и откъм лицевата част са поставяни едри камъни наред със значително по-дребни. Дебелината на стената е 2,80 м, а общата площ на укрепеното пространство е 10 дка.

В близост до Градището е т. нар. от местните хора Маркова плоча. Запазена е легендата, че върху тази каменна плоча, висока 0,5 м и широка 1,20 м, е изобразена стъпката на Крали Марко и кучето му.[63]

Крепостта Бузово кале (Бузовград) се намира на три средногорски върха, разположени в редица с посока изток—запад, средният от които доминира по височина (566 м надморско ниво). Тя отстои на 2 км югоизточно от днешното с. Бузовград, като обхваща северните склонове на отбелязаните върхове. Строителите умело са свързали крепостните зидове

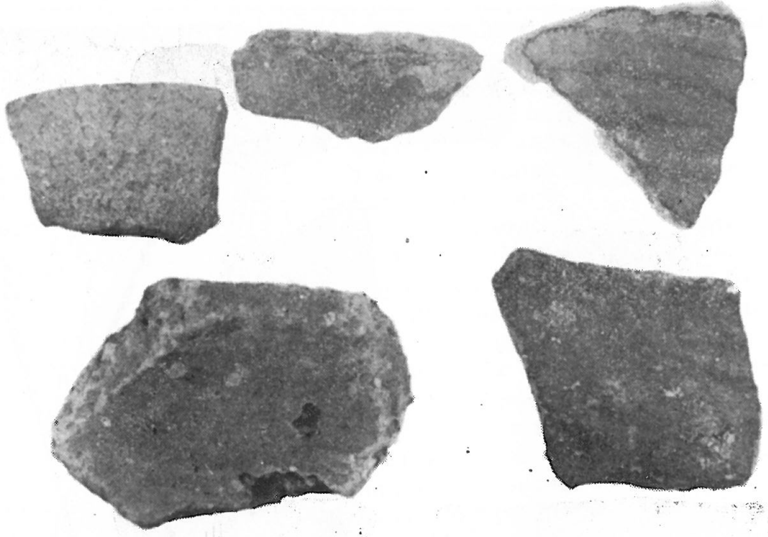

Обр. 98. Фрагменти от средновековна българска керамика (XIII—XVI в.)

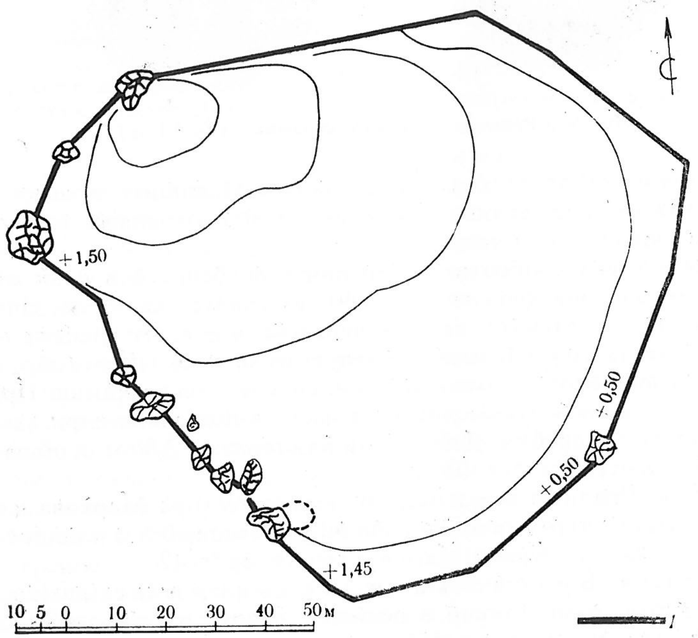
С
+1,50
+0,50
+0,50
+1,45
10 5 0 10 20 30 40 50 м
1

Обр. 99. План на Градището край с. Кънчево
1 — зид над земята

Обр. 100. Част от крепостната стена

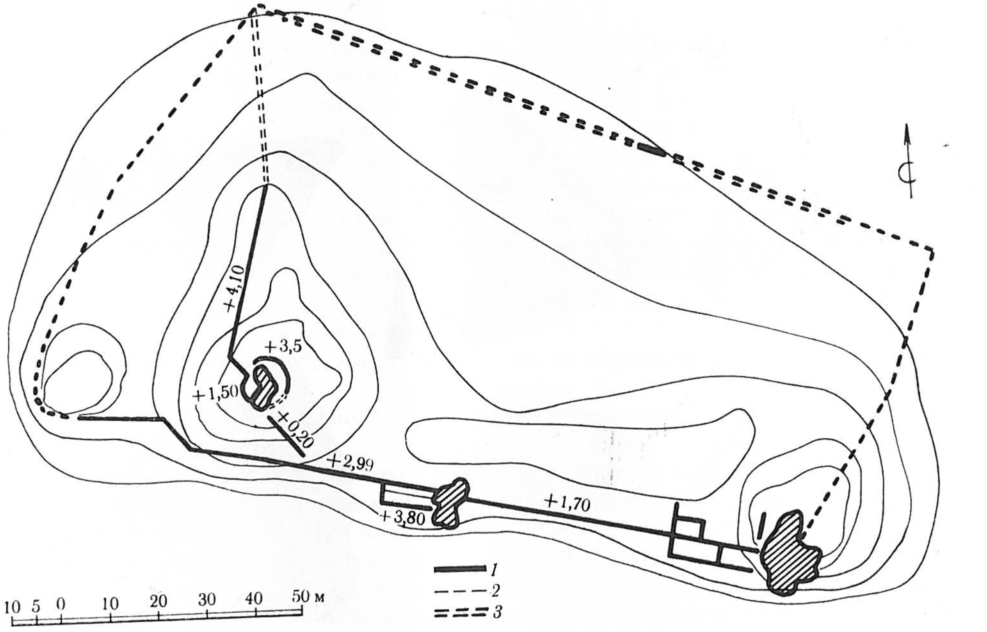
С
+4,10
+3,5
+1,50
+0,20
+2,99
+3,80
+1,70
10 5 0 10 20 30 40 50 м
1
2
3

Обр. 101. План на Бузово кале, Старозагорско
1— зид над земята; *2* — разсипани камъни; *3* — основи на зид

Обр. 102. Част от кръглата кула на Бузово кале

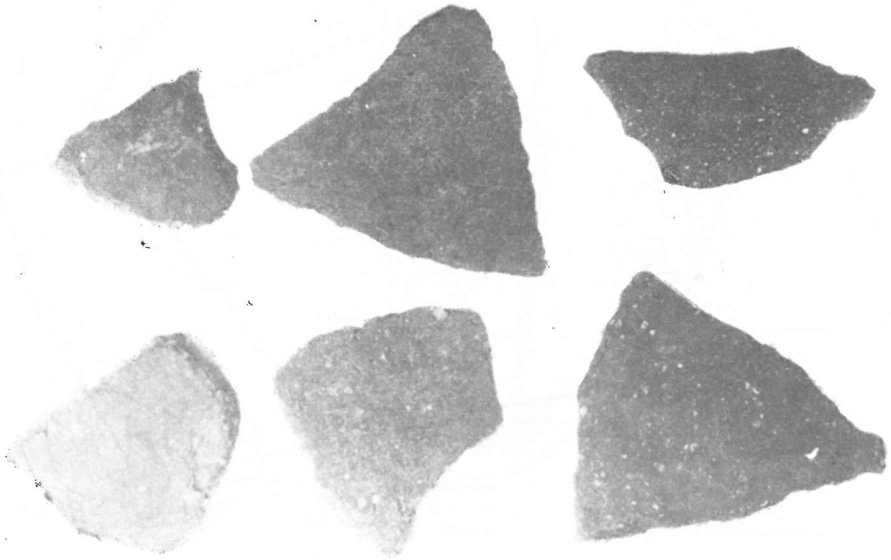

Обр. 103. Фрагменти от ранновизантийска керамика

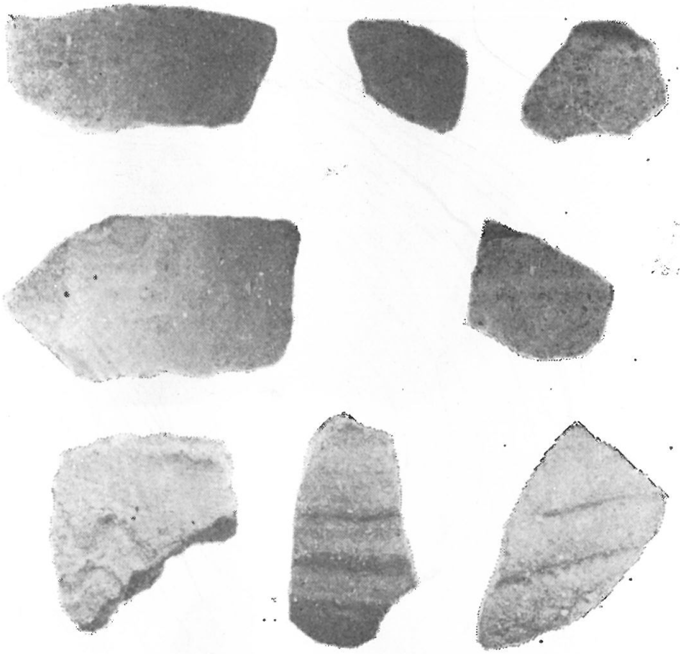

Обр. 104. Фрагменти от средновековна българска керамика (XIII—XIV в.)

със скалните масиви. Крепостта е разрушена, но на много места има запазени надземни останки. На най-високата част има останки от кръгла кула, която майсторски вгражда в основите си скалата. Руини от нея стърчат до 3,50 м (обр. 101, 102). От кулата стената прави чупка в северна посока. В тази част крепостната стена е запазена най-високо над земята — 4,10 м. Източната и северната част на крепостната стена са напълно разрушени. Само един малък фрагмент от север е запазен наравно със земята. Южната стена е най-добре запазена. На няколко места тя достига височина 1,70 м, 2,90 м и дори 3,80 при едно отбранително съоръжение. В източната част на тази стена близо до скалния масив на върха се установиха останки от друго съоръжение. В него се различават основи на помещения.

Поради тежките разрушения е трудно да се определи формата на плана на крепостта.

Общата площ на защитеното пространство е около 17 дка с много силно пресечен вътрешен терен.

Градежът на зидовете е от ломени камъни, споени с хоросан.

В подножието на хълма, на който е построена крепостта, са намерени монети от Константин Велики (306—337).

Южно от крепостта се намират руините на две църкви и други сгради. Тази местност е известна под името Черковищата. В местността Суваткруша има останки от старо селище. Южно от него е бил некрополът. В него са намерени гробници: едните — издялани от камък, а другите — иззидани от ломен камък.

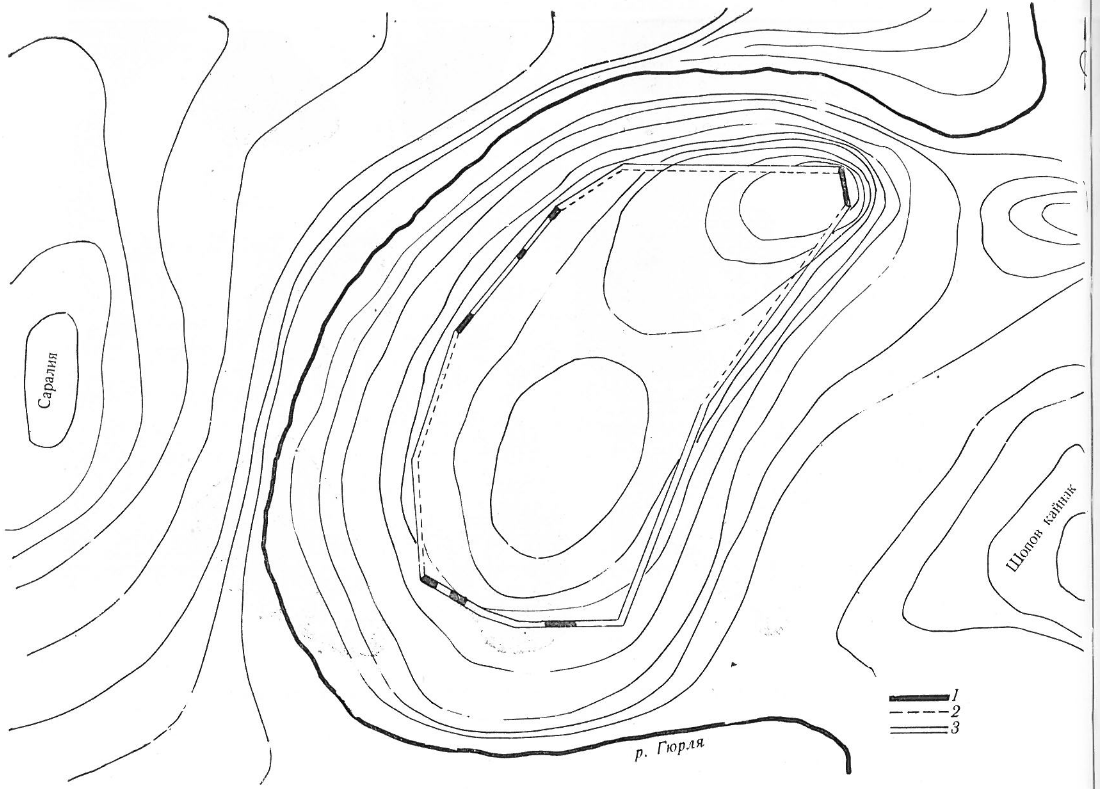

Обр. 105. План на Калето край с. Морозово, Старозагорско
1 — зид над земята; *2* — разсипани камъни; *3* — основи на зид

В крепостта се намират фрагменти от ранновизантийска керамика от V—VI в.— тънкостенна сиво-черна със значително количество пясъчни зърна в глината (обр. 103). Среща се и керамика (обр. 104) от XII—XIV в.

Бузово кале е привличало вниманието на изследвачите и се споменава от някои автори,[64] но описание на останките от крепостните стени, техническо измерване, заснимане в план и фотодокументиране не са направени. Не е събран и използуван никакъв археологически материал.

С Бузово кале са свързани предания, чиято достоверност не е доказана.[65]

Тази крепост е построена за охраняване на пътя и прохода към днешното с. Казанка в южните склонове на Средна гора. Местоположението ѝ показва, че тя е била предназначена за посрещане и отблъскване на удари от север или за да спре евентуално настъпление от Старозагорското и Пловдивското поле към Туловското.

Въз основа на намерените досега материали категорично се установява, че крепостта е била използувана през ранновизантийската епоха и късното българско Средновековие.

Крепостта Калето край с. Морозово, Старозагорски окръг, се намира на едноименен хълм, разположен в един от меандрите на р. Гюрля преди вливането ѝ в р. Тунджа, между височината Сaралия и местността Шопов кайнак (обр. 105). Хълмът е висок 436 м с бъбрековидна форма. Надземни останки от крепостната стена са запазени само на отделни места, но планът ѝ може да се установи. В североизточната част ясно са очертани градежи от крепостната стена и конструктивно свързани с нея основи на правоъгълно съоръжение, вероятно кула. Зидът в протежение на 10 м е висок 0,50 м. Още на няколко места има руини от зидове на стената над земята. Зидарията е от ломени, необработени камъни, слепени с хоросан.

В крепостта се намират много парчета от битова керамика с характерните белези на ранобългарската керамика — опясъчено дъно, издаден околовръстен ръб по дъното (обр. 106). Открити са и фрагменти от XIII—XIV в. (обр 107).

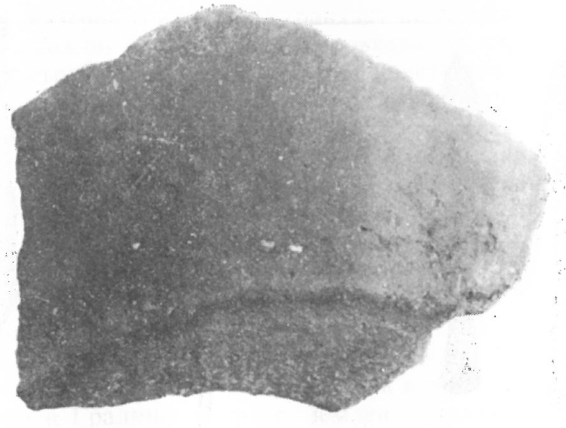

Обр. 106. Фрагменти от раннобългарска керамика (IX—X в.)

Обр. 107. Средновековна българска керамика (XIII—XIV в.)

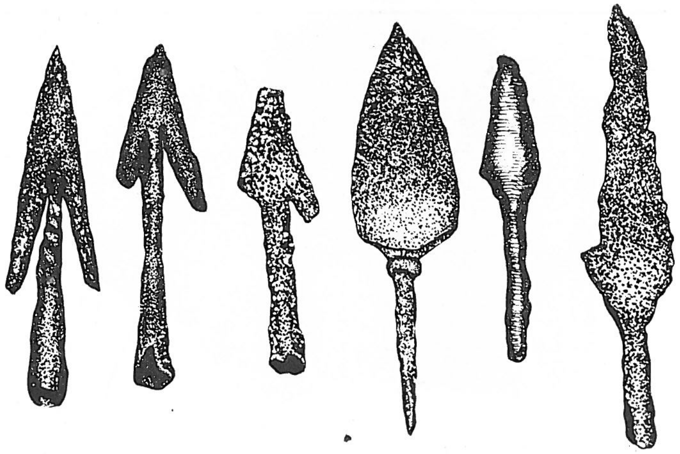

Обр. 108. Върхове на стрели

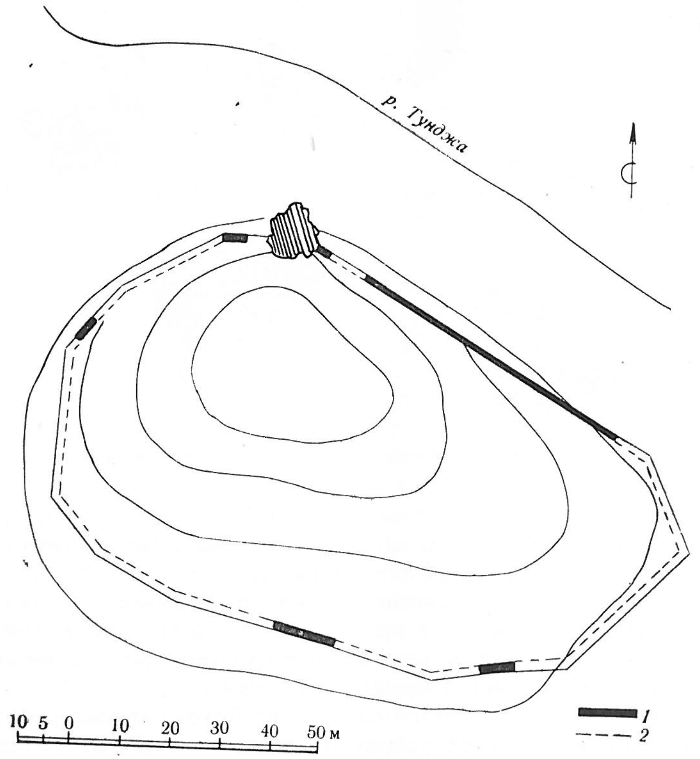

Обр. 109. План на крепостта Голямата кукла край с. Габарево
1 — зид над земята; 2 — следи от разсипани камъни

В училищната музейна сбирка се съхраняват намерени на Калето върхове на стрели, които напълно подкрепят датировката на керамичния материал (обр. 108). Три от стрелите са от т. нар. тип „лястовичи опашки“ (обр. 108 $^{а—в}$).[66] Едната от тях е дълга 10,5 см и е най-широка при ушите — 2,9 см.[67] Такива стрели са намерени в крепостите по южния склон на Панагюрска Средна гора[68] и в средновековното селище над тракийския град Севтополис.[69] Другите два върха от този тип са без винт на втулката (обр. 108 $^{б, в}$).[70] Подобни върхове за стрели са намерени в Панагюрска Средна гора.[71] Л. Нидерле смята стрелите „лястовичи опашки“ типични за раннославянското въоръжение.[72] А. Ф. Медведев ги датира с винт и втулка от IX в., с втулка без винт от XII—XIII в. и за Източна Европа от VIII—XIV в.[73] Л. Бобчева датира същия вид стрели в по-широки граници — VII—XIV в.[74]

Други три върха за стрели са с плоска листовидна бойна част (обр. 108 $^{г—е}$).[75] Едната е с малко острие и конусовидна втулка (обр. 108 ^{г}).[76] Такива стрели са намерени в Градището при с. Землен, Старозагорско, с други сигурно датирани материали от XII в., а също така и по южните склонове на Панагюрска Средна гора.[77] Вторият връх от този тип е с втулка, но с по-голямо острие (обр. 108 ^{д}). Подобна стрела е намерена със средновековни материали от Преслав — XI в.[78] Открит е и връх за стрела с плоска листовидна бойна част с дръжка-шип (обр. 108 ^{е}), какъвто е описан в материалите от крепостта при с. Дълбоки, Сечен камък. Острието и шипът са отделени с добре оформен пръстеновиден ограничител. Такива са намерени и по южните склонове на Панагюрска Средна гора.[79]

Трябва да отбележим, че при взимане камъни от Калето за построяване на църквата в селото са намирани късноантични монети.[80]

Крепостта заема много удобно място. От три страни е заобиколена от меандъра на р. Гюрля. От нея се открива хубава видимост на север.

Крепостта Калето край с. Морозово се споменава в статия на Д. П. Димитров[81] и в археологическото проучване на средновековното селище над тракийския град Севтополис.[82]

Крепостта Голямата кукла се намира на един хълм по северните склонове на Сърнена Средна гора, известен с името Голямата кукла, който рязко се извисява над околната равнина в близост до р. Тунджа. На негово име е назована и крепостта. Тя отстои на 3 км южно от с. Габарево, Старозагорско.

Крепостната стена очертава неправилна фигура. Изградена е в зависимост от особеностите на терена. В руините личат основите ѝ, по-добре запазени в северната част, откъм р. Тунджа (обр. 109). Зидарията е от ломени камъни, споени с бял хоросан.

Крепостта на вр. Висок се намира на едно северно разклонение на средногорския вр. Самодивец между р. Турийска и р. Саплама. Този връх отстои на 9 км югоизточно от с. Александрово и 5 км от с. Турия, Старозагорско.

Руините на крепостта очертават неправилна елипсовидна фигура според конфигурацията на терена, разположена в посока северозапад — югоизток. Най-ясно личат градежи в югоизточната част, достигащи 0,60 м над земята (обр. 110).

Зидовете на крепостната стена са били от ломени камъни, споени с бял хоросан. Употребявана е и строителна керамика, което се установи от големия брой разпръснати фрагменти от тухли.

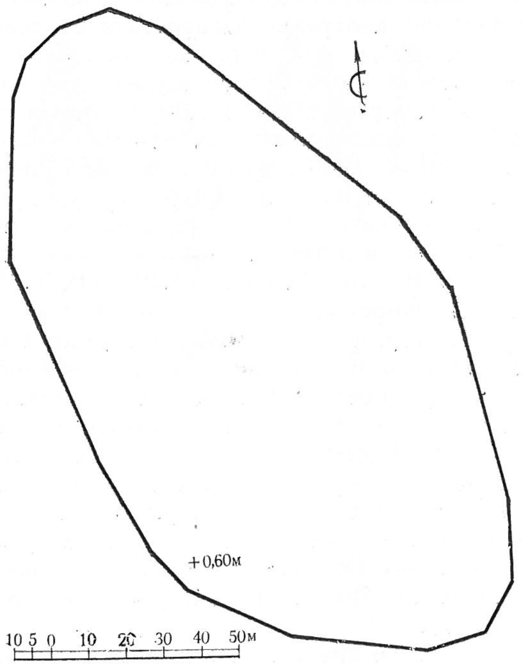
+0,60м
10 5 0 10 20 30 40 50м

Обр. 110. План на крепостта на вр. Висок

Оградeното от крепостните стени пространство обхваща 10 дка. Дебелината на зидовете е 2,10 м.

Крепостта на вр. Висок има големи наблюдателни възможности по всички посоки. Тя лежи на път, който преминава през Светиниколския проход в Средна гора.[83]

Тази крепост е само споменавана от К. Миятев[84] и Д. Чорбаджийски-Чудомир[85], но и двамата не са направили описание и опит да установят формата и размерите на крепостната стена и да заснемат нейния план.

Описаните 15 крепости по южните и северните склонове на Сърнена Средна гора не изчерпват всички военноотбранителни постройки в тази част на планината, но съществената и най-голямата част от тях е обхваната.

Както се изтъква в изложението, за отделни крепости имаме писмени исторически сведения, но за повечето нямаме такива данни, затова изучаването им е възможно само на терена и по археологически път.

Тези крепости според събраните материали и проучването им с много малки изключения са функционирали през българското Средновековие. Те са представлявали една единна укрепителна система, изградена постепенно и в продължителен период от време. Те са реализация на общия военноотбранителен замисъл — да се прегради пътят на противникови войски от юг, като по този начин им се попречи да проникнат в дълбочина в земите на средновековната българска държава (обр. 111). Средногорската укрепителна система е една от многото такива по Стара планина, Родопите и Сакар планина.[86]

Земите на крънския деспот Елтимир, на Смилец и неговите братя Войсил и Радослав според известията на византийските историци[87] са включвали Средногорската област с крепостите по Стара планина и Средна гора.

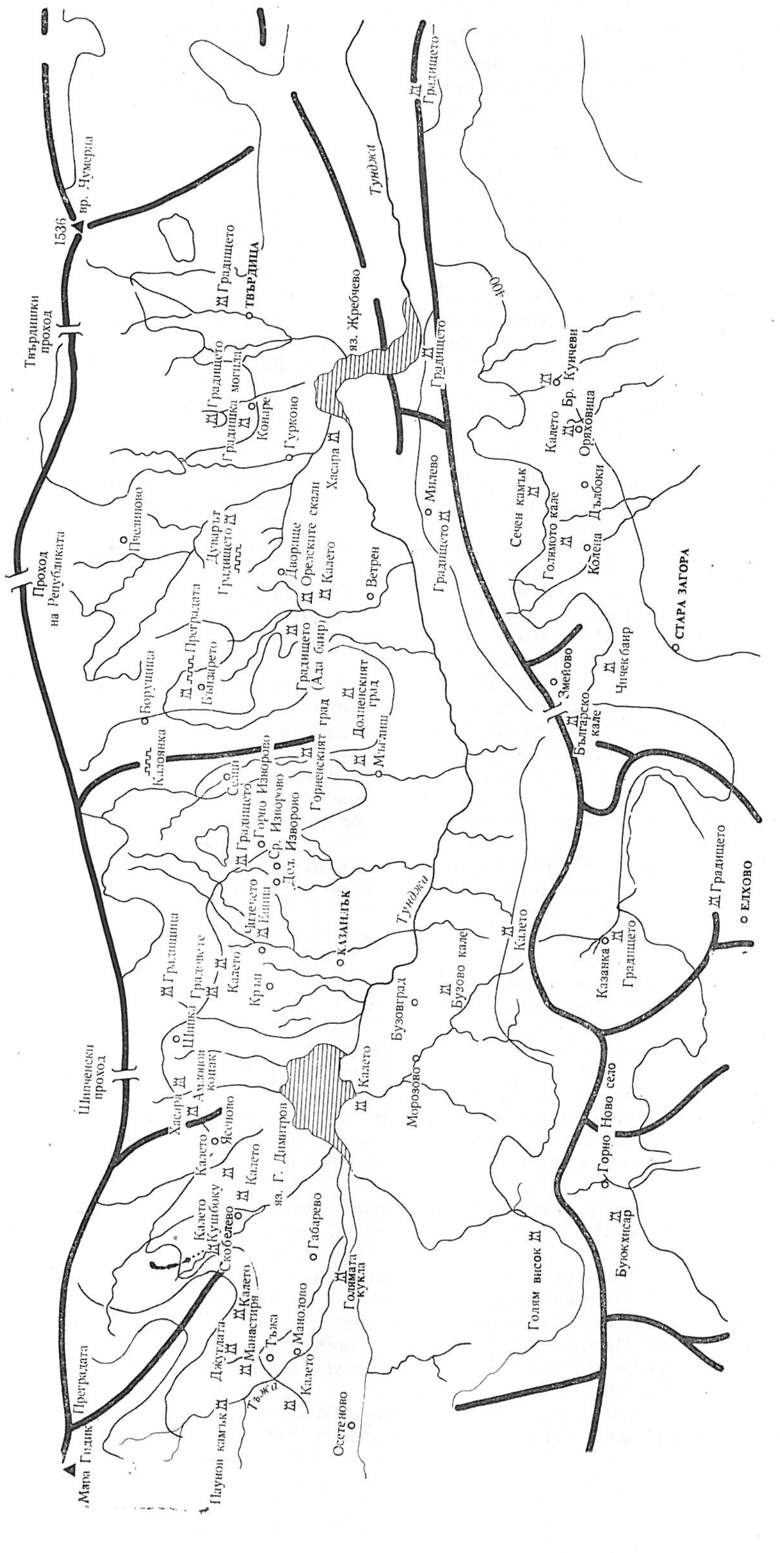
Твърдишки проход
1536
вр. Чумерна
Градището
ТВЪРДИЦА
яз. Жребчево
Тунджа
Проход на Републиката
Гурково
Хасара
Мъглиж
КАЗАНЛЪК
Шипченски проход
Шипка
яз. Г. Димитров
Габарево
Голямата кукла
Бузовград
Бузово кале
Калето
Казанка
Голям висок
Горно Ново село
Змейово
Чичек баир
СТАРА ЗАГОРА
Елхово
Преградата

Обр. 111. Крепостните системи по Стара планина и Сърнена гора в Подбалканската област

В заключение бихме отбелязали, че отбранителните постройки по Сърнена Средна гора представляват важни исторически архитектурни паметници на материалната култура на българското феодално общество.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Ἐγχειρίδιον τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως* (Описание на Пловдивска епархия). Виена, 1819.

[2] П. Мутафчиев. Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. С., 1915, с. 4; Д. П. Димитров. Бележки върху античната география и етнография на Старозагорско. — ИИД, XIII, 1933, с. 2; Г. Гунчев. Вакарел.—ГСУ ИФФ, кн. XXIX, с. 7 и сл.

[3] Г. Гунчев. Цит. съч.; Д. П. Димитров. Цит. съч., бел. 4.

[4] Pachymeres. II, p. 446.

[5] Ibidem, p. 447_{8-11}.

[6] Ibidem, I, p. 210_{17-20}; В. Н. Златарски. История на българската държава. III, с. 505, 506; Ив. Дуйчев. Проучвания върху българското Средновековие. С., 1945, с. 156, 157.

[7] Вл. и К. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с. 42; ПСп., II, 1882, с. 50; П. Ников. Българо-унгарски отношения. — В: Сб. БАН, XI, 1920, с. 134; P. Mutafčiev. Die angebliche Einwanderung von Seldchuk-Türken in die Dobrudscha in XIII Jahrhundert, S. 20, п. 2; В. Н. Златарски. Цит. съч. III, с. 506.

[8] П. Ников. Българо-унгарски отношения. . ., с. 134.

[9] Ив. Дуйчев. Проучвания върху българското Средновековие. . ., с. 156—157; В. Гюзелев. Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в.— ИБИД, XXVIII, 1972, с. 319, бел.27 и посочената в тези две работи литература.

[10] К. Иречек. Пътни бележки за Средна гора и Родопските планини. —ПСп., 1884, кн. VIII, с. 30. Източната част на Средна гора между Казанлък и Стара Загора, преди Лежан и Хохщетер е била считана за отделна планина, а западната е била възприемана като част от Стара планина.Със средната част на Средна гора се занимава К. Иречек в Пътни бележки.

[11] П. Мутафчиев. Стари градища и друмове. . ., с. 5—81.

[12] Д. Цончев. Археологически паметници по южните склонове на Панагюр Средна гора. С., 1963, с. 106, с една карта.

[13] Г. П. Руссески. Стари римски твърдини по южните склонове на Източна Средна гора. — Труд, 1892, кн. III, с. 367—372.

[14] Вл. и К. Шкорпил. Цит. съч., с. 42—43.

[15] К. Миятев. Приноси към средновековната археология на българските земи. — ГНМ, 1921, с. 273, 277.

[16] П. Ников. История на Подбалканската област, с. 31, 35, 37; Ал. Бурмов. Към историята на Крънската област, с. 168—171; История на България през времето на Шишмановци. — ГСУ ИФФ, 1947, с. 12; Д. Ангелов. Съобщително-операционни линии. . ., с. 223—224; П. Петров. Българо-византийските отношения. . ., с. 564 и сл.; Б. Цветкова. Българо-византийските отношения през време на царуването на Тодор Светослав, с. 11, 13; Ив. Велков. Археологически материали. — ГНМ, 1932—34, кн. 1, с. 63, 64, 66, 67.

[17] Ат. Попов. Старопланинската укрепителна система. . ., с. 65—120; вж. Щ. Атанасов, Д. Ангелов, Ив. Дуйчев и др. Българското военно изкуство през феодализма, с. 121, 122.

[18] В. Аврамов. Войната на България с Византия в 1190 г. и погромът на Исак Ангел при гр. Трявна, с. 77. Наименованието от кумлу, т. е. песъчлив.

[19] Ал. Павлов. Казанлък в миналото и днес. I, с. 281; Вл. и К. Шкорпил. Някои бележки. . ., с. 103. През този път минал с армията си император Андроник II Палеолог от Пловдив за Потука в 1323 г. според В. Аврамов. Цит. съч., с. 83—84; Ив. Велков. Цит. съч., с. 64—65.

[20] Хр. Лопарев. Византийский поэт Мануил Фил, с. 52—53. За достоверността на данните у Мануил Фил вж. П. Петров. Цит. съч., с. 564.

[21] Хр. Лопарев. Цит. съч.

[22] Pachymeres. II, p. 447_{14}—448_{8}; вж. К. Иречек. Християнският елемент в топографската номенклатура на Балканските земи, с. 260—261; Д. Ангелов. Цит. съч., с. 223; За хронологията вж. Б. Цветкова. Цит. съч., с. 11—13.

[23] Г. П. Руссески. Цит. съч., с. 370.

[24] К. Иречек. Пътувания по България, с. 165; В. Аврамов. Юбилеен сборник Плиска—Преслав. I, с. 63; Войната на България. . ., с. 30; П. Ников. Из историята на Подбалканската област, с. 31, 35, 37; Idem. Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in den byzantinisch-bulgarischen Beziehungen. S. 236—237; Д. Ангелов. Цит. съч., с. 223; Б. Цветкова. Цит. съч., с. 11—13; П. Петров. Цит. съч., с. 564.

[25] Вл. и К. Шкорпил. Някои бележки. . ., с. 42. Авторите смятат, че останките от крепостта северно от с. Оряховица са на малка крепост и може би не са руините на средновековния град Ряхово. Развалините на същия град трябва да се търсят между с. Черково (дн. Бр. Кунчеви) и с. Оряховица.

[26] Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов. Цит. съч., с. 234—235; Л. Прес и М. Чичикова. Цит. съч., с. 65; Ат. Попов. Старопланинската укрепителна система. . ., с. 73, обр. 8, г и д; с. 105, обр. 71 б; с. 115, обр. 91 а, б.

[27] С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец във Велико Търново, с. 6—8 и посочената на с. 13 литература; Керамиката от двореца на Царевец. — Царевград Търнов. Т. II. С., 1974, с. 12—24; М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне — Карвуна. — ИБАД, XIII, 1962, с. 69 и следващите таблици VI—IX; Я. Николова и Н. Ангелов. — ИОМВТ, 1964, кн. II, с. 38, обр. 9 (кухненска средновековна българска керамика); Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново. — ИОМВТ, 1964, кн. II, с. 23—24, обр. 8 (кухненска средновековна българска керамика); Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица. — ИОМВТ, 1962, кн. I, с. 60, обр. 6 (средновековна българска кухненска керамика); Ат. Попов. Средновековният Крън, с. 240 (средновековна българска кухненска керамика).

[28] Л. Бобчева. Цит. съч., с. 46—47, обр. 9.

[29] Щ. Атанасов, Д. Ангелов и др. Българското военно изкуство. . ., с. 64, фиг. 7.

[30] Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI—XIV в. С., 1972, с. 91—93, обр. 73.

[31] Д. Цончев. Археологическите паметници. . ., с. 18, обр. 6; с. 24, обр. 10/5 и 6, обр. 11; с. 31, обр. 23/1, 2, 5, 6; с. 35, обр. 28/1.

[32] Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. — Царевград Търнов. Т. II. С., 1974, с. 284, обр. 9 б.

[33] За стрелите като метателно оръжие, елементи, типология и датировка вж. интересното изследване на А. Ф. Медведев. Ручное метательное оружие, Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1—36, М., 1966, с. 49—92, а за листовидни стрели с шип (държател) табл. 20/16 и 23.

[34] Л. Бобчева. Цит. съч., с. 47, обр. 8/1.

[35] Я. Николова. Цит. съч., с. 285, обр. 98 б.

[36] Д. Цончев. Цит. съч., с. 31, обр. 23/4; с. 81, обр. 68/2.

[37] А. Ф. Медведев. Цит. съч., табл. 20/28 (XII в.) и табл. 23/36 и 38 (XIII в.)

[38] Л. Нидерле. Славянске старине. Нови сад. 1954, с. 159, слика 65,3.

[39] Л. Бобчева. Цит. съч., с. 52, обр. 15/1, 2.

[40] Л. Бобчева. Цит. съч., с. 52, бел. 1.

[41] А. Ф. Медведев. Цит. съч., табл. 24/15 (XIII в.); табл. 30 г/69 (VIII—XIV в за Източна Европа).

[42] Й. Чангова. Цит. съч., с. 92—93.

[43] Г. П. Руссески. Цит. съч., с. 370.

[44] Вл. и К. Шкорпил. Някои бележки. . ., с. 45.

[45] Ат. Попов. Средновековният град Крън, с. 234; Средновековните крепости Твърдица и Мъглиж, с. 270; Старопланинската укрепителна система за защита на средновековния Търновград, с. 119.

[46] Римската вила е проучвана от Ив. Венедиков.

[47] Хр. Лопарев. Цит. съч., с. 52.

[48] К. Иречек. Българските градове у М. Фил. . ., с. 260.

[49] P. Nikov. Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krtounos. . . ., S. 230.

[50] В. Н. Златарски. История. . . III, с. 563.

[51] Ал. Бурмов. Цит. съч., с. 1—4.

[52] Д. Ангелов. Цит. съч., с. 224.

[53] П. Петров. Цит. съч., с. 564.

[54] В. Аврамов. Войната на България. . ., с. 40—52.

[55] Г. П. Руссески. Цит. съч., с. 369. За боевете в прохода срещу Зинам паша вж. Ал. Павлов. Икономическото развитие и състояние на гр. Казанлък, с. 281.

[56] Г. Моравчик. Произхождение слова τζιτζάκιον; SK, IV (1931), с. 69—76; срв. Ив. Дуйчев. Българско Средновековие, с. 36.

[57] Г. П. Руссески. Цит. съч., с. 369.

[58] С. Георгиева, Я. Николова и Н. Ангелов. Царевград Търнов. I, с. 44, обр. 4, с. 91, обр. 49.

[59] Както например в Самуиловата крепост в Охрид.

[60] Ат. Попов. Средновековните крепости Твърдица и Мъглиж, с. 268—270.

[61] Хр. Лопарев. Цит. съч., с. 54.

[61] Ат. Попов. Старопланинската укрепителна система. . ., с. 102, обр. 60, с. 103, обр. 61; с. 107, обр. 72.

[63] Легендата е записана в летописната книга на училището в с. Кънчево (преди Горно Градище), Старозагорско.

[64] К. Иречек. Приложение към античеката география и епиграфика на България и Румелия. — ПСп., 1882, кн. II, с. 53; К. Миятев. Принос. . ., с. 277, само е посочено, че има „едва видими останки от стени, които се издигат особено релефно към изток“.

Без всякакво основание и исторически данни Б. Атанасов във в. Искра 29. I. 1972 г. (Казанлък) свързва крепостта с Петър, Асен и Калоян.

[65] В североизточната част на крепостта е имало бойници по посока на местността Средните гробища. До всяка бойница имало каменно столче и голям глинен съд за стрели. От врепостта до р. Тунджа е водел подземен тунел за водоснабдяване. Наименованието си тя носела от името на византиеца Буз.

[66] Л. Бобчева. Цит. съч., с. 44—45. За стрели с винт и втулка вж. ВИСб, 1957, кн. 3, с. 50—53.

[67] Пак там, с. 45, такива стрели в Казанлък и Клокотница.

[68] Д. Цончев. Цит. съч., с. 16, обр. 5; с. 24, обр. 10/1, 2; с. 27, обр. 16; с. 31, обр. 23/3.

[69] Й. Чангова. Цит. съч., с. 91—93, обр. 73.

[70] Л. Нидерле. Цит. съч., с. 158, слика 64/6.

[71] Щ. Атанасов и др. Българското военно. . ., с. 64, фиг. 8; Л. Бобчева. Цит. съч., обр. 2, но без втулка, а с шип.

[72] Д. Цончев. Цит. съч., с. 24, обр. 10/3; с. 35, обр. 28/3.

[73] А. Ф. Медведев. Цит. съч., табл. 20/1, 2 (XII); табл. 23 /1 (XIII в.); табл. 30 А/2 (VIII—XIV в. за Източна Европа); табл. 13/1, 12 (IX в.).

[74] Л. Бобчева. Цит. съч., с. 45.

[75] Пак там.

[76] Пак там, с. 48—49, обр. 11/3.

[77] Д. Цончев. Цит. съч., с. 35, обр. 28/2.

[78] Л. Бобчева. Цит. съч., обр. 11/2.

[79] Д. Цончев. Цит. съч., с. 18, обр. 10/5, 6; обр. 11; с. 31; обр. 23/1, 2, 5, 6; с. 35, обр. 28/1; вж. А. Ф. Медведев. Цит. съч., табл. 20/16, 32.

[80] По сведения на Нено Пенчев Чокчев на 95 г. през 1964 г.

[81] Д. П. Димитров. Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис. — Арехеология, II, 1960, кн. 1, с. 3.

[82] Й. Чангова. Цит. съч., с. 15.

[83] За този път вж. преправка на Паисиевата история от папа Йоан в 1830 г., свързан с историческо предание.

[84] К. Миятев. Принос. . ., с. 277.

[85] ИБАИ, VIII, 1935, с. 464.

[86] Щ. Атанасов и др. Българското военно изкуство, с. 121—122; Ат. Попов. Старопланинската укрепителна система, с. 119—120.

[87] Pachymeres. II, 266_6—267_7; Cantacuzenus. I, p. 17; В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . ., II, с. 123—125.

IV Глава

ВОЕННООТБРАНИТЕЛНИ ОСОБЕНОСТИ И ХАРАКТЕР НА КРЕПОСТИТЕ ПО СТАРА ПЛАНИНА И СЪРНЕНА ГОРА

Изграждането на отбранителните съоръжения по Стара планина и Сънена гора има продължителна история. Големите планински вериги са укрерпявани от дълбока древност. Още траките са използували отбранителните възможности на тези планини и са изграждали в тях укрепени селища. Римляните са построили по проходите им укрепени пътни станции — бургии и президии. По-късно византийците изграждат крепости и отбранителни съоръжения по северните склонове и в проходите в дълбочина. Стара планина била включена в отбраната на българската държава още от времето на нейното образуване (681)[1]. По-късно била укрепена и Средна гора. Изграждането на големи укрепителни системи станало постепенно. Те изиграли важна роля във военните конфликти между България и Византия. [2]

По своята планировка крепостите и съоръженията на тези отбранителни системи[3] се отличават с изключително разнообразие. Те са подчинени на един общ ръководен принцип. Без изучаването му не е възможно да се разберат най-важните въпроси на българската средновековна фортификационна архитектура. Този принцип се определя от т. нар. стратегически фактор.[4]

Планът и разположението на крепостите са съобразени с отбранителните възможности на земния релеф. Свойствата на местността са се отразили не само върху елементите на крепостите и тяхното разположение, а и върху техния цялостен архитектурен облик.

Да се разбере характерът на това влияние е възможно само ако се познават тактическите особености на боя, типичен за онова време — боят се е водил с пехота или са употребявани бойни машини: каменохвъргачки, тарани, скорпиони, копачки, куританки и др.[5]

Старопланинската и средногорската укрепителна система са били съоръжени за борба срещу хладно оръжие, характерно за Средновековието в българските земи преди идването на турците.

Начините на бойните действия около и за крепостта зависели много от нейното разположение и нейната достъпност.

Борбата около крепостната стена се водела по различни начини: поставяла се на зидовете стълба. Когато теренът позволявал, към зидовете се приближавала дървена кула на колела. От тази кула са се спущали мостове на стената и през тях се нахлувало в крепостта. За да разрушат зидовете на стената, в основите са правени подкопавания. Пробивали се зидовете, както и самите стени при вратите, и през тези отвори неприятелят преминавал. Пробиването ставало с тарани. Твърде често обект на противника са били вратите, към които са били насочвани бойните машини, а така също са правели опити за запалване.

Понякога цялата крепост била обсаждана с дървени палисади. Зад палисадите се поставяли обсадните машини, които хвърляли камъни и стрели.

По стената освен стълби забивали и клинове между камъните във фугите на зида.

Използувани били и запалителни материали, които били хвърляни към крепостта.

Отбранителните средства на обсадените били: стрели, изпращани от лъкове — обикновени или механизирани; камъни, хвърляни с ръце и машини; изсипване на гореща смола.

Най-накрая, когато нападателите успявали да се доберат съвсем близо до обсадените, борбата ставала гърди срещу гърди — с копия, мечове, ножове, брадви и боздугани.[6]

Всяко естествено препятствие — река, планина, гора, оврази и др. — стеснява свободата на придвижването и затруднява бойните действия, а понякога ги прави съвсем невъзможни.[7] Практическото използуване на това важно обстоятелство е в основата на фортификационната архитектура. В общата планировка на укрепителните съоръжения по Стара планина и Сърнена гора се вижда стремеж те да се разположат така, че подстъпите към тях да са прикрити с възможно по-надеждни препятствия.

Планинският характер на българските земи обикновено давал големи възможности за стратегическа отбрана. Това се е отразило върху разнообразието на планировката и различните видове укрепителни съоръжения. В древна Русия възможностите за отбрана били много скромни поради равнинния характер на територията. Едва ли не единственото естествено препятствие, което могло да се използува, са били реките.[8] Естествените препятствия, които теренът предоставял, се изразяват в непристъпността на планините, овразите, високите скални брегове на реките и други топографски елементи.[9]

За да преценим военностратегическите и строителните умения на създателите на старопланинската и средногорската укрепителна система, трябва да разкрием до каква степен са се ръководили от конфигурацията на терена, от характера на местността при избор на място за крепости и отбранителни съоръжения.

Южният склон на Средна Стара планина се характеризира със сравнително стръмен наклон, скалист и проходим в проломите на реките. Към топографската характеристика трябва да се добавят реките, които извират в Стара планина и пресичат нейната снага на юг. В р. Тунджа се вливат водите на 26 реки, от които 14 имат постоянен воден приток.

По-важни са Твърдишка, Радова, Стара река (Мъглижка), Стара река (Енинска), Лещница, Тъжа и др.[10] През летните дни водите на останалите реки пресъхват.

Речните проломи на 12 реки — Твърдишка, Улищица (Козарска и Конарска), Лазова, Радова, Крива река (Сливатовска), Стара река (Мъглижка), Стара река (Енинска), Дереазлъ, Лещница, Казалънско дере, Сухата река (Курудере), Тъжа — са високи и стръмни. Скалистите брегове на някои от тях достигат височина от 5 до 70 м спрямо водното ниво и са почти отвесни — р. Твърдишка, Козарска и Конарска Улищица, Крива река (Сливатовска), Стара река (Мъглижка), Стара река (Енинска), Дереазлъ, Лещница и др.

Тези особености на речните корита в съчетание с другите теренни елементи на южния склон на Средна Стара планина създават благоприятни топографски възможности във военноотбранително отношение.

В голямата си част укрепителните съоръжения реализират стратегическите особеноси на реките, съчетани със скални масиви, оврази и меандри. Ролята на водните препятствия като заградителен елемент у нас не е в такава степен, както е при големи пълноводни реки. Тя изпъква предимно в комбинацията на реките с другите теренни елементи. И все пак в дълбоко изрязаните скални брегове особеностите на реките — меандрите, „полуостровно“ и „островно“ положение — играят голяма роля в укрепяването и изграждането на цялата отбранителна система по Стара планина.

В меандрите и високите скалисти брегове на реките са построени 19 крепости и съоръжения.[11] Пет от крепостите са опасани от три страни с реки — крепостта Твърдица, Калето (при с. Конаре), Градището при Хаинбоаз (в местността Злият брод), крепостта в местността Адабаир (северозападно от с. Ветрен), Калето при Сухата река. Седем крепости са заобиколени от две страни с река — Асаря (северно от с. Николаево), Горно и Долно Изворово, Калето при с. Лешница, крепостта и в местността Бейгирбелешсартъ, Калето при р. Соколня, крепостта Джуглата (североизточно от с. Тъжа), крепостта Паунов камък. Седем крепости са заградени от една страна с река.[12]

Повечето от крепостите, заградени от две страни с водна преграда, са заобиколени от две реки, например Калето между Козарска и Конарска Улищица, Калето между р. Мандрадере и Ташлъкдере при Горно и Долно Изворово, Калето между р Лешница и р. Асардере североизточно от с. Скобелево, Градището в местността Бейгирбелешсартъ е построено между р. Яалъкдере и р. Соколня (близо до с. Скобелево).Крепостта Джуглата с построена между р. Казанкая и р. Селска.

В проломите на реките, които прорязват Стара планина, преминават проходи, свързващи земите южно и северно от планината. В участъка на Средна Стара планина от Твърдица до Калофер има повече от 10 важни прохода.[13]

Стратегическото значение на проходите се изразява в това, че те улеснявали съобщително-оперативните линии[14] и служели за придвижвания на войски. Заедно с това те предоставяли възможност за непосредствено водене на бойни действия в тях с планинските теснини, удобни за блокиране и пълно затваряне.

Някои от тези проходи, прорязващи снагата на Стара планина, са били охранявани още от дълбока древност. През тях са преминавали войски на различни племена и народи.[15]

Във взаимоотношенията между българи и византийци и при военните конфликти неведнъж византийските автори са отбелязвали страха на пълководците от старопланинските проходи и крепости. Те позволявали изненадващи и прикрити действия. Например Михаил Шишман заплашил византийската войска, която обсаждала Пловдив. Застрашен бил и съюзникът на Андроник II, Войсил, когато воините му, преминавайки през Стара планина (Тревненския и Шипченски проход) се явили в околностите на Крън.[16]

На всички тези проходи без изключение са построени крепости и укрепителни съоръжения.[17] От 30 стратегически постройки в протежение на 100 км по южния склон на планината, от Сливен до Калофер, 18 са построени по отбелязаните проходи.

В Твърдишкия проход е изградена крепостта Твърдица. В Хаинбоазкия проход (Прохода на републиката) са построени три крепости и отбранителни съоръжения — Градището при с. Димовци, преградата (демата), свързана с Градището при Злият брод, и крепостта Хисаря край с. Николаево.

Във Ветренския проход са построени 2 съоръжения — крепостта в местността Орелските скали и Градището в местността Адабаир.

На Дъбовския проход са построени 2 съоръжения — преградата при Царска могила и преградата в местността Калоянка.

В Мъглижкия проход се издигала крепостта Горненският град.

В Енинския проход лежи крепостта Чилечито.

При Крънския проход са построени 2 крепости — Калето и Градовете.

Високо в планината на Шипченския проход била изградена крепостта Градищица, разположена на едноименна височина.

По Ясенския проход са били построени 3 отбранителни съоръжения — Къзаланското кале, Амзоновият копак и Калето край Скобелево близо до р. Лешница.

По Русалийския проход са разположени 4 отбранителни съоръжения — крепостта Джуглата в пролома на р. Казанка, Манастирят край р. Тъжа, крепостта Паунов камък край р. Тъжа и Светишката вада и преградата източно от вр. Марагидик.

Освен в прореза на главните проходи крепости са построени и на някои незначителни клисури и оврази в полите на планината. В повечето случаи тези крепости са малки по размери. Пет крепости — Градишката могила при с. Конаре, Калето край с. Ветрен, Долненският град край с. Мъглиж крепостта край селата Горно и Долно Изворово и крепостта в местността Бейгирбелешсартъ близо до с. Скобелево — са построени на малки оврази и клисури. Те не са преграждали главен проход. Топографското разположение и размерите им показват, че те са имали сигнално-наблюдателни функции.

Много важно е да се види в коя част на проходите са разположени крепостите. Осигуряването на проходите показва един задълбочен военен замисъл. Част от крепостите и съоръженията са разположени в началото (южната част) на проходите в самите поли на планината. От всички крепости в този участък 12 са разположени в началото на прохода. Те представляват първото затваряне на прохода. На такива места са били построени крепостите Твърдица, Хисаря (край с. Николаево), Калето (край с. Ветрен), Градището в местността Адабаир (край с. Ветрен), крепостта в махала Грамада, Мъглиж, крепостите Долненският град (край с. Мъглиж), крепостта край селата Горно и Долно Изворово, крепостта Чилечито (край с. Енина), Калето (край с. Крън), укрепителното съоръжение край с. Ясеново в местността Амзоновия копак, Хисаря (Казаланското кале) край с. Скобелево.

В дълбочината на планината, достигаща до вододела, са построени 11 отбранителни съоръжения — 8 крепости (Градището при с. Конаре) между Конарска и Козарска Улищица, Градището при с. Димовци край местността Злият брод, Градището в местността Адабаир северно от с. Ветрен, Градищица северно от с. Шипка, Хисаря северно от с. Николаево, крепостта при с. Соколня северозападно от с. Скобелево, крепостта Паунов камък северозападно от с. Тъжа, Манастирят северозападно от с. Тъжа и 4 прегради (деми) при прохода Хаинбоаз, при Дъбовския проход (в местността Царска могила) югоизточно от с. Борущица, в местността Калоянка югозападно от с. Борущица, при Русалийския проход югоизточно от вр. Марагидик.

В проходите, където има две и повече крепости и укрепителни съоръжения те фланкират прохода (например в Хаинбоаз, Ветренския, Крънския и Русалийския проход).[18] В някои случаи са разположени шахматно или само от едната страна на прохода, което осигурява по-добра охрана на целия проход.

Смисълът на това разположение на крепостите е да се затварят проходите и заедно с това да се охраняват съобщителните операционни линии.

Умелото използуване на богатото съчетание на теренните условия с подчертаните особености на планинския релеф се явява характерна черта на крепостите и съоръженията на старопланинската укрепителна система. Тя показва класически пример на планировка на отделните укрепителни пунктове, които в своя комплекс решават голяма и сложна стратегическа задача. За всяко отделно съоръжение е избрано такова разположение, че всеки участък и цялата система в най-голяма степен да затрудняват действията на нападащия, принуждавайки го да води бой в най-малко изгодни условия. Противникът трябвало да се движи от долу на горе. За да дойде до крепостната стена, той е трябвало да преодолява естествени прегради и труден за движение терен. При преминаването на дълбоки долове, речни проломи с отвесни брегове бойните редове се разстройвали. По този начин нападателите се излагали на ударите на отбраняващите се българи. Често противниковите войски попадали в опасни теснини като в капан. В това отношение са типични примерите с разбиването на войските на Никифор I Геник (811) Исак Ангел (1190) и др.[19]

Северните и южните склонове на Сърнена гора са прорязани от речни проломи и оврази, в които през зимата и пролетта тече вода. Общо 11 рекички събират водите си от Средна Сърнена гора.[20] В проломите на тези реки са проходните места през планината. През тях преминават съобщителните и пътните връзки. За тяхната охрана са изградени крепостите. Те са построени на труднодостъпни височини в планинското било или на природно защитени площадки в проходите. От тях се осъществява възможност за наблюдение в кръгов обзор. Осъществена е очна връзка между съседните крепости в Сърнена гора, а така също и с крепостите на север по Стара планина и на юг към крепостите по Манастирските височини и Сакар. Някои крепости, като Бузово кале, са разположени на планинския скален масив. Други се намират между речни брегове или сухи дерета със стръмни долове — Коси (Сечен) къмък край с. Дълбоки, Градището в землището на с. Съдиево, Градището край с. Милево, намиращо се между реките Голяма и Малка Гергещница. Крепостта край с. Морозово е построена в един голям меандър на р. Гюрля, която сега се влива в язовир „Г. Димитров“.

На стратегическия фактор са подчинени цялата старопланинска и средногорска укрепителна система. Те са съставени от разнообразни съоръжения, изградени съобразно с теренните особености и отбранителни задачи. Една част от тях имали сигнално-наблюдателни функции и предназначение. Друга част са били укрепени опорни точки, предназначени да охраняват проходите и преминаващите през тях комуникации и да служат за убежище на околните селища.[21] Трети преграждали билото на планината или най-тесните места на проходите само с една стена с врати и в някои случаи с кули. Между старопланинската и средногорската крепостна система има разлика в това, че втората няма деми (преградни стени) в билната част. Това се обяснява с по-трудната проходимост и с възможността Стара планина да се затваря напълно. В Сърнена гора няма такава възможност. Ако се построи такава преградна стена, тя може да се обходи и да се премине лесно на север през сравнително ниското било на планината. Четвърти са укрепени селища, места с постоянни обитатели.

Всяка крепост от старопланинската и средногорската отбранителна система е съдействувала за затваряне и контролиране на пътните връзки.

Всяко отделно съоръжение от своя страна е конструирано въз основа на стратегическия фактор, т. е. като съоръжение със специфична отбранителна цел. От това зависят тяхната структура и съставни елементи. Обемно-планировъчната структура на отбранителните съоръжения по Стара планина и Сърнена гора се характеризира с някои особености. Осъществена е „свободна“ планировка с неправилни геометрични фигури и асиметричен план.

В структурата на крепостите различаваме следните основни елементи: стени, кули, контрафорси, укрепени порти, ровове, зъбери и пр. Взети комплексно като система със собствена структура, посочените елементи изразяват особеностите на крепостта, нейните отбранителни възможности, стратегическа същност и основни детайли.

Нека се спрем поотделно на тези компоненти, от които се състои крепостта като фортификационен архитектурен комплекс.

Стени. Сигурността на всяка крепост и годността ѝ да изпълни своята функция зависели от крепостната стена, по-точно от височината, дебелината, здравината на съоръженията ѝ за водене на отбрана. Крепостната стена винаги е била не само преграда, но и бойна линия. Тя е главната съставка на укрепителните съоръжения на старопланинската и средногорската укрепителна система.[22] Нейното изграждане, формата и структурата ѝ са в зависимост от изискванията на една активна отбрана, съобразена с бойните средства на феодалните войски.

Крепостната стена има двояка роля — като преграда и като бойна линия. Тя има функцията да прегради противниковия достъп. Скрива живата сила, материални и духовни ценности. Тя се изгражда от здрав материал, има различна дебелина, варираща от 1,20 до 3,50 м, както се вижда от конкретното описание на паметниците в част втора и трета. Дебелината на стената е в зависимост от мястото ѝ. Тя е по-тънка, когато се намира откъм природно защитена страна. Издига се високо. Затваря се с трудноразрушими порти. В онези крепости, в които населението намирало убежище, крепостната стена ограждала значително пространство. Такива били крепостите: по Стара планина—Твърдица 25 дка, Градището край с. Манолово и с. Осетеново — 22 дка, Градът край гр. Мъглиж и Джуглата близо до с. Тъжа — 18 дка, Градищица близо до с. Шипка — 15 дка, Калето край с. Ветрен — 12 дка и др., по Сърнена гора — Градището при с. Съдиево, Сливенски окръг и Градището при язовир Жребчево —30 дка, Калето при с. Кънчево, Старозагорско — 12 дка Бузово кале — 14,5 дка, крепостта на вр. Голям висок — 14 дка и др. В същото време стената трябва да предостави възможности като бойна линия. Тя е съоръжена така, че от нея да може да се нанасят удари на обсаждащия противник. Зидът трябва да е толкова висок, че да не е възможно поставянето на стълби от него, да се пречи на хвърлянето на стрели или камъни до върха му. За тази цел са изградени някои детайли и елементи на стената, които разкриват по-пълно нейното предназначение. Най-важен елемент е ходът или бойна пътечка, платформа (Walgang) за стрелците. Тя преминава по цялата стена и съединява кулите, които се издигат непосредствено на стената.

Напречният профил на бойната платформа е в зависимост от дебелината и височината на крепостната стена. Профилът на стената заедно с хода определя нейната отбранителна характеристика.

Ходът може да бъде закрит (с покрив) и открит.[23]

Силното разрушение на стените на старопланинските крепости не позволява да установим запазени части от бойна платформа. Само от руините от крепостната стена на Твърдица има един малък участък от стълбата за бойната платформа.[24]

В някои крепости околовръстната стена на места става двойна. Така е при крепостите по Стара планина — Горненския град (край гр. Мъглиж), Калето край Сухата река близо до с. Тъжа, Градищица (край с. Шипка) и крепостта Джуглата (край с. Тъжа).[25] В Сърнена гора крепостта Градището край р. Тунджа при язовир Жребчево има две отделни крепостни стени — вътрешна и външна.

При внимателно изучаване планировката и теренните особености на тези крепости прави впечатление, че стената е двойна откъм онази страна, която е лесно достъпна. Двойно осигуряване със стена има и когато в терена са оформени ясно тераси, които могат да бъдат укрепявани поотделно или когато в укрепеното пространство доминира командна височина, която рязко се очертава. Най-високата североизточна част на височината, на която е разположена крепостта Горненския град, от юг има втора стена. Освен командната височина от 696-и хоризонтал нагоре се оформя площадка, която е осигурена от юг със стена. Тя е изградена не само от юг, но и от запад, въпреки че оттам се спускат стръмни и недостъпни скални брегове. Втората, по-висока площадка е оградена почти от всички страни с крепостна стена. Само северозападно едно незначително разстояние е оставено с естествена защита, докато външната крепостна стена обхваща половината от охраняваното пространство.

Крепостта Градищица обхваща в крепостни стени две тераси във формата на елипси. Откъм по-полегатата страна от североизток са изградени две стени и като че ли по-високата тераса е обособена като отделно укрепление. Западната стена е обща (обр. 45). В тази част на крепостта се намират останки от вътрешни сгради, а във външната не личат такива следи на повърхността.

В крепостта при Сухата река край с. Тъжа на най-високата част, където също има следи от вътрешни градежи, е била изградена втора стена (обр. 52). Тя е разположена в посока север-изток. Същото е в крепостта Джуглата (обр. 54), северната част на която е и най-високата, укрепена с втора стена.

Крепостната стена е изграждана като най-съществен елемент на цялата крепостна система само там, където естествените препятствия не са били в състояние да спрат движението на противника.

Както бе изтъкнато, южният склон на Средна Стара планина предполагал много добри теренни условия за изграждане на фортификационни съоръжения срещу средновековното въоръжение. Нещо повече, естествената защитеност е била в голяма степен осигурена при избора на място. С това можем да обясним факта, че само половината от крепостите в отбелязания участък (Твърдица, Чилечито, Калето при р. Козарска и Конарска Улищица, крепостта при селата Горно и Долно Изворово, крепостта при с.Скобелево между Икисчадере и Юзекдере, Калето край с. Ветрен, Хисаря край с. Николаево, Градището на Остра чука, Градището в местността Адабаир, Градишица край с. Шипка, крепостта край с. Осетеново и с. Манолово, Градовете край с. Крън, Манастирят близо до с. Тъжа, Градищка могила при с. Конаре) са били опасани от всички страни с крепостни стени. В останалите крепости стената е построена откъм достъпните места, а недостъпните и естествено защитените нямат градена стена. В Сърнена гора всички проучени крепости показват, че отвсякъде са били изградени стени. Това се обяснява с характера на средногорския релеф.

Кули. Важна част на крепостната стена освен бойната платформа са били кулите.

В писмените сведения се споменават крепости по Стара планина с каменни стени и кули, които се извисявали високо на недостъпните места.[26] Кули са имали и крепостите по Сърнена гора. Разкрити са основи и руини на кули в Бузово кале, Градището при язовир Жребчево, при с. Съдиево, Кеси камък и др.

По своята роля кулите са били стражеви и сигнални. Стражевите кули се отделяли от крепостната стена и са заемали най-високите и изгодни за наблюдение точки в укрепеното място. Сигналните кули чрез запалване на огън или с показване на бяло платно бързо предавали вестта за приближаването на неприятеля. Разбира се, основно сигнално-съобщителната връзка се осъществявала посредством вестоносци.[27]

В старопланинската система намираме останки от зидове на кули. В участъка на тази отбранителна система от Твърдица до Калофер в 9 проучени крепости има запазени субструкции от кули (Градищка могила край с. Конаре, крепостта при селата Горно и Долно Изворово, Чилечито при с. Енина, Калето близо до с. Крън, Калето край с. Тъжа, Градището в местността Бейгирбелешсартъ близо до с. Скобелево, Джуглата в землището на с. Тъжа, крепостта Паунов камък и Градището край с. Осетеново и с. Манолово).

Нека проследим разположението на кулите в посочените крепости.

В североизточната част на стената на крепостта Калето край с. Крън има основи на петоъгълна кула с дължина на стената 6 м и дебелина на зида 2 м. Тя е построена на командната височина покрай скалите на р. Дереазлъ от север и високите стръмни скали от изток. Западната и югозападната стена на кулата са свързани с околовръстната стена. Извън нея са останали четири ъгъла, три от които на изток и североизток (обр. 36). Местоположението на кулата е такова, че от нея се открива обзор на юг. С поглед се обхваща цялото пространство, оградено от крепостната стена. Тъй като терасата, на която е потроена крепостта, е наклонена на юг, тя дава отлична възможност за наблюдение към Тунджанската долина и Средна гора. Кулата е съвсем близо до водохранилището — 15 м северно от него.

На най-високата част на крепостта Джуглата край с. Тъжа е изградена петоъгълна кула. Тя е свързана с крепостната стена. От нея са останали руини от субструкцията. Дължината на стената е 6 м. Разположението на кулата на командната височина показва, че тя е построена със сигнално-наблюдателно предназначение. От кулата се открива добра видимост на юг до Средна гора.

В северната част на крепостта Паунов камък е изградено правоъгълно помещение с размери 15/18 м. Зидовете му са свързани конструктивно с крепостната стена. Точно там се откриват останките от входа на крепостта. Функциите, които би могло да изпълнява това съоръжение, безспорно е портално оформление с правоъгълна кула (обр. 56). Наблюдателните му възможности са съчетани с охраната на входа. Подобно нещо се вижда при входните кули на крепостта Царевец.[28]

От северната страна на крепостта Чилечито край с. Енина на най-високата част се намират руините на кула. Субструкцията е силно разрушена. Има съвсем малко останки от нея. Тя също е била свързана конструктивно с крепостната стена. От нея се открива широк обзор на юг към Казанлъшкото поле.

В крепостта Градищка могила край с. Конаре на две места има останки от кули, свързани с крепостната стена. Едната от тях е изградена на доминираща височина в ограденото пространство, а другата е откъм южната страна. И двете кули са петоъгълни. Едната е с дължина на стената 10 м, а другата — 4 м (обр. 12).

На най-високото място на крепостта между селата Горно и Долно Изворово е изградена петоъгълна кула, свързана с крепостната стена. Тя е издадена с един от ъглите навън.

В северния ъгъл на крепостта между р. Юзекдере и Икисчадере край с. Скобелево е построена петоъгълна кула. И тя, както при другите случаи, е свързана конструктивно с околовръстната стена.

Руини от кули на доминиращата височина има и в крепостта Калето (Градището) край с. Манолово и с. Осетеново.

Както се вижда, само една от посочените кули е правоъгълна, а всички други са петоъгълни. Със сигурност може да се твърди, че и останалите старопланински крепости са имали кули, но силните разрушения, засегнали дори и субструкцията, не ни дават възможност да установим техните места.

Основи на кули има запазени и на някои прегради (деми), които затваряли най-тесните места на проходите, обикновено в билната част на планините. Преградата край Царска могила близо до с. Борущица има кули на две места — от североизток петоъгълна, а от югоизток шестоъгълна (обр. 20). В същата дема на две места има разрушения на градежи, но основите не са запазени. Кулата в югозападната част е построена на командна височина.

Преградата в Русалийския проход има също останки от основи на правоъгълна кула. Тя е построена по средата на стената и лежи там, където е преминавал старият път. По този начин кулата се явява портална, охраняваща портата на демата (вж. обр. 63). В североизточния край на стената има неопределени разрушения от градеж, който по образувания насип показва наличие на втора кула.

Преградата на прохода Хаинбоаз (Прохода на републиката), известна на селяните от с. Димовци под името Дуварът, има руини от правоъгълно съоръжение, вероятно кула, охраняваща портите на преградата (вж. обр. 13).

В руините на крепостите по Сърнена гора се разкриват основи на кули. В Градището при с. Съдиево на три места в северната част има следи от кули. От южната страна на крепостта Голямото кале при с. Колена личат основи на една кула. На Българското кале при Змеевския проход има основи от кули на две места — от юг и запад. Те са били построени в по-достъпната част на крепостта. Градището при язовир Жребчево има останки от две кръгли кули при входа на външната крепостна стена. Сравнително добре е запазена с надземни градежи кръглата кула около скала на крепостта Бузово кале. Някои от тези кули са свързани с входовете, но по-голяма част от тях са свързани със стената.

Кулите, изградени към стените, сигурно са били свързани с бойния ход, за да обединяват силите на защитниците и си осигуряват връзка. По този начин са могли да действуват съгласувано. В някои случаи кулите са били разположени така, че са се явявали във вид на тристранни кули (крепостта Паунов камък в Стара планина, Бузово кале в Сърнена гора и др.)[29]

Зъбери. Друг елемент на крепостната стена са зъберите.[30] Те са характерни за средновековните укрепления и заместват бойниците. В средновековната старопланинска система не са запазени горните части на крепостните стени и затова никъде няма останки на части от зъбери. В това отношение може да се добие само бегла представа от малкото запазени зъбери в крепостта Червен и Баба Вида. Намерени са обработени каменни блокове за зъбери на крепостта Паунов камък.

Порти. Най-уязвимото място на крепостните стени са били вратите. Затова на тяхното построяване и укрепяване било обръщано специално внимание. Това се осъществявало по различни начини.

Характерна форма на такова укрепяване са били предвратните лабиринти, няколко врати, правоъгълник от стени, в които са изградени бойници или зъбери. В удължени стени на противоположните краища на лабиринта се намирали две или три врати.[31]

Друг начин за изграждане на вратите бил разминаването на стената, като в отклонението се влизало чрез пандус.

Поради голямото разрушение в руините на крепостите не личат местата на вратите. В няколко крепости има данни за врати — крепостта Паунов камък, при правоъгълната кула, която е била построена на входа (вж. обр. 56), крепостта Джуглата (вж. обр. 54). Градището при язовир Жребчево и др. От плановете се вижда, че входовете с вратите били внимателно определяни и старателно укрепявани. Фактът, че входът се свързва с кула, показва това.[32]

Освен главната врата за влизане в крепостта в някои случаи при превръщане на отделни естествено укрепени места с допълнителни съоръжения в опорен укрепителен пункт били изграждани вътрешни врати за отиване към тази част на крепостта. Например в крепостта Паунов камък западната част била обособена в непристъпните скали на един такъв укрепен пункт. Достигането до него било възможно посредством изрязаната в скалата пътека, която при една пресечена скала, свързана с подвижен мост, води до тази добре укрепена площадка в скалата (вж. обр. 56). Между две подобни площадки на същата крепост се намирало водохранилище, чиито руини добре личат — два пласта мазилка, червен хоросан и бял хоросан. След като всички прегради бъдат преодолени, най-сетне в тази добре скътана част на крепостта можели да се прикрият оттеглилите се защитници. Интересно е, че тук бяха намерени каменни топки, доказателство за използването на каменохвъргачни машини при отбраната.

Контрафорсите са друг съществен елемент на крепостната стена. Те имат архитектурно-строително предназначение — да подсилят на определени места стената. В крепостта Твърдица в южната част на стената, която е била сравнително по-достъпна, на две места има останки от контрафорси.

При анализиране отбранителните особености на крепостите по Стара планина прави впечатление твърде успешното заменяне на рова пред стената с малки реки. Както се отбелязва, повечето от половината крепости в участъка от Твърдица до Калофер, както и в Сърнена гора са заобиколени от високи и стръмни брегове.

Всичко това е правило излишен специално изработен ров. Въпреки това на някои отделни места е имало и ровове. Например в крепостта Горненския град при днешния гр. Мъглиж в източната част е имало ров. Той е пресичал

достъпа към входната врата, към която можело да се отиде само от североизток (обр. 8).

В крепостта Хисаря край днешното с. Николаево от юг също личи мястото на рова пред крепостната стена.

Построяването на укрепленията на старопланинската и средногорската отбранителна система показва умело използване стратегическите преимущества на теренните елементи в планинска пресечена местност. Разположението на крепостите затруднявало докарването на стенобойни машини и тяхното използване. Със сравнително малобройни сили се защищавали проходите и се нанасяли поражения на противника. Неслучайно Хемуските височини и проходите със силно укрепени отбранителни съоръжения са предизвиквали опасения и страх у византийците.[33]

Старопланинската и средногорската отбранителна система се характеризират с някои особености:

1. При избора на мястото за всяка крепост и съоръжение се вземали под внимание стратегическите условия на планината.

2. Естествено защитените места умело са свързани с разнообразни по вид укрепителни съоръжения.

3. При всяка крепост е постигнато оригинално строително решение, в което са съчетани и изчерпани за своето време стратегическите изисквания и възможности на топографските условия. Всяка крепост и съоръжение имат свой облик и са съобразени с особеностите на местността. Използвани са възможностите на Стара планина за военноотбранителни цели. В планировката изпъкват редица стратегически достойнства. Защищаваните места имат командно положение спрямо окръжаващата местност. Вижда се ярко изразен стремеж да се включват в укрепената част господствуващите височини. По тях сполучливо са разположени кулите и другите съоръжения. Крепостните стени имат неправилна форма. Контурно следват теренът и особеностите на конфигурацията на местността. Построени са към откритите пространства, свързани със скали и стръмни брегове. В някои случаи стената е двойна. Подстъпите са пресечени с ров, най-често заменен с речни проломи и оврази. Всичко това предотвратявало внезапността на вражеското нападение.

Отбелязаните характерни особености на стратегическите достойнства на крепостите от старопланинската и средногорската укрепителна система ги разкриват като образец на отбранителна система за своето време.

Ако за една крепост-град факторите, които определят избора на нейното място, планировката и издигането ѝ са много — икономически, политически, административни, стратегически и пр.,— то за старопланинската и средногорската укрепителна система като цяло и за отделните им елементи (крепости и прегради) стратегическият фактор се явява първостепенен.

Българските строители на крепости са успели въз основа на условията на местността да създадат такива решения, които умело степенуват теренните особености и изграждат фортификационни съоръжения от различен вид с големи отбранителни достойнства. Показана е стратегическа гъвкавост, органически сливаща се с индивидуално и оригинално планиране.

От проучването на старопланинските и средногорските крепости в Подбалканската област могат да се направят следните изводи:

1. По склоновете на Стара планина и Сърнена гора се е извършвало голямо военноотбранително строителство. Археологическите материали свидетелствуват, че някои от местата на крепостите са използвани от византий-

ци, римляни и траки. Създаването на система от крепости, които превръщат Стара планина и Сърнена гора в огромни отбранителни съоръжения, е свързано с историята на българската средновековна държава. Подбалканската област е била една от проходните области, в които е имало голям брой крепости. В нея се е намирала значителна част от посочените системи.

2. Стратегическото значение на отбранителните съоръжения не се е ограничавало само със задачите на отбраната на близките околности или да служат за убежище на близките селища. Те са охранявали търговските и стратегическите магистрали, защищавали пътищата към политическия център — столицата на държавата.

3. Тези укрепени системи са прикривали земите на Подбалканската област и Мизия.

4. Въпреки индивидуалните особености на всяка крепост те са в единство. Обединява ги общата идея да се прегради пътят на противника от юг, както и местоположението, използването на защитните свойства на терена, плановата структура и средновековната система на отбрана.

5. В планировката им се вижда умело творческо прилагане на фортификационните принципи, изхождайки от стратегическия фактор. Всяка крепост има свой облик.

6. Отбранителните съоръжения, от които са съставени крепостните системи, са твърде разнообразни. По вид и функции те се групират в няколко категории:

Укрепени селища (градове). Такива са Крън, Твърдица, Мъглиж, Градището край с. Манолово и с. Осетеново, Паунов камък. Доказателство за това са градежите и другите останки от жилища в оградено пространство. Голямото количество битова керамика свидетелствува, че крепостите не са временно, а постоянно обитавани. Размерите им са сравнително големи. Три от тези крепости — Крън, Мъглиж и Твърдица — имат собствени имена, понеже са селища. Те се споменават в писмени източници и са се съхранили в топонимията или в имена на селища до наши дни.[33]

Постройки само с военноотбранително предназначение. Те от своя страна биват:

а) укрепени опорни стратегически точки със задача да охраняват важни направления и да служат за убежище на околните селища.[34] Такива са били крепостта в местността Адабаир край с. Ветрен, Градищица край с. Шипка, Чилечито край с. Енина, Джуглата и крепостта край Сухата река близо до с. Тъжа, Градището в околностите на с. Конаре и др. Наблизо до тези крепости е имало селища, останките от които са отбелязани при описанието.

б) съоръжения за преграждане пътя в проходите. Те са известни под името преградни стени, преграда (дема, герме).[35] Преградите са построени навътре в планината близо до билото на удобни за затваряне места — изсечени в скалите теснини на прохода. Такива са и описаните преградни стени на Прохода на републиката, Царската могила, Калоянската и проходът Марагидик.

в) наблюдателници — крепости с малки размери, които са имали само сигнално-наблюдателни функции. Такива са били крепостите Долненския град близо до с. Мъглиж, Бейгирбелешсартъ край с. Скобелево, Градищката могила до с. Конаре, Градището между с. Горно и Долно Изворово.

Крепостта Градовете западно от Дереазлъ в землището на Крън се отличава от всички, посочени дотук. В огражденото със стени пространство има много останки от вътрешни сгради, но тя не може да бъде селище, тъй като е малка по размери. Смятаме, че там е било укрепеното жилище (замък) на крънския феодален управител Елтимир.

Укрепените селища са изпълнявали и важни отбранителни функции. Крънската крепост, Калето, Мъглижката, Твърдишката, независимо че са били селища, са пазели проходите и вероятно в тях е имало значителни гарнизони, от които се излъчвала охраната на по-малките крепости и на тези съоръжения, които не са обитавани от постоянно население.

7. При изграждането на отбранителни съоръжения са използувани следните строителни материали: ломени камъни, хоросан и вероятно твърде много дърво. Тухлите са използувани в по-малко количество само в отделни крепости.

Начинът на зидането е оформяне на лицевата част на зидовете отвън и отвътре с по-едри необработени камъни, а вътрешността (емплектона) е пълнеж от дребни камъни, нахвърляни в хоросановата маса. В някои случаи в хорасана са слагани парчета от счукана керамика. В градежа са поставяни надлъжно и напречно дървени греди с размери 12/18 см. Това е една стара традиция, която намираме и в старопланинските, и в средногорските крепости.

Военноукрепителното дело в Подбалканската област е било в най-тясна връзка с развитието на производителните сили и развитието на редица строителни занаяти.[36] С растежа на производителните сили в българското феодално общество се извършвало засилване процеса на отделяне занаятите от селскостопанския труд. Постепенно промишленото население се увеличавало за сметка на земеделското. В края на IX и през X в. вече има самостоятелни клонове на преработвателно производство.[37] Известен тласък получили занаятите през XI—XII в., когато България бива включена в територията на Византийската империя.[38]

През периода XII—XIV в. занаятите се развили още повече. С оформянето на едрите поземлени имения на боляри, висши сановници, духовници и манастири се създала възможност за прилагане на по-напреднала производствена техника. Налице били вече по-голямо разделение на труда, по-високо специализиране и значителни занаятчийски традиции.[39] В писмените източници се споменават т. нар. технитари, чиято стопанска дейност е напълно обособена като промишлена. Техният брой и значение в стопанския живот ставали все по-значителни. Занаятите се развили не само във феодалните имения, а и в градовете, които през XII—XIV в. отбелязват по-висока степен в своето развитие и като центрове на промишлена дейност. Увеличаването на населението в градовете създавало благоприятни условия за развитието на занаятите. Ежедневните нужни на многобройното градско население от храна, облекло, покъщнина, селскостопански инвентар, както и новите потребности и изисквания на представителите на господствуващата класа — строеж на дворци, църкви, манастири, болярски къщи и изработване на разнообразни предмети на разкоша — тласнали още повече развитието на занаятите.[40] Наред с диференциацията в занаятчийското производство прогрес отбелязвала и производствената техника. Появили се и изящни занаятчийски произведения.[41]

От особен интерес за нас е развитието на занаятите, непосредствено свързани с крепостното строителство. Построяването, поддържането и възстановяването на крепостните съоръжения по Стара планина и Сърнена гора предполагат известно развитие на цяла група занаяти.

Честите военни действия, при които били разрушавани много крепости, били свързани с много труд и усилия на зидари, дърводелци, тухлари, каменоделци, железари и др. Огромните мащаби на този вид строителство и кратките срокове, в които били изпълнявани, показват, че броят на занаятчиите не е бил малък.[42]

Малко са данните за тези занаяти в писмените извори, но запазените до наши дни паметници от Средновековието, руините от укрепителни съоръжения и особено проучването на археологическия материал ни дават по-големи възможности да създадем представа за развитието на строителните занаяти.

Като имаме пред вид проучваните крепости и съоръжения по южния склон на Стара планина и Сърнена гора в Подбалканската област и техния голям брой в един малък район относно мащабите на цялата страна, можем да направим някои важни общи заключения за фортификационната архитектура и строителство: умело построяване на крепостните стени съобразно с теренните особености,сполучливо решение на редица строителни проблеми — осигуряване на леснодостъпната страна с контрафорси, чупки, построяване на наблюдателни кули, избор на входовете, изграждане на водохранилищата, определяне и построяване елементите на целите строителни комплекси. Военноотбранителната архитектура е била тясно свързана с развитието на строителното дело.

Изграждането, организацията и функционирането на системата крепости по Стара планина и Сърнена гора са неотделими от развитието и усъвършенстването на цялата военна организация на средновековната българска държава.

През раннофеодалния период съставът и характерът на славянобългарската войска се обуславяли от особеностите на обществено-икономическите отношения, които господствували в славянобългарското общество,[43] от традициите във военното дело на славяни и прабългари. Тогава съществували две основни класи: свободно селячество и славянска и прабългарска земеделска класа. През този период войската се състояла предимно от въоръжения народ, народно опълчение. Наред с опълчението имало и постоянна войска — личната дружина на хана, — която във време на война образувала ядрото на войската и излъчвала команден състав.

През IX—X в. феодалните отношения били вече развити. Ликвидиран бил административния дуализъм в държавата. Славянската и прабългарската аристокрация се слели. Оформили се две класи от феодалната аристокрация— болярите начело с княза и независимото селячество. Настъпили съществени промени в държавното устройство[44] и военната уредба, организацията и попълването на армията. Тя престанала да бъде вече народно опълчение, а се състояла от набираните от феодалите отреди. При военните действия воеводите и болярите били длъжни да се явяват по призива на княза на определено място със своите въоръжени отреди.[45] Попълването на войската ставало на териториалния принцип.[46] Освен тази наборна войска, призовавана само в случай на война, имало и постоянни въоръжени сили, към които се отнасяла личната дружина на владетеля.

Военната организация през периода на развития феодализъм (XIII—XIV в.) се определяла от силно развитите феодални отношения и наличието на крупни земевладелци и селяните — лично свободни и зависими (парици и технитари).[47]

За това време е характерна политическата раздробеност на страната. Нямало единна армия, набирана от цялата страна по заповед на владетеля. Тя вече се състояла от царски войски, набирани от пряко подчинената му територия и от въоръжени отряди на отделните феодали. Болярите разполагали със свои войски.[48]

През първата половина на XIII в. поради силната централна власт войската била все още многобройна. В писмените извори данните за числеността ѝ се движат от 33 до 100 хиляди души.[49] Вероятно тези цифри са били преувеличени, но те сочат силата на българската военна мощ по онова време.[50] С усилването на феодалния сепаратизъм числеността на армията значително намалява. Набирането на войски ставало все по-трудно. Болярите отказвали да подкрепят централната власт. Царят разполагал само с войски от подвластните му територии и бил принуден да прибягва до използуването на наемни войски от различни народности.[51] В този период на намаляване на армията се засилило строителството на крепости и укрепителни съоръжения. Укрепявани били не само селища, но и важни направления, както е случаят със старопланинската и средногорската отбранителна система.

Главен род войска през отбелязаните три периода на феодализма в България била конницата, но планинският характер на Балканския полуостров определил голямо значение и на пехотата.

В системата на военната организация крепостите заемали важно място. В тях се намирал постоянен гарнизон, а укрепителните съоръжения имали охрана, получавана от гарнизона. Твърде често в изворите се споменават градовете и принадлежащите им крепости,[52] които се явявали опорни пунктове, както бе отбелязано за района на крепостите по Хаибоаз (Прохода на републиката), кия, Крънския и Русалийския проход.

Както византийците, така и българите са обръщали голямо внимание на началниците на крепостите и градовете.[53] Били назначавани стратези не само на големите крепости и важни укрепени места, а и на по-малките.[54] От тях зависела сигурността. Крепостните гарнизони били причислени към постоянните въоръжени сили.[55] Началници на гарнизоните през Първото българско царство най-често били местните управители: комити, жупани, а през Второто българско царство — дук, катепан, кастрофилакс.[56] Когато Подбалканската област е представлявала административна единица, вероятно начело на крънската хора е стоял такъв областен управител.

Строежът и поддържането на старопланинските и средногорските крепости са лежали на плещите на народните маси. Местното население е взимало най-голямо участие във възстановяването на крепостните стени и другите съоръжения след разрушаването им при честите войни. Наред с другите тегоби и големия брой феодални повинности селяните трябвало да изпълняват и такива, свързани с военноукрепителното дело. Те били задължени да работят за построяването на крепости, пътища и мостове.[57] Освен това при нужда били задължени да охраняват крепостите. В грамотите на българските царе градозиданието и охраната на крепостите са посочени като важни задължения на селяните.[58] По този начин населението било длъжно да изпълнява ангарии, свързани с държавни функции — подготовка на отбраната, зидане, поддържане на крепости и тяхното пазене. Построяването на крепостите по Стара планина и Средна гора, организацията на отбраната и тяхното функциониране са тясно свързани със социално-политическото устройство и уредбата на средновековната българска държава.

Поради своите огромни размери, сложност на отбранителните съоръжения и свързаните с тях икономически ресурси тези отбранителни системи не са били по силите и възможностите на отделни боляри. Те са могли да бъдат създадени, организирани, поддържани от централната власт като общодържавно дело. В резултат на развитието на феодализма и настъпилата административна и политическа раздробеност някои части от старопланинската и средногорската отбранителна система били в ръцете на отделни боляри и управители на области. Типични примери в това отношение са Смилец и братята му, владетели в Копсис, и Елтимир, владетел в Крън, както и Шишмановци, които са владеели Подбалканската област.

В заключение от цялото изложение ще изтъкнем, че крепостите по Стара планина и Средна гора в Подбалканската област са ценни паметници на нашата култура, паметници на фортификационната архитектура, свързани с драматични и героични събития от историята на средновековна България. Върху техния характер и особености са оказали влияние развитието на производителните сили и социалните отношения, строителното наследство от народите, живели по българските земи, и традициите на нашия народ, наличието на едни или други местни строителни материали, начините на воюване и тактиката на противника; топографските особености на нашите земи.

БЕЛЕЖКИ

[1] ГИБИ, III, с. 263—265; В. Н. Златарски. История на българската държава. . . Т. I. С., 1918, с. 142 и сл.

[2] Ат. Попов. Ролята на военноукрепителната система. . ., с. 62—72.

[3] Ат. Попов. Цит. съч., с. 62.

[4] За термина „стратегически фактор“ вж. В. Подключников. Стратегический фактор в общей планировке древнерусских городов. Академия архитектуры СССР. Сообщения Кабинета теории и истории архитектуры, вып. 3, М., 1943. В настоящата публикация терминът „стратегически фактор“ трябва да се разбира в смисъл на обща планировка, разположение и изграждане на средновековните крепости и укрепителни съоръжения по южния склон на Средна Стара планина.

[5] ГИБИ, IV, с. 23.

[6] А. Дероко. Средновековни градови. . ., с. 32—36, 41—42.

[7] В. Подключников. Цит. съч., с. 2.

[8] Пак там.

[9] Ат. Попов. Военноотбранителни особености на крепостната система на Царевец, с. 74—84.

[10] Реките, които се вливат в Тунджа откъм Стара планина, са Твърдишка, Козарска Улищица, Конарска Улищица, Лазова, Радова, Крива река (Сливатовска или Ветренска), Габровца, Стара река (Мъглижка), Стара река (Енинска), Дереазлъ, Доганащица, Лешница, Асардере, Късаланско дере, Икисчадере, Юзекдере, Яалъкдере (Соколня), Сухата река (Корудере), Казанкая, Селска край с. Тъжа, Тъжа, Светишка вада, Каледере и др.

[11] Крепости, построени в меандри и високи скалисти брегове на реки, са Твърдица, Калето край с. Конаре между р. Козарска и Конарска Улищица, Хисаря (Асаря) край с. Николаево, Орелските скали край с. Ветрен, Долненският град край с. Мъглиж, Градът (Горненският град) край гр. Мъглиж, Калето край с. Крън, Калето край с. Горно Изворово, Чилечито край с. Енина, Калето край с. Скобелево при р. Лешница и р. Асардере, крепостта в местността Бейгирбелешсартъ край с. Скобелево, Калето край с. Скобелево между р. Яалъкдере и р. Корудере (Соколня), Калето при Сухата река край с. Тъжа, Джуглата край с. Тъжа, крепостта в местността Паунов камък (Кудреткале) край с. Тъжа, Калето край с. Манолово и с. Осетеново.

[12] Крепости, покрай които минава река от едната страна: Орелските скали край Крива река (Сливатовска, Ветренска), Долненският град (край гр. Мъглиж), Горненският град (край гр. Мъглиж), Чилечито (край Стара река близо до с. Енина), Калето (край р. Азлъдере близо до с. Крън), Градовете (край с. Крън).

[13] Ат. Попов. Старопланинската укрепителна система. . ., с. 67—68; Средновековни крепости по Русалийския проход в Стара планина, с. 337—353.

[14] Д. Ангелов. Цит. съч., с. 215—235.

[25] През 250 г. 70 000 готи под ръководството на Книва, преследвани от император Деций, преминали Стара планина през Шипченския или Троянския проход за Тракия и стигнали до Пловдив (вж. В. Аврамов. Войната на България с Византия в 1190 г. . ., с. 43, 85). В 601 г. Коментиол тръгнал от Нове на Дунава за Пловдив през Троянския път. Останките от калдъръми в Шипченския, Крънския, Дъбовския (стария римски мост) и други проходи свидетелствуват за ранното им функциониране. Вж. Хр. Буюклиев и Л. Гетов. Два нови епиграфски паметника за укрепителната дейност на Антоний Пий в Тракия.— Археология, VI, 1964, кн. 1, с. 29 и сл.

[16] Д. Ангелов. Цит. съч., с. 225.

[17] За укрепване проходите на планината като система във военноотбранителната дейност на българите вж. ЛИБИ,III,1965,с.230, 261, 264. „Дори теснините на пътищата заповяда да се преградят с отсечени дървета и натъркаляни грамадни скали и поръча да се укрепят с кули и бойници някои стари укрепления, запазени от старина, които именно представляваха силата и опората на цяла България“; „По заповед на императора те дори бяха преградили теснините на пътищата с отсечени дървета и с натъркаляни там огромни скали и бяха отново укрепени с крепости и кули стария проход „Св. Василий“ (Траянови врата) между Ихтиман и Ветрен“; „След това се пусна слух в лагера, че безбройна гръцка войска чака в гръцките равнини и се готви да влезе в сражение с нашите при вратите на св. Василий, гдето се намираше крайният и най-добре укрепен проход на България“; „Заповядал да се укрепят с кули проходите, разрушени от времето, които са били здрави твърдини на цяла България“.

[18] Ат. Попов. Средновековни крепости по Русалийския проход. . ., с. 337—353.

[19] Ат. Попов. Ролята на военноукрепителната система в източната и централната част на Стара планина. . ., с. 64—69.

[20] В северните склонове на Сърнена гора текат реки—притоци на Тунджа: Голяма Гергещница, Малка Гергещница, Гюрля, Турийска и Саплама, а в южните склонове — Стара река (при с. Оряховица), Кесикая (при с. Дълбоки), Хасмалъкдере (при с. Дълбоки), Градишка (Коленска) река, Бедечка (при Чичекбаир), Балъклийска (при с. Елхово), които са в обсега на Маричиния басейн.

[21] К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 132.

[22] За крепостната стена вж. К. Миятев. Цит. съч., с. 132.

[23] В. Л. Воронина. Из истории среднеазиатской фортификации. — СА, 1964, кн. 2, с. 43.

[24] За бойна платформа вж. К. Миятев. Цит. съч., с. 137; ГИБИ, IV, с. 263; Ат. Попов. Средновековните крепости Твърдица и Мъглиж, с. 268, обр. 3; Старопланинската укрепителна система. . ., с. 68, обр. 3 и 7.

[25] За крепости с два защитни пояса вж. Ducae Michaiiis nepotis. Historia byzantina, p. 317; Ат. Попов. Старопланинската укрепителна система. . ., с. 100, обр. 60; с. 105, обр. 68 и обр. 72.

[26] Nic. Chon., p. 561—565; К. Миятев. Цит. съч., с. 132, обр. 143, 146, 148.

[27] Д. Ангелов. Цит. съч., с. 236—242.

[28] Ат. Попов. Военноотбранителни особености. . ., с. 81.

[29] В. В. Косточкин. Русское оборонное зодчество. М., 1962, с. 229; А. Дероко. Цит. съч., с. 149, обр. 146.

[30] ГИБИ, с. 263.

[31] К. Миятев. Цит. съч., с. 39, 137; В. В. Косточкин. Цит. съч., с. 261—262.

[32] С. П. Толстов. Древний Хорезм. М.,1948. За предвратния лабиринт на Джанбаз кале, с. 90 и сл.; Н. Ангелов. Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. Велико Търново. — ИОМВТ, 1966, кн. III, с. 10—11; Ат. Попов. Военноотбранителни особености. . ., с. 81—82; А. Дероко. Цит. съч., с. 51, обр. 40, 41, 42, табл. IV, V.

[33] ГИБИ, IV, с. 18.

[34] За крепостта при с. Осетеново и с. Манолово има историческо предание, че там е бил разположен град, известен с името Трън. С разрушаването му по време на турското завоевание част от жителите се заселили в днешното с. Търничане. Оттам то носело своето име.

[35] К. Миятев. Архитектурата. . ., с. 132; Ив. Велков. Градища. . ., с. 168.

[36] Г. Баласчев. Укрепителните работи на старобългарската войска. Минало, III, 1918, кн. 10, с. 36—38.

[37] Д. Ангелов. По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI—XIV в. — ИПр., VII, 1951, кн. 4—5, с. 436—439.

[38] В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . ., I, С., 1978, с. 153—155, 312—318, 335—337; Iv. Sakăzov. Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin und Leipzig, 1929, S. 39—49; Д. Ангелов. По въпроса за стопанския облик на българските земи. . ., с. 433; К. Миятев. Изкуството на българите през IX—X в. — БИБ, т. 4, I, с. 173; Ст. Цонев. Стоковото производство във феодална България. — ИПр., X, 1954, кн. 5, с. 56, 57.

[39] Д. Ангелов. По въпроса за стопанския облик. . ., с. 434—435.

[40] Ст. Цонев. Цит. съч., с. 57; Ив. Сакъзов. Цит. съч., с. 204.

[41] Ив. Сакъзов. Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в. — ГСУ ЮФ, XXX, 1934/35, с. 71—72; V. Gjuzelev. Les relations bulgaro-vénitiennes durant la première moitié du XIVe siècle (Sagramento et patto de messer limperator Alexandro del Zagora).— ЕН, IX, 1979, p. 39—76.

[42] Ив. Сакъзов. Стопанството в средновековна България. — БИБ, II, 1929, с. 210; С. Георгиева и Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959; Ст. Цонев. Цит. съч., с. 57.

[43] Сравнение все пак може да се направи, макар и да са други мащабите, че за солунската крепост по времето на Йоан Кантакузин работили 10 000 души.

[44] М. Андреев и Д. Ангелов. История на българската държава и право. с. 71.

[45] Пак там, с. 94 и сл.; В. Гюзелев. Функциите и ролята на кавхана в живота на първата българска държава (VII—XI в.). — ГСУ ФИФ, LX, 3, 1966, с. 153 и сл.; Ичиргубоилите на първата българска държава (VII—XI в.). Пак там, LXV, 3, 1971, с. 167 сл.; Allgemeine Charakteristik und Etappen der Errichtung des Ersten Bulgarischen Staates (VII bis XI yh.). — EB, 1978, № 3, S. 71.

[46] Ст. Новаковић. Стара српска војска. Београд, 1893, с. 51, 57.

[47] В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . ., I, с. 125—133, 335—337.

[48] М. Андреев и Д. Ангелов. Цит. съч., с. 147—149.

[49] Nic. Chon., p. 675; Cantacuzenus. I, p. 354.

[50] Ansberti Annales MGH, v (Nova series), p. 33 — сведение за 40 000 армия, която Петър и Асен предложили на Фр. Барбароса през 1190 г. срещу Византия: Robert de Clary. La conquête de Constantinople, ed. Ph. Lauer, Paris, 1924, § 64, p. 62 — За предложението на Калоян да даде 100 000 армия в помощ на атаката на Цариград от латинците; Natalie de Wailly. Geoffroi de Villeehardouin.La conquête de Constantinople avec la continuation de Henri de Valenciennes. Paris, 1882, p. 256—257 — сведение, че по време на войната с кръстоносците българите в Тракия имали 40-хилядна конница и безчислена пехота; К. Жуглев. Принос към историята на средновековна България въз основа на хрониката на Хенрих Валенсиен. ГСУ ИФФ, 46, кн. 2, с. 62 — Валенсиен съобщава, че българската армия в сражението при Пловдив през 1208 г. наброявала 33 хиляди души.

[51] Gregoras. I, p. 455 — в сражението при Велбъжд (1330) българската войска наброявала 12 хиляди българи и 3 хиляди татари: Cantacuzenus. I, p. 464—465, 504—505, съобщава, че българската войска в сражението при Русокастро (1332) наброявала 8 хиляди българи и 2 хиляди татари.

[52] В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . ., II, с. 147—149; ГИБИ, VI, с. 268 — за Дрътър и крайдунавските крепости около нея, с. 290, за Перник и 35 крепости около него и пр. вж. В. Н. Златарски. История. . ., I, 2, с. 324—325, 774.

[53] H. Glykatzi-Ahweiler. Recherches sur l'adminisrtration de l'Empire byzantin aux IXe—XLe-siècles. — BCH, LXXXIV (1960), p. 47—49.

[54] Щ. Атанасов и др. Българското военно изкуство през феодализма, с. 47.

[55] В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . . II, с. 274—278.

[56] М. Андреев и Л. Ангелов. Цит. съч., с. 146.

[57] В. Гюзелев и П. Петров. Христоматия. . . II, с. 203, 204, 219—220, 241, 247, 276, 277.

[58] Пак там, с. 220, 241.

Таблица 1

Разположение на крепостите и съоръженията в проходите на Средна Стара планина

№ по ред	Проходи	Крепости	Съоръжения	
		в южния вход на планината	в дълбочината на планината	на незначителни клисури
1	Твърдишки	Твърдица	Шешкинград	
2	Хаинбоаз (Проход на републиката)	Хисаря край с. Николаево	Градището при с. Димовци, преградата, Плетника	
3	Иванкова пътека в дълбочина се свързва с Дъбовския проход	крепостта в м. Орелските скали, Калето край с. Ветрен	Градището при Ада-баир	
4	Дъбовски		преградата на Царска могила, преградата в м. Калоянка	
5	Енински	Чилечито	Крепостта край Долно и Горно Изворово	
6	Мъглижки — в дълбочината се свързва с Тревненския проход	Грамада	Горненски град	Долненски град
7	Крънски	Калето, Градовете		
8	Шипченски		Градищица Къзаланско кале	Крепостта край р. Соколня
9	Ясенски (Химитлийски)	Амзонов копак	Хисаря	
10	Марагидишки (Русалийски)	Джуглата, Манастирят Калето при Сухата река, Градището при с. Манолово и с. Осетеново	Паунов камък, преградата под вр. Марагидик	

Таблица 2

Разположение на крепостите в проходите на Сърнена гора

№ по ред	Проходи	Крепости	
		в северните склонове	в южните склонове
1	Новозагорски	Градището край с. Съдийско поле	Градището при яз. Жребчево
2	Колина — Люляк — Шаново	Голямото кале край с.Колина	Крепостта край с. Милево
3	Змеевски (стария Верейски проход)	Чичекбаир, Българско кале	
4	Кумлука		Бузовград, крепост край с. Кънчево
5	Светиниколски	Буюкхисар	Голям висок, Голямата кукла

Таблица 3

Крепости, построени покрай реки и планински потоци

№ по ред	Крепости	Наименование на реката, която тече край крепостта	Посока, от която реката заобикаля и опасва крепостта
1	Твърдица	Твърдишка	от три страни — север, запад и юг
2	Калето край с. Конаре	Р. Конарска Улищица и Р. Ко:арска Улищица	от три страни — изток, запад и юг
3	Хисаря при с. Николаево	Р. Радова	от две страни — север и изток
4	Кр. в м. Орелски скали — Ветрен	Р. Крива река (Сливатовска или Ветренска)	от една страна — запад
5	Кр. в м. Адабаир — Ветрен	по Градишки дол р. Крива река и поток	от три страни — изток, запад и север
6	Долненски град край Мъглиж	Р. Габровница	от една страна — изток
7	Горненски град край Мъглиж	Стара река (Мъглижка)	от една страна — запад
8	Калето — Горно и Долно Изворово	Р. Мандра дере и р. Ташлъкдере	от две страни — изток и запад
9	Чилечито — Енина	Стара река (Енинска)	от една страна — запад
10	Калето — с. Крън	Р. Дереазлъ	от една страна — запад
11	Градовете — с. Крън	Безимен поток	от една страна — изток
12	Калето — с. Скобелево	Р. Лешница и р.Асардере	от две страни — изток и запад
13	кр. в м. Бейгирбелешсартъ	Р. Икисчадере р. Юзекдере	от две страни — изток и запад
14	Калето — с. Скобелево	Р. Яялъкдере и р. Корудере (Соколня)	от две страни — изток и запад
15	Калето при Сухата река — с. Тъжа	Сухата река (Корудере)	от три страни — север, юг и запад
16	Джуглата — с. Тъжа	Р. Казанкая и р. Селска	от две страни — изток и запад
17	Паунов камък — с. Тъжа	Р. Тъжа и р. Светишка вада	от две страни — запад и юг
18	Градището при с. Манолово и с. Осетеново	Р. Каледере	от една страна — запад
19	Градището — с. Съдийско поле	Деретата с променлива вода в Пашов дол и Капан дол	от две страни — изток и запад
20	Кр. при с. Оряховица	Стара река	от една страна — изток
21	Кр. Сечен камък —с. Дълбоки	Р. Кеси кая и р. Хасмалъкдере	от три страни — изток, юг и запад
22	Голямото кале — с. Колена	Градищка (Коленска)	от една страна — запад
23	Кр. на Чичекбаир	Р. Бедечка	от една страна — запад
24	Градището — с. Елхово	Р. Бальклийка	от една страна — запад
25	Градището при яз. Жребчево	Р. Тунджа	от една страна — север
26	Калето — с. Милево	Р. Голяма Гергещница Р. Малка Гергещница	от две страни — изток и запад
27	Калето — с. Морозово	Р. Гюрля	от три страни — север, запад и юг
28	Голямата кукла	Р. Тунджа	от една страна — север

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

НАИМЕНОВАНИЯ НА КРЕПОСТИТЕ В КРЪНСКАТА ОБЛАСТ

I. Крепости със собствени имена

1. Крън, Кръ̂нъ, *Κρουνός*, *Κρηνός*, Aqrinus, Corinus, Carni
2. Мъглиж, Мѫглижъ, *Μογκλιζιον*
3. Твърдица, Твърдица, *Βερδίτζα*, Ѡрдйш ћбран, Ferdič
4. Тунджа, Тѫжа, *Τούντζης πόλις*
5. Оряховица, Орѣховица, *ʼΡεαχούβεως*
6. Колина, *Κώλινα*
7. Копсис, *Κόψις*, Копсіе
8. Джугла
9. Паунов камък
10. Чилечито, Чилѣче
11. Бузовград
12. Голямата кукла

II. Крепости с нарицателни имена

А. Със славянско наименование

1. Град — мъглижките крепости; една от крънските крепости

2. Градище — Конаре, Димовци, в м. Адабаир, край Манолово и Осетеново, Долно и Горно Изворово, край с. Съдийско поле, край с. Казанка, край с. Елхово, край яз. Жребчево, край с. Милево, край с. Кънчево

3. Градищица, Градищка могила

Б. С турско-арабско наименование

1. Кале — двете крепости край с. Ветрен, Старозагорско, трите крепости край с. Скобелево, крепостта край с. Крън източно от р. Дереазлъ, край с. Колина, Българското кале край с. Змеево, край с. Морозово, Къзаланското кале

2. Хисаря (Хисар, Асар) — край с. Николаево, Буюкхисар край х. Каваклийка

3. Чичекбаир

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

КРЕПОСТИ, ПРИ КОИТО ИМА ОСТАНКИ ОТ ОСНОВИ НА КУЛИ, КОНТРАФОРСИ И СГРАДИ ПОКРАЙ КРЕПОСТНАТА СТЕНА

1. Твърдица — контрафорси и сгради покрай крепостната стена
2. Градищка могила край с. Конаре — основи на кула
3. Градището край с. Горно и Долно Изворово — основи на кула
4. Преградата при Царска могила — основи на кула
5. Чилечито край с. Енина — основи на кула
6. Калето край с. Крън — основи на кула

7. Горненският град край гр. Мъглиж — основи на кула
8. Крепостта край с. Скобелево в м. Бейгирбелешсартъ — кула
9. Градището край с. Тъжа — основи на кула
10. Джуглата — основи на кула
11. Паунов камък — основи на кула
12. Градището край с. Манолово и с. Осетеново — основи на две кули
13. Бузовград — основи на кула и сгради покрай стените
14. Буюкхисар — контрафорс и сгради покрай стените
15. Градището (Тунджа-град) край яз. Жребчево — основи на две кули
16. Крепостта край с. Съдийско поле — основи на кули и сграда покрай стената

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

ОПОРНИ РАЙОНИ НА СТАРОПЛАНИНСКИТЕ УКРЕПЛЕНИЯ В ЦЕНТРАЛНАТА ЧАСТ НА ПЛАНИНАТА

I. Твърдишки опорен район

1. Твърдица
2. Шишкинград
3. Градището — с. Конаре
4. Градищка могила — с. Конаре
5. Улинград

Предназначение на района е охраната на Твърдишкия проход. Свързва се с крепостите в Сърнена гора (вж. табл. VI). Седалище на гарнизона вероятно е била голямата крепост Твърдица.

II. Николаевски опорен район

1. Градището при с. Димовци
2. Преградата на Злия брод в Прохода на републиката
3. Хисаря край с. Николаево
4. Плетникът източно от р. Радова в прохода

Предназначение на района е охраната на Прохода на републиката (Хаинбоаз). Главен пункт вероятно е крепостта край с. Николаево, където има и църквица в съседство с нея.

III. Ветренски опорен район

1. Калето — с. Ветрен
2. Крепостта в м. Орелските скали
3. Градището в м. Адабаир

Фланкирано разположение, крепостите охраняват южния вход и в дълбочина Ветренския проход по р. Крива (Ветренска).

IV. Дъбовско-борущенски опорен район

1. Преградата при Царска могила
2. Преградата в м. Калоянка

Предназначението на преградите е било да контролират движението по Дъбовския проход и Иванкова пътека.

V. Мъглижки опорен район

1. Горненският град
2. Долненският град
3. Укреплението в махала Грамада
4. Малтепе
5. Градището южно от с. Селци

Предназначението на крепостите и съоръженията е било да се охранява Мъглижкият проход. Седалището на гарнизона е било в крепостта Мъглиж, откъдето се изпращала стража за останалите.

VI. Крънски опорен район

1. Укрепеният град Крън
2. Калето източно от Дереазлъ
3. Градовете западно от Дереазлъ
4. Чилечито край с. Енина
5.Градището при с. Горно и Долно Изворово
6. Градищица край с. Шипка
7. Преградата северно от вр. Саръяр

Предназначението на крепостите и съоръженията е охрана на Крънския, Енинския, стария Шипченски проход и малките клисури в района. Тези проходи в дълбочината на планината се свързват. Седалището на гарнизона е било в областния град Крън, по-късно център на независимото княжество на Елтимир.

VII. Тъжански опорен район

1. Съоръжението при Амзонов копак
2. Хисаря — с. Ясеново
3. Калето — с. Скобелево
4. Крепостта в м. Бейгирбелешсартъ
5. Крепостта при р. Соколня
6. Калето при Сухата река
7. Джуглата — с. Тъжа
8. Паунов камък
9. Манастирят
10. Градището край с. Манолово и с. Осетеново
11. Преградата източно от вр. Марагидик

Предназначението на опорния район е охрана на проходите при Марагидик (Русалийски, проход) по дефилето на р. Тъжа, Ясенския проход (Химитлийски) и клисурите по р. Лешница, р. Соколня и Сухата река.

Наименованията на опорните райони е условно въз основа на по-значимите крепости тяхното наименование или название на близки съвременни селища.

БИБЛИОГРАФИЯ

I. ИЗВОРИ

Annae Comnenae Alekxias, I, Lipsiae, 1884, s. 192—225.

Ansberti Annales MGH, — SSV (Nova series), Berlin, 1928.

Ducae Michaelis Ducae Nepotis Historia Byzantina, ed, Bonn.

Georgii Acropolitae Opera, I, ed. Heisenberg, Lipsiae, 1903.

Georgii Cedreni — Ioannis Scylitzae Hustoriarum compendium, ed. Bonn. ГИБИ, VI. 1965, с. 198, 340.

Georgius Monachus Chronicon, ed. C, de Boor, Lipsiae, 1904, ГИБИ, IV, 1961, с. 42—57.

G. Pachymeres De Michaele et Andronico Paleologis libri tredecim ed. Bonn, I—II.

Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1980, с. 303; фототипно издание 1970, с. 578.

Иванов Й. Поменици на български царе и царици. — ИИД, 1915, кн. IV, с. 219—229.

Ильинский Г. Грамота царя Иоана Асеня II. — ИРАИК, VII, 1901, с. 25—39.

Ильинский Г. Грамоты болгарских царей. Древности труды славянской коммисии, Имп. Мик. Археологического общества. Т. V, М., 1911, с. 159+7 табл.

Идриси. Книга за развлеченията на копнеещия да преброди страните, превод у Б. Недков, България и съседните ѝ земи през XII в. според Идриси. С., 1960, с. 73, 75.

Ioanis Cameniatae De excido Thessalonicensis naratio, ed. Bonn, ГИБИ, V, 1964, с. 19—60.

Ioannis Cantacuzeni imperatoris libri IV, ed. Bonn.

Ioannis Malalae Chronographia, ed. Bonn, ГИБИ, II, 1959, с. 205—218.

Ioannis Zonarae Empitome historiarum, ed. Bonn, I—III, ГИБИ, VII, 1968, с. 149—208.

Ioachim Lelevel, Géographie du Moyen âge.

Leonis Diaconi Historiae libri X, ed. Bonn, ГИБИ V, 1964, с. 245—276.

Leonis Philosophi Tactica, P. Gr., CVII, ГИБИ IV, 1961, с. 166—174.

Лопарев Хр. Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII—XIV в. СПб., 1891, с. 52 и сл.

Nicephori Gregorae Byzantina historia, I—III, ed. Bonn.

Nicetae Choniatae Historia, ed. Bonn.

Robert de Clari, La conquête de Constantinople, éd. PH. Lauer. Paris, 1924.

Соловјев и В. Мошин. Грчке повелье српских владара. Београд, 1926.

II. ЛИТЕРАТУРА

А. На кирилица

Ангелов, Д. Към въпроса за средновековния български град. — Археология, II, 1960, кн. 3.

Ангелов, Д. Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в. — С., 1958, с. 256.

Ангелов, Н. и Я. Николова, Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново. — ИОМВТ, I, 1962, с. 57—72.

Ангелов, Н. и Я. Николова, Средновековен квартал на хълма Момина крепост във Велико Търново. — Археология, V, 1963, кн. 1, с. 34—45.

Ангелов, Н. Средновековният град Търново според изворите от XII—XIV в. и досегашните археологически разкопки. — ИОМВТ, II, 1964, с. 1—18.

Андреев, М. Ватопедската грамота. С., 1965, с. 194.

Андреев, Ст. Асенова крепост. — Нива, I, 1929, бр. 34, с. 4.

Андреев, Ст. Асеновата крепост. — Венец, IX, 1931/32, кн. 4, 5, с. 173—180.
Антонова, В. и Цв. Дремсизова. Аулът на Омуртаг. Проучвания край с. Цар Крум през 1958. — Археология, II, 1960, кн. 2, с. 28—29.
Антонова, В. Аулът на Омуртаг при с. Цар Крум. — Археология, V, 1963, кн. 2, с. 49—56.
Антонова, В. Нови проучвания на старобългарското укрепление при с. Цар Крум (Чаталар) през 1959 г. —В: Сборник Карел Шкорпил, 1961, с. 131—153.
Бешевлиев, В. Към въпроса за двореца на прабългарския хан. — ИИД, XIV—XV, 1937, с. 75—80.
Благоев, Н. Пограничният окоп Еркесиу. — В: Сб. на Луи Леже, 1925, с. 293—303.
Бобчева, Л. Въоръжението на българската войска от втората половина на IX в. до падането на България под турско робство. — ВИСб, 1958, кн. 2, с. 41—77.
Бобчев, С. Смесената зидария в римските и ранновизантийски строежи. С., 1962, с. 67; ИАИ, XIV, 1961, с. 153—202.
Бобчев, С. Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепяването на античните градове. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 108—143.
Бобчев, С. История на старобългарското право. С., 1910, с.560.
Бояджиев, С. Крепостта при с. Маточина. — Археология, VII, 1965, кн. 1, с. 1—8.
Велков, В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV—V в.) С., 1959.
Велков, В. Исторически извори за крепостните кули с издаден ръб. — ИАИ, XXIV, 1962, с. 147—151.
Велков, И. Градища. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи. — РНМП, II, 1950, с. 157—180.
Велков, И. Прочути крепости. С., 1938, с. 140.
Велков, И. Трояновите врата. — Векове, I, 1931, кн. 3, с. 33—36.
Вълов, В. Разкопки на Калето в гр. Свищов. — Археология, IV, 1962, кн. 4, с. 7—15.
Ганев, В. Историческото развитие на търговското право. — ГСУ ЮФ, XII, 1921, с. 1—275.
Георгиев, В. Българска етимология и ономастика. С., 1960, 180 с. 1 л. к.
Георгиев, В. Въпроси на българската етимология. С., 1958, 159 с. 1 л. к.
Георгиева, С. и Р. Пешева. Средновековният български некропол край гр. Ловеч и накитите от него. — ИАИ XX, 1955, с. 550.
Георгиев, Хр. Старобългарско укрепяване.—Бълг. воин, IX, 1931/32, кн. 8, с. 37—60.
Георгиев, Хр. Търново като средновековна крепост. — В: Сб. по случай 100-годишнината на Заверата от 1835 г., 1935, с. 141—47.
Герасимов, Т. Ново тълкуване на рисунката на В. Търново от Брашовския ръкопис.— Археология, X, 1968, кн. 1, с. 31—41.
Гогов, В. Крепостта Перперек. — Родопа, VII, 1928, бр. 6, с. 1—2.
Гюзелев, В. Княз Борис Първи (България през втората половина на IX в.). С., 1969.
Гюзелев, В. Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366—1448 г.). — ГСУ ИФ, LXVI, 1975, 3, с. 147—192.
Гюзелев, В. Българската държава и Никея в борба срещу Латинската Цариградска империя. — ИНИМ, II, 1978, с.7—35.
Делирадев, П. От Ком до Емине (по билото на Стара планина). С., 1939.
Делирадев, П. Пътувания из България. Историко-греографски бележки. Т. III. С., 1945.
Джингов, Г. Водоснабдяването на средновековен Преслав. — Археология, III, 1961, кн. III, с. 30.
Димитров, Д. Крепостта „Курт Кале“ и намерената до нея стара църква. — Родопа, IX, 1930, бр. 4, с. 4 и сл.
Добревски, С. Укрепяване Родината през вековете. — ВБ, 1943, с. 176.
Добруски, В. Няколко историко-археологически бележки, крепостта Батим над с. Бояна. — В: СбНУНК, III, 1890, с. 41—44.
Дремсизова, Цв. Проучвания на аула на Омуртаг през 1959. — В: Сб. К. Шкорпил, 1961, с. 111—129.
Дринов, М. Съчинения. Т. I. С., 1909, с. 685.
Дуйчев, Ив. Бележки върху историята на българската архитектура. — ИИГА, X—XI, 1967, с. 48—63.
Дуйчев, Ив. Българско средновековие. С., 1972, с. 36.
Дуйчев, Ив. Търново като политически и духовен център през късното средновековие. — Археология, VIII, 1966, кн. 3, с. 1 и сл.
Дуйчев, Ив. Нови житейски данни за похода на Никифор I в България през 811 г. — Сп БАН, 54, 1936, с. 148—153.

Дуйчев, Ив. Въстанието в 1185 г. и неговите хронологии. — ИИБИ, 1956, с. 321—358.
Тъпкова-Заимова, В. Крепости и укрепени градове през Първото българско царство. ВИСб, XXV, 1956, кн. 3, с. 40—61.
Златарски, В. Н. Ловеч като средновековна крепост. — В: Сб. Ловеч и Ловченско, 1931, кн. 4, с. 11, 18
Иванов, Т. Археологически проучвания в кастела Ятрус. — Археология, III, 1961, кн. 3, с. 18—26.
Игнатиев, А. Градището при с. Комарево, Карнобатско. — ИБАИ, 1921/22, с. 206—215.
Иширков, А. Областното име Загоре или Загора в миналото и сега. — ИНЕМ, V, 1925, кн. 1 и 4, с. 80—88.
Караманджуков, Хр. Стари градища и развалини в южна Тракия. — ИБАД, VII, 1919/20, 141—146.
Караманджуков, Хр. Стари градища и развалини в Родопа. — Родопски глас, 1922, бр. 15, с. 2—4.
Кецкаров, Вл. Войни на българите в Тракия. — ВВС, 1940.
Кецкаров, Вл. Укрепителната организация на България и Византия от VII до IX в. Родина, II, 1939/1940, кн. 3, с. 38—52.
Кратка история на българската архитектура. С., 1965, с. 625.
Литаврин, Г. България и Византия в XI—XII в. М., 1960, с. 282.
Маслев, Ст. Едно неизвестно у нас изображение на Царевец в Търново от XIV в. — Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 2—14.
Милчев, А. Разкопки в Плиска западно от Вътрешния град през 1959 г. — Археология, II, 1960, кн. 3, с. 30—43.
Михайлов, Ст. Археологически материали от Плиска (1948—1951). — ИАИ, XX, 1955, с. 49—181.
Михайлов, Ст. Екскурзии из българските старини. С., 1959, с. 280.
Миятев, К. Разкопки в Преслав през 1930 г. — ГНМ, V, 1926/1932, с. 189—220.
Миятев, К. Из историята на старобългарската култура. — В: Сб. През векове, с. 76—97.
Миятев, К. Разкопки на Вътрешния град в Преслав. — ИИД, XI—XII, 1931/1932, с. 151—159.
Моравчик, Г. Произхождение слова τζιτζάκιον — SK, IV, 1931, с. 69.
Николова, Я. и Н. Ангелов. Южна напречна стена на Царевец. — ИОМВТ, II, 1964, с. 38.
Палаузов, Сп. Европейският югоизток през XIV столетие. — Избр. трудове, т. I, С., 1973. с. 328.
Пейчев, Ат. Военното изкуство на Византия през VII—XV в. — ВИСб, 1965, кн. V, с. 46—57.
Петров, П. Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения. — ГСУ ФИФ, II, 1957, с. 169—254.
Попов, Ат. Военноотбранителни особености на крепостната система на Царевец. — ВИСб, 1975, кн. IV, с. 74—84.
Радославов, А. Видинската крепост. — ГНМ, I, 1920, с. 92—97.
Райчев, К. Цар Асеновата крепост. — Български воин, XIV, 1936, кн. X, с. 10—13.
Рашенов, Ал. Възстановяване на крепостта Царевец в Търново. — ГНМ VI, 1936, с. 381—400.
Рашенов, Ал. Крепостта при Мезек. — ИБАИ, XI, 1937, с. 171—189.
Руссески, Г. П. Стари римски твърдини по южните склонове на Източна Средна гора. — Труд, В. Търново, 1892, кн. 3, с. 367—372.
Сакъзов, Ив. Областното име Загора. — В: Сб. В чест на проф. А. Иширков. С., 1933.
Сакъзов, Ив. Данъчната система в средновековните манастири. — Духовна култура, 1924, кн. XXXXI, с. 25—156.
Сакъзов, Ив. Стопанските връзки на България с чужбина през XIV—ГСУ ЮФ, XXX, 1934/35, с. 100.
Симов, С. Принос към топографията на старите пътища в България. — БИАД, XXV, 1925, бр. XI, с. 168—171; 26, 1926, бр. 14, с. 235—237.
Ставрев, Д. Старини около Мъглиж в Стара планина. — Знание, II, 1885, бр. 8, с. 20—31.
Стамболски, д-р Хр. Т. Бележки по биографията на д-р Хр. Т. Стамболски (отделен отпечатък).
Станчев, Ст. Разкопки по десния бряг на р. Тича в Преслав през 1951/52. — ИАИ, XX, 1955, с. 419—426.
Станчев, Ст. Двадесет години разкопки в Преслав. — Археология, VI, 1964, кн. III, с. 18—23.

Станчев, Ст. Разкопки и открити материали в Плиска през 1948. — ИАИ, XX, 1955, с. 183—224.

Стойков, Р. Наименование на български селища в турски документи на ориенталския отдел на Нар. библ. „В. Коларов“ от XV, XVI, XVII, XVIII в. — ИНБВК, I, 1961.

Сырку, П. Старинная Цепенская крепость у села Дорково, Велинградско, и две византийские из Чепино в Болгарии. — ВВр., IV, 1898, с. 603—617, с. 841—842, табл. III; 1899, с. 291.

Трифонов, Ю. Сведения за старобългарския живот в Шестоднева на Йоан Екзарх. — БАН, XXXV, 1926, кн. 19, с. 1—26.

Успенский. Ф. Византийская империя. Т. III, Л., 1948, с. 856.

Успенский. Ф. Военное устройство в Византийской империи. — ИРАИК, VI, 1900, с. 154—207.

Фехер, Г. Военното дело на прабългарите. С., 1938, с. 62.

Фехер, Г. Паметници на прабългарската култура — ИБАИ, III, 1925, с. 90.

Фрова, А. Разкопки на италианската археологическа мисия в Ескус. — ИАИ, XVII, 1950, с. 34—39.

Цанкова-Петкова, Г. За аграрните отношения в средновековна България през XI—XIII в. С., 1964, с. 265.

Цончев, Д. Кричим през Средновековието. — ГНМП, II, 1948, с. 75—86.

Цончев, Д. Родопски крепости южно от Перущица. — ИИД, XXII—XXIV, 1948, с. 249—259.

Цончев, Д. Баткун — ИИД, XIX—XX, 1944, с. 10—15.

Цончев, Д. Старобългарската крепостна архитектура. — БМ, X, 1935, кн. 9, с. 544—547.

Чангова, Й. Към проучването на сграфито керамика в България от XII—XIVв. — Археология, IV, 1962, кн. 2, с. 25—33.

Чангова, Й. Разкопки на Ловешката крепост. — Археология, VIII, 1966, кн. 2, с. 32—41.

Чаракчиев, Българското военно изкуство в епохата на цар Самуил. С., 1909, с. 35.

Чолев, М. Крепостта Цепина. — Родопа, XX, 1941, бр. 6, 7, с.4—5.

Чилев, П. Една анонимна византийска хроника. — ИБИД, 1905, кн. 1, с. 34—59.

Шкорпил, К. Абоба-Плиска. — ИРАИК, X, с. 30—61, 62—152, 505—543, 558—569.

Шкорпил, Вл. и К. Паметници в Българско. С., 1888, ч. I, с. 90.

Шкорпил, К. Некоторые из дорог Восточной Болгарии. — ИРАИК, X, 1905, с. 443—502.

Шкорпил, К. Укрепления на Първата българска държава в Северна Добруджа край Дунава и Черноморския бряг. — ИИД, XVI/XVIII, 1940, с. 525—535 — В: Сб. П. Ников.

Шкорпил, К. Пограничен български окоп между р. Дунав и Черно море. — В: Сб. В. Н. Златарски. С., 1925, с. 543—553.

Б. На латински език

Cončev, D. La forteresse TZEPAINA — Cepina. — Bizantinoslavica, XX, 2, 1959, p. 285—304.

Dölger. Fr. Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. München, 1948.

Giuzelev, V. The Adaption of Chistianity in Bulgaria, Sofia, 1976.

Tivčev, P. Sur les citées bizantines aux XIe—XIIe s. — Bizantinobulgarica, t. I. Sofia, 1962, p. 145—182.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АПП — Архив за поселищни проучвания
БИБ — Българска историческа библиотека
БМ — Българска мисъл
БТ — Български турист
ВБ — Военна библиотека
ВВр. — Византийский временник
ВИСб. — Военноисторически сборник
ВИМ.Хасково — Вести на народния музей Хасково
ГББИ — Годишник на българския библиографски институт
ГИБИ — Гръцки извори за българската история
ГНАМП — Годишник на Народния археологически музей в Пловдив
ГНМ — Годишник на Народния музей
ГПлНМ — Годишник на Пловдивския археологически музей
ГСУ ИФФ — Годишник на Софийския университет историко-филологически факултет
ГСУ ИФ — Годишник на Софийския университет исторически факултет
ГСУ ФИФ — Годишник на Софийския университет философско-исторически факултет
ГСУ ЮФ — Годишник на Софийския университет юридически факултет
ЖМНПр. — Журнал Министерства Народного просвещения
ИАИ — Известия на Археологическия институт
ИБАД — Известия на българското археологическо дружество
ИБИД(ИИД) — Известия на българското историческо дружество
ИИБИ(ИИИ) — Известия на Института за българска история (Известия на Института за история)
ИИГА — Известия на Института за градоустройство и архитектура
ИНЕМ — Известия на Народния етнографски музей
ИНБВК — Известия на Народната библиотека „Васил Коларов“
ИНМВ — Известия на Народния музей във Варна
ИНИМ — Известия на Националния исторически музей
ИРАИК — Известия русского археологического института в Константинопле
ИСИ ФФ — Известия на семинарите на исторически и филологически факултет
ИОИМВТ — Известия на Окръжния исторически музей във Велико Търново
ЛИБИ — Латински извори за българската история
Л. — Ленинград
М. — Москва
МИА — Материали и изследвания по археология
МСб — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
ПСп. — Периодично списание
С. — София
СА — Советская археология
СбБАН — Сборник на Българската академия на науките
СбНУНК — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
СпБАН — Списание на Българската академия на науките
СПб. — Санкт Петербург
BCH — Bulletin de Correspondence hellénique
Bbl — Byzantinobulgarica
BHR — Bulgarian Historical Rewiew
BSL — Byzantinoslavica
EB — Etudes balkaniques
EH — Etudes historiques
MGH SS — Monumenti Germaniae Historica — Scriptores
SK — Seminarum Kondakovium

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ, ГЕОГРАФСКИТЕ И ЕТНОГРАФСКИТЕ ИМЕНА

Аврамова нива, м. — 49
Агатопол, крепост — 19
Адабаир, м. — 50, 132, 142
Аинът, м. — 75, 76
Акранус, крепост — 10, 11, 12
Александрово, село — 125
Александровски проход — 98
Алексий I Комнин, виз. император (1081—1118) — 11, 40, 66
Алексий III (1195—1203) — 40
Амзонов копак, м. — 69, 70, 134
Анастасий (491—518) — 11, 66, 83
Андроник I Комнин, виз. император (1183—1185) — 61
Андроник II, виз. император (1282—1328) — 17, 18, 19, 20, 21, 132
Андроник III, виз. император (1328—1341) — 23, 24
Анхиало, град — 19, 29
Априн (протовестиарий) — 16
Аркъръбаир, м. — 16
Арпъалан, м. — 70
Арпатарлъ, м. — 59
Асара, село Николаево, вж. Хисаря
Асара, село Ясеново — 69
Асардере, м. — 70
Асен, цар (1187—1196) — 41, 56
Асеновград, вж. Станимака, Стенимахон
Асенова крепост — 104
Атово падало, м. — 31
Атонски манастир — 56

Баба Вида, крепост — 140
Бакойчал, м. — 107
Балкан — 30
Балкански полуостров — 29, 96
Балчик, град
Балъклийка, м. — 111
Бануи, крепост — 10
Баткун, крепост
Бдин, крепост — 29
Бедек, вр. — 31
Бейгирбелешсартъ, м. — 72, 132, 142
Беклемето, м. — 59
Белград — 13, 29
Белградска област — 10
Белица, р. — 31
Беломорие — 9, 91
Бенедикт XII (папа) — 12
Битолско поле — 30
Борилово, с. — 98, 110, 117
Боруй, крепост — 22, 107
Боруйград — 108
Боруйска област — 10, 13
Борущица, с. — 31, 51, 52
Ботев, вр. — 83
Браничевска област — 10, 16
Бузовград, крепост — 91, 117
Бузовград, с. — 117
Бузово кале, крепост — 117, 122, 135, 138, 140
Бунюкхисар, крепост — 111, 114
Българка, вр. — 31
България — 9, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 29, 96, 97, 100, 107, 131, 146
Българско кале, крепост — 108, 109
Бънзари, с. — 51
Валент, римски император (328—378) — 83
Валентиан I, римски император (321—375) — 83
Вардар, р. — 29
Варна, гр. — 15, 29, 105
Варненско — 13
Василий II (937—1025) — 56
Велико Търново — 13, 14, 42, 45, 47, 49, 56, 61, 66, 68, 100, 104, 105
Венец, крепост — 16, 22, 56, 107
Вердидж, крепост — 41
Верея — 16, 107
Верейски път — 108
Вероя — 30, 31, 32, 56
Ветрен, с. — 17, 50
Ветренска река — 49, 50
Ветренски проход — 134, 135
Видин, гр. — 16
Видинска област
Виза, гр. — 19
Византия — 9, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 29, 30, 96, 97, 107, 131
Висок, вр. — 125, 126
Войсил, бълг. болярин — 16, 17, 19, 22, 23, 107, 114, 126, 132
Вайло, м. — 37
Вратника, пр. — 31, 100
Врачанско, обл. — 13
Върбишки проход — 30
Габарево, с. — 74, 125
Габракът, м. — 74
Габрово, гр. — 31, 68
Габровски проход — 31
Габровица, р. — 58
Галиен, имп. (218—268) — 45
Галиполи, крепост — 20
Гекбаир, м. — 98
Георги Акрополит, виз. хронист — 46
Георги Врионий, пълководец — 23
Георги Кедрин — 45
Георги Пахимер — 11, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 41, 96, 100
Георги Тертер I, бълг. цар (1280—1292) — 16, 17
Георги Тертер, II, бълг. цар (1322—1323) — 22, 23
Гергьовица, м. — 106
Гола могила — 102
Голям висок, крепост — 91
Голямо кале, крепост — 106, 107
Голямата кукла, крепост — 91, 125
Голяма и малка Гергещница, реки — 116
Голям Съръяр, вр. — 59
Голяма светица, м. — 74, 76
Голямо село, с. — 82
Голямо тамаярду, м. — 72
Голям търсевец, м. — 67
Горно Изворово, с. — 59, 132
Горно Ново село — 111
Горненски град, крепост — 6, 52, 53, 134, 137, 140
Горнотракийска низина — 97
Горял камък — 102
Градешница, вр. — 31
Градещница, крепост — 67, 68, 70, 134, 137
Градището (край с. Ветрен) — 134
Градището (край с. Димовци) — 45, 49, 134
Градището (край с. Елхово) — 110
Градището (край с. Змеево) — 109
Градището (край с. Землен) — 125
Градището (край яз. Жребчево) — 115, 138, 140
Градището (край с. Казанка) — 110
Градището (край с. Конаре) — 42
Градището (край с. Кънчево) — 116
Градището (край с. Манолово) — 82, 88, 142
Градището (край с. Милево) — 116, 135
Градището (край Хаинбоаз) — 132, 133, 134
Градището (край гр. Твърдица) — 40
Градището (край с. Съдиево) — 98, 138
Градешки дол, м. — 44, 50
Градишка, р. — 106
Градишка могила, крепост — 44, 67, 134, 138, 139, 142
Градовете, крепост — 6, 11, 62, 65, 134, 142
Градът, крепост (край Мъглиж) — 52, 53
Грамада, м. — 58
Грациан, римски имп. (375—383) — 83
Гурково, гр. — 31, 45
Гърция — 30
Гьопса, обл. — 22, 82
Гюрля, р. — 122, 125

Дебелец, пл. — 47
Деволска област — 10
Делиманово кале — 111
Дереазль, р. — 11, 61, 65, 132
Демир Капу, проход — 31
Джевиздере, р. — вж. Юкездере
Джиновски проход — 98
Джуглата, крепост — 74, 132, 134, 137, 140
Дзънов, дол, м. — 60
Диавена, крепост — 16, 96
Димовци, с. — 45
Доганщица, р. — 67
Долна Вереница, с. — 13
Долненски град, крепост — 58, 134
Долно Изворово, с. — 59, 132
Дръстър, крепост — 16, 30
Дряново — 31
Дуварът, м. — 45
Дубровник, гр. — 13
Дунав — 9, 30, 31, 42, 91
Дъбово, с. — 31
Дъбовски проход — 31, 134
Дълбоки, с. — 98, 105, 106, 116, 125
Дъбрава, с. — 98
Дърман — 16
Дъсченица, м. — 37
Егейско море — 29

Елена, гр. — 31
Еловца, м. — 52
Елтимир (деспот) — 18, 19, 20, 21, 22, 41, 100, 126, 143, 146
Елхово, с. — 110, 111
Енина, с. — 6, 11, 14, 31, 60, 61, 139
Енински проход — 31, 134
Етърът, с. — 31

Железни врата, пр. — 41
Жребчево, яз. — 137

Загора, обл. — 30
Зайчи връх — 97
Западна Сърнена гора — 97
Землен, с.
Злият брод, м. — 45, 132
Злите улеи, м. — 75
Змеево, с. — 108, 109
Змеевски проход — 58, 97, 98, 108
Зонара, виз. хронист — 46

Ибър, р. — 56
Ивайло (1277—1280) — 14, 15, 16, 41, 56, 66, 96, 107
Иван Александър (1331—1371) — 12, 23, 24, 83
Иван Асен II (1218—1241) — 10
Иван Асен III (1280) — 14, 16, 61
Иван Шишман (1371—1393) — 46
Иванкова пътека, м. — 49, 50, 52
Иванчов камък, м. — 77
Идриси 1153 — 10, 11, 13
Източна Средна гора — 97, 107
Източна Стара планина — 15, 29
Източна Тракия — 19
Икисча дере, р. — 72, 138, 134
Илликкая, крепост — 77
Ирина (царица) — 109
Исак Ангел, виз. имп. (1185—1195) — 61, 135

Исак II Комнин, виз. имп. (1203—1204) — 59
Истубуни, гр. — 10
Ихтиман — 10, 11
Ичера, крепост — 19

Йоан Кантакузин (1341—1355) — 17, 22, 23, 107
Йоан Скилица (виз. хронист)
Йовиан, рим. имп. — 83

Каваклийка, хижа — 111
Казанка, крепост
Казанка, р. — 74, 134
Казанкая, р. — 74, 132
Казанка, с. — 110, 122
Казанлъшка долина — 16, 70
Казанлъшко поле — 9, 10, 31, 82, 139
Кайряшка могила, м. — 102
Калебаиър, крепост — 101
Каледере, р. — 88
Калето (при с. Горно и Долно Изворово) — 59
Калето (при с. Ветрен) — 49, 134
Калето (при с. Канаре) — 132, 133
Калето (с. Крън) — 6, 11, 61, 65, 134
Калето (с. Кънчево)
Калето (с. Морозово) — 122, 125
Калето (с. Скобелево) — 70, 73, 134
Калето (с. Тъжа) — 74
Калофер, гр. — 6, 82, 132, 138
Калоянка, м. — 52, 134
Калугера, м. — 33, 37
Камена, крепост — 19
Каньов припек — 42
Карабаир, м. — 98
Караджа даг, м.
Кесикал, м. — 102, 105, 106
Карвунска хора, обл. — 10
Карлово, гр. — 31, 32
Карловско поле — 9, 10
каталани, етн. група
Качово, крепост — 22
Кертела, м. — 70
Кечикая, м. — 49
Кизик, гр. — 11
Козарска Улищица, р. — 42
Ключка клисура — 46
Колена, с. — 98, 106, 107, 108
Коленска река — 106
Колина, крепост — 14, 16, 22, 56, 107, 108, 115
Конаре, с. — 42, 43, 44
Конарско градище, м. — 45
Конарска Улищица, р. — 42
Конлука, м. — 115
Конски гръб, м. — 72
Константин Асен (1257—1277) — 11, 18, 66
Константин Велики, имп. (306—337) — 121
Константин, севастократор — 17
Константин V Копроним (741—775)
Копан дол, м. — 98
Копринка, с. — 105
Копсис, крепост — 14, 19, 22, 23, 41, 82, 91, 96, 146
Корудере, р. — 73
Кортенски проход — 98
Коси камък, м. — 102, 135, 138
Косьов камък, м. — 106
Котленски Балкан — 16
Котленски проход — 16
Кошарник, с. — 13
Крали Марко — 117
Крачоля, м. — 31
Крива река — 49, 132
Крън, с. — 11, 31, 98
Крън, крепост — 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 20, 22, 56, 62, 65, 67, 82, 90, 91, 107, 142, 143, 145
Крънска област — 5, 6, 9, 13, 14, 16, 17, 18, 23, 24, 107
Крънски проход — 15, 31, 61, 134, 135, 145
Крънско феодално княжество — 18, 21, 22
Крънска хора — 9, 10, 13
Кръста, вр. — 102
Кръстец, вр. — 31
Ктення, крепост — 19
Куделин — 16
Кудреткале — 74, 77
Куйлуша, м. — 49
Кумлука, м. — 98
Курвинград, крепост — 107
Курткая, м. — 117
Кутра, вр. — 33, 37
Кушбуклуташи, м. — 73
Къзалан, м. — 69
Къзаланско дере, р. — 69, 132
Къзаланско кале — 72, 97, 134
Кърнаре, с. — 31
Кюберан, крепост — 41

Лазова, р.
Лардея, крепост — 19, 21
Ленища, м. — 117
Лещница, р. — 70, 132
Липовец, м. — 98
Ловеч, гр. — 10, 11, 31, 77, 82, 85, 91
Лукова поляна, м. — 88
Луфиса, крепост — вж. Ловеч
Люляк, с. — 98, 108

Маглич, гр. — 56
Мала Азия, обл. — 19, 20
Македония, обл. — 10, 29
Малка Гергешница, р.
Малката светица, м. — 74
Малко кале, крепост — 107
Малко тамаярду, м. — 70
Малък търговец — 67
Манастирят, крепост — 80, 134, 138
Манастирски възвишения, пл. — 100, 135
Мандрадере — 59, 132
Манолово, с. — 6, 82, 88, 91, 139
Мануил Ивац — 46
Мануил Комнин (1143—1180) — 11, 40, 59, 61, 66

Мануил Фил, — 11, 15, 17, 19, 40, 41, 56, 67, 100, 107
Мара, сестра на Ив. Шишман — 46
Марагидик, вр. — 85, 91
Марагидишки проход — 31
Марашите, м. — 117
Марица, р. — 16, 17, 20, 114
Мартиново, с. — 13
Межденик, пл. — 115
Мелник, гр. — 29
Месемврия, гр. — 19, 29
Мизия, обл. — 142
Милево, с.
Михаил Глава Тарханиот — 14, 15, 16, 17, 19, 24, 56, 107
Михаил VIII Палеолог, виз. имп. (1161—1282) — 15
Михаил IX Палеолог — 19, 20, 21, 22, 100
Михаил Шишман (1323—1330) — 22, 23, 114, 132
Михайловградски окръг — 13
Могилките — 115
Мокрен, крепост — 19
Монглиж, крепост — 54
Морозов, вр. — 97
Морозово, с. — 122
Мошатка, м. — 67
Мунтанер, — 21
Мурад, султан (1319—1389) — 46
Мурин, виз. протовестиарий — 16
Мъглиж, гр. — 31, 52, 58
Мъглиж, крепост — 6, 14, 15, 22, 56, 57, 142, 143
Мъглижки проход — 15, 31, 56, 58, 134, 145
Мъглен, гр. — 56
Мъглич, крепост
Мъхченица, вр. — 31

Николаево, с. — 45
Никита Хониат — 11
Никифор I Геник (802—811) — 135
Никифор Григора, виз. хронист — 24
Нова Загора — 31, 100
Нове, крепост — 29, 31
Новозагорски проход — 98
Ногай, татарски хан — 17

Одрин — 13, 15, 19, 20, 23, 29, 30, 31, 32, 42, 100
Ортакалан — 74
Орелски скали, м. — 49, 50, 134
Оряховица, крепост — 14, 19, 96, 98, 100, 101, 115, 116
Осетеново, с. — 6, 22, 82, 88, 91, 139
Остра чука, вр. — 45
Острец, вр. — 115
Острец, с. — 31, 83
Охридско езеро — 29

Панагюрска Средна гора — 5, 104, 105, 125
Пандурка, м. — 111
Парапанска нива, м. — 42
Папрат поляна, м. — 88
Паунов камък, крепост — 14, 74, 132, 134 138, 140, 142
Пашов дол, м. — 98
Перперакион, крепост — 29
Петър, бълг. цар (927—969) — 41, 56
Печенеги, племе
Пиргицион. крепост — 19
Плачковци, с. — 31
Плетника, м. — 45, 47
Плиска, гр. — 30
Пловдив, гр. — 23, 31, 33, 82, 85, 96, 107, 132
Пловдивско поле — 122
Подбалканска котловина — 9
Подбалканска област — 6, 13, 18, 23, 141, 142, 144, 145, 146
Попък, вр. — 52
Портите, м. — 68
Потука, гр. — 14, 23
Прага, гр. — 105
Преградата кр. стени, м. — 47, 48, 51, 52, 83
Предела, м. — 68
Преслав, гр. — 13, 30, 31, 49, 125
Преславец, крепост — 29
Преспанско езеро — 30
Прилеп, гр. — 46
Прилепска област — 10
Прилепско поле — 30
Просек, крепост — 6, 29
Проход на Републиката — 45
Пъстрово, с. — 98

Растова могила — 115
Равна поляна, м. — 50
Радова, р. — 45, 48, 132
Радослав, бълг. болярин — 16, 17, 18, 19, 22, 126
Римско кладенче, м. — 49
Родопи, пл. — 5, 29, 96, 126
Роже де Флор, каталански пълководец — 20
Розова долина, обл. — 10
Розовец, с. — 98
Романия, обл. — 10, 19, 96, 100
Рокофорт, каталански пълководец — 21
Рупелско дефиле — 46
Русалийски проход — 31, 82, 83, 134, 135, 145
Русокастро, крепост — 19, 24
Ръжина, с. — 98, 110
Ръкавичен камък, м. — 77
Ряхово, с. — вж. Оряховица
Ряховица, крепост — 16, 22, 96

Сакар планина — 5, 100, 126, 135
Самодивец, вр. — 125
Самуил, цар — 46
Санджака, м. — 107
Саплама, р. — 125
Саралия, м. — 122
Светослав, цар (1300—1321) — 18, 19, 20, 21, 22, 96, 100
Свежен, с. — 98
Севлиджедеси, път — 77

Севтополис, гр. — 104, 105, 125
Севлиево, гр. — 77
Свети Николски проход — 98, 114, 126
Сечен камък, крепост — 98, 102, 105, 106, 116, 125
Старозагорски минерални бани
Сечена скала, м. — 33
Селището, м. — 106
Селци, с. — 31, 52
Севри гвоздей, м. — 107
Сиврия, вр. — 31, 62
Сивирджа, вр. — 98
Синилника, м. — 49
Скафида, р. — 19, 100
Скенделя, м. — 111
Скобелево, с. — 70, 72, 73, 132
Скопска област (хора) — 10
Славяни
Сливен, гр, — 13, 16, 17, 19, 22, 23, 24, 31, 32, 41, 91, 96, 100, 132
Сливенско поле — 9, 10, 13, 16, 24, 97
Сливенска обл. — 24
Сливитовска река — 50, 132
Смилец, бълг. цар (1292—1299) — 16, 17, 18, 21, 126, 146
Созопол, гр. — 19
Соколня, р. — 73, 132
Солуджалан, м. — 117
Солун, гр. — 13, 18, 19
Сотир, с., крепост — 19
София, гр. — 31
Срацимир, баща на Иван Александър — 23
Срацимир, братовчед на Срацимир — 24
Средец, гр. — 9, 42, 91
Средна гора — 5, 9, 10, 11, 13, 15, 17, 18, 22, 31, 43, 45, 49, 58, 69, 72, 77, 91, 96, 97, 100, 101, 116, 122, 126, 141, 142, 144, 145, 146
Средногорие, обл. — 19, 22, 23, 96, 97
Средногорово, с. — 98
Средногорска област — 13, 14, 17, 18, 126
Средна Стара планина — 15, 24, 107, 132, 133, 137
Стара Загора, гр. — 10, 11, 58, 98, 105, 107, 108, 109
Стара река — 67
Старозагорско
Старозагорски мин. бани — 117
Старозагорско поле — 122
Старозагорска област — 13
Старозагорски окръг — 6, 100, 122
Станимака, гр. — 23
Стара планина — 5, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 19, 22, 24, 29, 30, 31, 32, 41, 44, 46, 49, 52, 56, 58, 59, 69, 70, 82, 83, 96, 98, 109, 126, 131, 133, 135,136, 141, 142, 143, 144, 145, 146
Стара река — 31, 52, 53, 58, 60, 100, 132
Старчувец, м. — 91
Столетов, вр. — 31
Стенимахон, гр. — 29, 96
Стениск, крепост — 22
Струма, р. — 129
Стряма, р. — 5, 18, 97
Стублата, м. — 109
Суваткруша, м. — 121
Суха река — 74, 132, 137
Съдиево, с. — 6
Сърнена гора, пл. — 6, 22, 23, 24, 96, 97, 98, 100, 107, 108, 110, 111, 114, 115, 125 135, 136, 138, 143
Същинска средна гора, пл. — 96, 97

Ташлъкдере, м. — 59, 132
Ташлъктепе, вр. — 116
Таштепе, вр. — 69
Твърдица, гр. — 44
Твърдица, крепост — 6, 14, 15, 16, 22, 31, 33, 40, 41, 42, 100, 116, 132, 133, 134, 137, 138, 140, 142, 143
Твърдишко поле — 97
Твърдишки проход — 15, 31, 42, 100, 134
Твърдишка река — 33, 132
Теодосий, виз. имп. (408—450) — 61
Теодор Метохит — 17
Теодор Скутариот — 11
Тертеровци, бълг. царска династия — 17, 18, 24
Тодор Светослав — вж. Светослав
Топлит, с. — 31
Тополница, р. — 5, 18
Тракия, обл. - 10, 20, 21, 22, 23, 24, 30, 31, 96, 97
Тревненски проход — 30, 52, 56, 132
Троян, гр. — 31
Троянски проход — 31
Трън, с. — 14
Трънката, м. — 49
Трявна, гр. — 31, 61
Тузлука, м. — 49
Туловско поле — 31, 49, 58, 122
Тунджа, р. — 9, 10, 24, 77, 96, 98, 108, 115, 116, 122, 125, 132
Тунджис, крепост — 14, 16, 22, 116
Тунджанска долина — 11, 13, 98, 100, 108, 114, 138
Турия, с. — 98, 125
Турийска река — 125
Турско кале — 108
Турци
Тъжа, р. — 75, 132
Тъжа, с. — 14, 31, 74, 82, 85, 91
Търновград — 14, 15, 16, 17, 18, 21, 30, 31, 67, 111
Търново — вж. Велико Търново

Улинград, м. — 14, 43
Улищица, р. — 42, 44, 132
Улищица, р. (Козарска) — 132, 137
Улищица, р. (Конарска) — 132, 137
Урумбеевица, м. — 61

Фаруи, гр. — 10, 11
Фердич, крепост и с. — 41

Хаинбоаз, пр. — 31, 45, 46, 47, 48, 49, 100 134, 135, 145
Хамамдере, р. — 102
Хасмалъкдере, р. — 102
Хемус — 10, 16, 18, 20, 24, 96, 97, 116, 141
Хемуски проходи — 108
Химитлийски проход — 31
Хисаря, крепост (при с. Николаево) — 45, 134, 141
Хонорий, римски имп. (395—423) — 60
Хурка, вр. — 106, 107

Царевец, хълм — 104, 105, 111, 138
Цариград, гр. — 15, 17, 19, 20, 21, 31
Царска могила, м. — 51, 134, 139
Цепинова могила, м. — 60
Цепина, крепост — 5, 23, 29

Чалмата, м. — 82, 88
Чалмакая, м. — 91
Чапкъндере, м. — 49
Чаталка, яз. — 111
Червен, крепост — 5, 29, 140
Червезица, крепост
Ченгенебаир, вр. — 74
Чепино, крепост
Черковищата, м. — 121
Черно море — 24, 29, 31
Черноморско, обл. — 9
Чилечито, крепост — 6, 60, 61, 134, 157, 139
Чипровци, гр. — 13
Чирпански възвишения, м. — 114
Чичекбаир, крепост — 108, 109
Чоева могила м.
Чумерна вр. — 98

Шаново, с. — 98, 108
Шипка, вр. — 11, 31, 67
Шипченски проход — 31, 68, 132, 134
Шишман, болярин — 16
Шишмановци, бълг. династия — 24, 146
Шопов егрек, вр. — 74
Шопов кайнак, м. — 123

Ъшиклардере, р. — 69

Юзекдере, р. — 72, 137, 139
Южна Русия
Юмруккая, м. — 91
Юстин I (518—527) — 83
Юстиниан (527—565) — 11, 66, 83, 106

Яялъкдере, р. — 73, 132
Яйцето, вр. — 52
Ямбол — 19, 21, 31, 97, 107
Янтра, р. — 31
Ясеново, с. — 31, 69, 70
Ясенски проход — 31, 134

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 5

I Глава. КРЪНСКАТА ОБЛАСТ 9

1. Крънската област — административна единица в българската феодална държава през XIII век 9
2. Земите на Крънската област през втората половина на XIII в. 14
3. Земите на Крънската област — владение на болярина Смилец и неговите братя Радослав и Войсил 16
4. Крънското феодално княжество 18

II Глава. СТАРОПЛАНИНСКАТА КРЕПОСТНА СИСТЕМА В КРЪНСКАТА ОБЛАСТ 29

III Глава. КРЕПОСТИ ПО СЪРНЕНА СРЕДНА ГОРА 96

1. Крепости по южните склонове на Сърнена гора 98
2. Крепости по северните склонове на Сърнена Средна гора 115

IV Глава. ВОЕННООТБРАНИТЕЛНИ ОСОБЕНОСТИ И ХАРАКТЕР НА КРЕПОСТИТЕ ПО СТАРА ПЛАНИНА И СЪРНЕНА ГОРА 131

ТАБЛИЦИ И ПРИЛОЖЕНИЯ 149

БИБЛИОГРАФИЯ 155

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА 159

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ, ГЕОГРАФСКИТЕ И ЕТНОГРАФСКИТЕ ИМЕНА 160

КРЕПОСТИ И УКРЕПИТЕЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ
В КРЪНСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА
ОБЛАСТ

Атанас Попов

* * *

Редактор *Л. Йонева*
Художник *Г. Апостолски*
Худ. редактор *Д. Донков*
Техн. редактор *Т. Нинова*
Коректор *Е. Чухова*

* * *

Изд. индекс 7687
Дадено за набор на. 12. XI. 1981 г.
Подписано за печат на 29. XII. 1981 г.
Печ. коли 10,75 Изд. коли. 13,93
УИК 14,63
Формат 70/100/16 Тираж 1000
Код 28 $\frac{9531422311}{0636\text{-}15\text{-}82}$
Цена 3,02 лв.

* * *

Печатница на Издателството на БАН
София 1113, ул Акад. Г. Бончев
Техн. поръчка №. 438